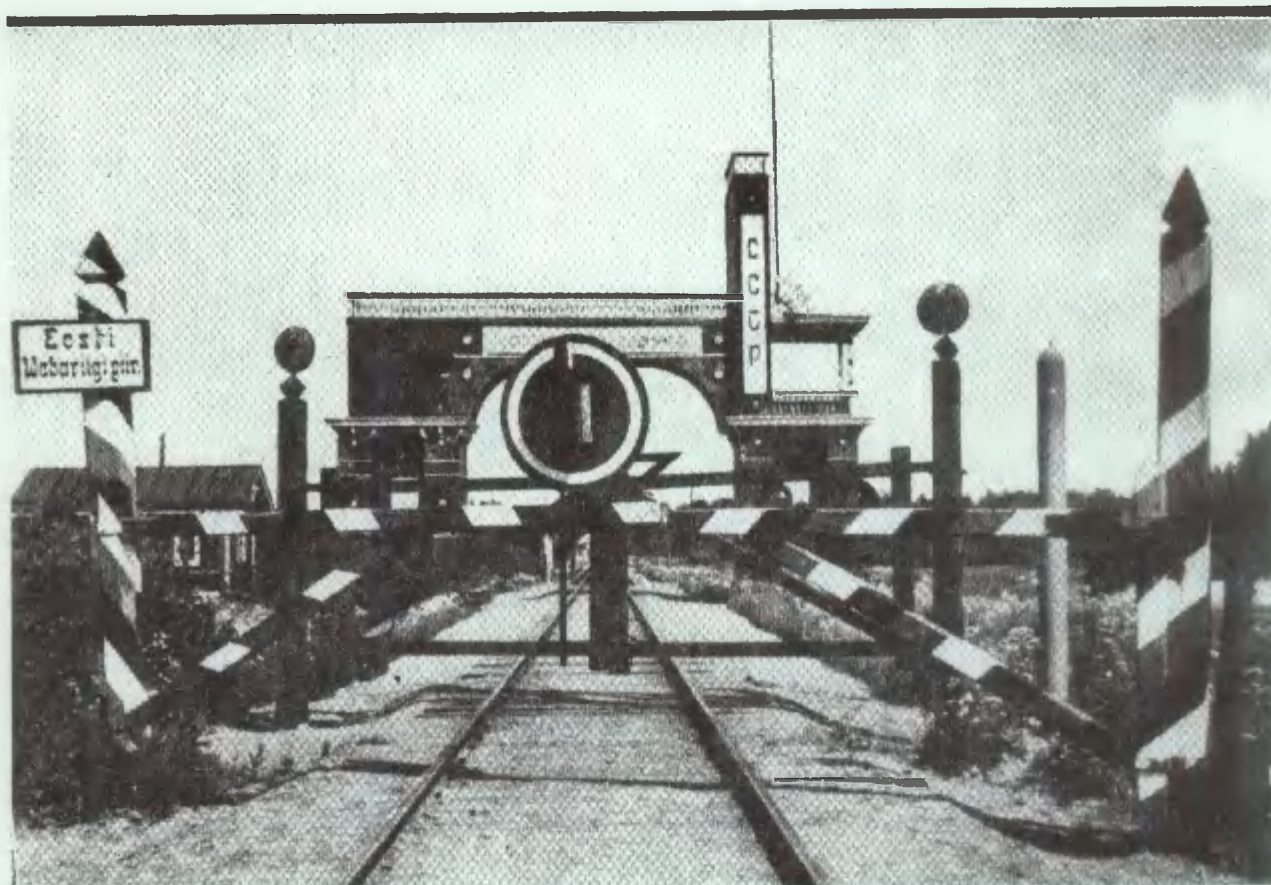

KLEIO

1995

AJALOOAJAKIRI

2 (12)

- Jüri Ant *Tartu rahu interpretatsioonist läbi aegade*
 Eero Medijainen *Eesti esindused Venemaal 1918-1923*
 Lembit Võime *Eesti-Vene piir pärast Tartu rahu*
 Inda Rajasalu *Vene kogukond Eesti Vabariigis 1918–1940*
 Heno Sarv *Aastad 1917-1920 idapoolsetel soome-ugri rahvastel*
 Ott Kurs *Venemaa läänemeresoome rahvaste haridus- ja haldusasutused*
 Erich Kaup *Sõjavangilaagrid Eestis*
 Lembit Raid *Kas peremees või käsualune? Parteiarhiivi materjalidest*

Kroonika. TÜ ajalooüliõpilaste 1995. aastal kaitstud diplomi- ja lõputööd. Summaries

KLEIO

1995

AJALOO AJAKIRI

2 (12)

Eesti-Vene suhted pärast Tartu rahu

Tartu rahu 75. aastapäevale pühendatud teadusliku konverentsi materjale

Sisukord

Artiklid

Jüri Ant	<i>Tartu rahu interpretatsioonist läbi aegade</i>	3
Eero Medijainen	<i>Eesti esindused Venemaal 1918-1923</i>	6
Lembit Võime	<i>Eesti-Vene piir pärast Tartu rahu (1920-1940)</i>	15
Inda Rajasalu	<i>Vene kogukond Eesti Vabariigis 1918–1940</i>	20
Heno Sarv	<i>Aastad 1917-1920 idapoolsetel soome-ugri rahvastel</i>	24
Ott Kurs	<i>Venemaa läänemeresoome rahvaste haridus- ja haldusasutused</i>	27
Erich Kaup	<i>Sõjavangilaagrid Eestis 1944-1949</i>	32
Lembit Raid	<i>Kas peremees või käsualune? Parteiarhiivi materjalidest III</i> ..	42

Kroonika

Viljar Peep	<i>Tartu rahu 75. aastapäevale pühendatud konverents</i>	56
Anton Weiss-Wendt	<i>Narva pommitamise mälestuspäeva konverents</i>	57
Viljar Peep	<i>Neli uut magistrit</i>	59
TÜ ajalooüliõpilaste	<i>1995. aastal kaitstud diplomi- ja lõputööd</i>	61
Summaries	62

Kleio. Ajaloo ajakiri.
1995. Nr 2 (12)
Ilmub 4 korda aastas
Peatoimetaja Aadu Must
Tegevtoimetaja Viljar Peep
Resümeeede tõlge Anu Kannike
Ajakiri on teadusartiklite osas eelretsenseeritav

Toimetuse postiaadress:
EE2400. Tartu.
Anne 61-5
Tel: (827) 488094
Elektronpost: aadu@kleio.ut.ee

Käesoleva numbri on koostanud Aadu Must ja Eero Medijainen
Toimetanud Aadu Must, Eero Medijainen, Aigi Rahi, Viljar Peep

TOIMETUS TÄNAB
KÄESOLEVA NUMBRI ILMUMISEKS OSUTATUD ABI EEST
EESTI VABARIIGI VÄLISMINISTEERIUMIT,
J. TÖNISSONI INSTITUUTI JA
EESTI TEADUSFONDI

Tartu rahu interpretatsioonist läbi aegade

Jüri Ant

Tundub, et pole midagi selgemat ja kindlamat kui kirjapandud lepingud, mis on sõlmitud lepingupoolte vastastikusel tahtel ega ole kellegi poolt peale surutud. Läbi aegade peaksid need olema alati üheselt mõisteta- vad ja tõlgendatavad. Paraku on ajaloos väga vähe selli- seid lepinguid, mis poleks omandanud uusi tähendusi ja sisutõlgendusi. Ka Tartu rahulepingut on 75 aasta jook- sul eri aegadel erinevalt interpreteeritud.

Võib öelda, et 1920. a hingas eesti ühiskond rahu- lepingu allakirjutamisel kergendatult. Mitme eelmise aasta vintsutused ja katsumused olid olnud liiga suured, et tahta midagi enam kui rahvuslik-riiklikku iseseis- vust kinnitavat rahu. 1936. a üldistas viljakas ühiskon- nateadlane ja publitsist Eduard Laaman tollaseid mee- leolusid nii: *Eestil oli tunne, et ta rahutegemisega oli lõpetanud oma iseseisvusvõitluse akuutsema ajajärgu. Ajaloo suurpäevad olid läbi, algas argipäevatöö, kus käteväidetu tuli kindlustada.*¹ Siiski ei hinnatud Eesti sisepoliitilises elus Tartu rahu sugugi üheselt. Oma raa- matus "Eesti lahkumine Vene riigist" märkis E. Laa- man: *Rahulepingu hindamine Eesti avaliku arvamuse poolt olenes muidugi poliitiliste voolude üleüldisest sei- sukohast: mida enam paremale poole, seda pessimistli- kumad olid arvamised.*² Oma hinnangut kinnitas ta väl- javõtetega rahulepingu sõlmimise aegsetest ajalehte- dest. Nii oli põllumeeste "Kaja" veendunud, et kuna Lääneriigid Eesti samme ei toetanud, tegi Eesti ennast sõltuvaks enamluse saatusest Venemaal, mis *ei luba meid tõsiselt röömulle anduda. "Päevaleht" tituleeris Tartu rahu "külmaks rahuks", kuid rõhutas, et ükski Vene piiririik pole saanud nii raskeid hoope kui Eesti ja keegi pole ka ennast nii vapralt sirgu ajanud.* Tänapäeva seisukohalt oli 1920. a lausa prohvetlik "Tallinna Tea- taja" küsimusega - mis saab siis, kui nõukogude võim valitsemise teiste kätte jätab - nentides, et teadmatus selles suhtes *ei lase röömu tulla.* Tööerakonna "Vaba Maa" oli veendunud, et rahulepingu sõlmimisega ja sel- lest kinnipidamisega teeb Venemaa kogu maailma ees eksami ja on andmeid lubamaks oletada, et ta selle eksami ausalt ära teeb. See ennustus osutus liigselt opti- mistlikuks.

Vaikse hammaste kiristamisega võtsid Tartu rahu vastu pahempoolsed äärmuslased - kommunistid. Hoo- limata suurtest ja sageli ka üsna meeldivatest tunnustus- sõnadest jäi lepingupartneril rusikas taskusse. Vene dip-

lomaat Adolf Joffe töötas juba enne rahulepingu allakir- jutamist Eestile makstava 15 miljonit Venemaale kii- resti tagastada.³ 23. juulil 1920 telegrafeeris Lenin Sta- linile Harkovisse: *Zinovjev, Buhharin ja samuti mina arvame, et peaks heaks kiitma kohese revolutsiooni Itaalias. Minu isiklik arvamus on, et selleks on vaja sov- jetiseerida Ungari, aga võibolla ka Tšehhia ja Rumee- nia. Tuleb hoolikalt läbi mõelda.*⁴ 22. septembril kõne- les Lenin oma poliitilises aruandes VK(b)P IX konve- rentsile partei ette kerkinud uutest ülesannetest: *Kaitse- periood sõjas ülemaailmse imperialismiga lõppes ja me võime ning peame kasutama sõjaseisukorda pealetungi- sõja alustamiseks./.../ Me proovime nüüd neid rünnata, et aidata sovjetiseerida Leedut ja Poolat.*⁵ Kohe järgnes seletus, et momendil ei saa sama asja ette võtta Eestis ja Lätis, kuna nendega on olemas rahuleping. Kui need plaanid oleksid teostunud, mis oleksid siis veel tähenda- nud need rahulepingud Euroopa punaste lippude meres ümber Eesti ja Läti. Tegelikult ei jäetud Eestit lähema- test sovjetiseerimise plaanidest hetkekski kõrvale. 29. septembril 1920 konstateeris Venemaa Tallinna saat- konna kommunistidest erikomisjon, et nad pole diplo- maatilise töö kõrval mitte ainult Kominterni prohvetid, vaid ka selle praktilised organisaatorid, ning et neil on vaja kokku hoida igat kuud, mis kulub nõukogude riigi- pöördeks mõnel kapitalimaal.⁶ Sellest tulenevalt võis E. Laaman 1925. a tõdeda, et vene enamlased on hakanud *rahulepingu täitmisel venitama ja ennast kõrvale poe- tama oma kohusetäitmiste eest.*⁷ Kasvav loidus ja kõr- valehoidmine lepingu täitmisest kulmineerus enamlaste võimuhaaramise katses 1. detsembril 1924, mida aktiiv- selt toetas ja abistas N. Liidu keskvoim. Katse likvidee- riti mõne tunni vältel. Eesti poliitikud ja riigijuhid tegid endile sellest sündmusest küllalt ulatuslikke järeldusi ja Tartu rahu tegelik haprus sai nähtavaks tõsiasjaks.

1930. aastate algusele Eestis oli iseloomulik püüd mõõta Tartu rahulepingu hind ja väärtust. Domineeriv oli arvamus, et lepingu eest makstud hind oli olnud kõrge.⁸ Teisalt aga, mida rohkem väärastus lepingupart- neri siseelu, seda väärtuslikumaks osati hinnata rahule- pingus saavutatut. Tartu rahu 10. aastapäeva puhul kir- jutas Jaan Tõnisson: *Et Tartu rahu tähtsust õieti mõista, tarvitseb meie inimestel ainult enestele ette kujutada, mis oleks siis saanud meie rahvast, meie riigist, meist kõikidest, kui ei oleks korda läinud Tartus rahulepin-*

*gule üldse alla kirjutada? Isegi seda on raske mõelda, mis oleks saanud siis, kui rahulepinguga oleks viivitatud veel mõni kuugi?*⁹

1930. aastaid iseloomustas oluline rahvusluse tõus nii sõnas kui teos. Mida rohkem suurtel rahvastel tekkis "suuri" juhte, seda mõistetavam oli väikerahvaste püüd otsida lähiminevikust heroilist toetuspinda, et võidelda auväärse koha eest teiste rahvaste hulgas. Ka Tartu rahu interpreteerimisel hakkasid rõhuasetused muutuma. See sai nüüd rohkem Eesti sõjaväe võidukäigu suureks lõppakordiks, mis näitas punasele Venemaale tema koha kätte. Tartu rahu kindlustasid Eesti riigimeeste ettenägelikkus, osavus ja meelekindlus, mille tagatiseks omakorda oli relvastatud rahvas rindel.¹⁰ Arvestades Eesti rahva ja riigi väiksust ning kogu tema poliitikat, ei ohustanud seesugune tõlgendus küll kedagi. Kuid lepingupartneril "küpsesid" tollal uut liiki diplomaadid - ždanovid, potjomkinid, dekanozovid, molotovid. Nende arvates oli Eesti poolt jultumus tõlgendada Tartu rahu võidurahuna. 1939. a heitsid nõukogude diplomaadid Balti riikidele ette oma vabadusvõitluse liigset ülistamist ja sellega uhkustamist. Eriti halvaks peeti, et Baltimaad peavad oma iseseisvumist rahva relvavõitluse tulemuseks sakslaste ja venelaste vastu, ei loe aga rahulepinguid aktideks, millega neile iseseisvus kingiti N. Venemaa poolt.¹¹

2. veebruaril 1940 tähistas Eesti Vabariik Tartu rahu 20. aastapäeva. Eestis olid võõrriigi sõjaväebaasid, kust käidi pommitamas naaberriiki Soomet. Eesti neutraliteet oli põrmu tallatud. Vene sõjalaevad tulistasid sel päeval Tallinna reidil Eesti lennukit. Selles olukorras meenutas "Päevalehe" peatoimetaja Harald Tammer rahvale rahulepingu II artiklit, mille kohaselt Venemaa tunnustas *ilmtingimata Eesti riigi rippumatust ja iseseisvust, loobudes vabatahtlikult ning igaveseks ajaks kõigist suveräänõigustest, mis olid Venemaal Eesti rahva ja maa kohta maksvuselt olnud.*¹² Ilmselt riigi propagandatalituse mõjutusel püüdsid Eesti ajalehed sel päeval selgitada, et 1939. a N. Liiduga sõlmitud vastastikuse abistamise pakt oli vaid Tartu rahu edasiarenduseks. Välisminister Ants Piip avaldas oma tähtpäevalises raadiokõnes lootust, et *vastastikune austuse ja usalduse vaim rahulepingu sõlmimise ajast kestab edasi.*¹³

Teine maailmasõda ja selle tulemused muutsid tublisti Tartu rahu seniseid interpretatsioone. Väljaspool Eestit oskasid poliitikud ja diplomaadid nagu August Rei, Karl Selter, Heinrich Laretei jt nüüd Tartu rahu hinnata teisest vaatenurgast. Üldistatult kirjutas K. Selter, et rahuleping Venemaaga ei tähendanud Eestile rahu, vaid N. Venemaa *kallaletungi jätkamist teiste vahenditega.*¹⁴ See mõte jäi väliseesti kirjanduses järgnevail aastakümneil valdavaks. Samal ajal täienes aja-

loo mälu väärtuslike detailide ja mälestustega inimestelt, kes olid olnud seotud rahuläbirääkimistega ja lepingu sõlmimisega.¹⁵

Hoopiski teiseses Tartu rahu hindamine Eestis. Praktiliselt ei mainitud enam rahulepingu II artiklit, kuna see tähendanuks kommunistliku ideoloogia poolt nii vihatud Eesti Vabariigi õigusliku olemasolu meeldetuletamist. Hinnangutes vohasid nüüd Lenini tsitaadid üldpõhimõttel, kui hea oli see leping Venemaale ja kui hea oli Venemaa, et ta sellise lepingu sõlmis. Tsitaatide valik varieerus vastavalt sellele, kas N. Liit oli parajagu teravamas konfrontatsioonis lääne riikidega või propageeriti rahulikku koosseksisteerimist. Vajadusel või õigemini soovi korral mõeldi isegi uusi tsitaate välja.¹⁶

1980. aastate esimesel poolel koostasid noored ajaloolased Mart Laar, Lauri Vahtre ja Heiki Valk käsikirja "Kodu lugu", mille hinnangutes oli tunda 1930. aastate mõjutusi, s.o. võidukas rahu kroonis võidukat sõda. Hinnangut väärtustas mõte, et *rahu sätted määravad Eesti seisundit iseseisva riigina ka praegu, sõltumata maal viibivast võõrast sõjaväest ning jätkuvast okupatsioonist.*¹⁷ Ilmselt oli see ka üle mitme aastakümne esimene Eestis koostatud käsikiri, kus Tartu rahu hindamiseks ei läinud vaja Lenini tsitaate. Käsikiri nägi trükivalgust siiski 1980. aastate lõpus. Üheaegselt "Kodu loo" käsikirja koostamisega tekivad nihked Tartu rahu hindamisel ametlikus ajalooteaduses. Taaselustus 1940. a ajalehes "Uus Eesti" väljamõeldud mõte Tartu rahust kui kompromissist: *Tartu rahulepingut tuleb eriti hinnata veel sellest seisukohast, et ta sõlmiti võrdsuse alusel kahe poole vahel. /.../ Tartu rahuleping ongi seetõttu kujunenud kokkuleppeks, kus ei ole võitjate ega võidetute, vaid kus mõlemad pooled võrdsuse alusel on tunnustanud teise poole elulisi õigusi.*¹⁸ Intensiivselt arendas ja laiendas seda seisukohta prof. Edgar Mattisen.¹⁹

1980-1990. aastate vahetusel sai Tartu rahu interpreteerimisel ümber 50-aastane ajalooring ja hinnanguetes tõusis nüüd uuesti valdavalt esiplaanile Tartu rahu II artikkel Eesti riigi ilmtingimatu iseseisvuse tunnustamisest Venemaa poolt. Võrreldes 1940. aastaga oli nüüd alltekst siiski teine. Kui 1940. a püüti meelde tuletada, millele lepingupartner kunagi alla oli kirjutanud, siis nüüd oli tagamõte hoopis resoluutsem - ise olete öelnud ja nü see ka nüüdsest olgu!

Eesti taasiseseisvumine ja Venemaa poliitilise arengu komplitseeritus viisid Tartu rahu seletused uuele ringile. Venemaal hakkas liikuma mõte, et Tartu rahu pole muud kui tühi paberileht, sest selle sõlmis Lenin oma kaaslastega. Vastukaaluks said Eestis meeolud, mille järgi Eesti-Vene suhete kogu kompleksi aluseks

saab olla vaid Tartu rahu jäägitu sõnasõnaline tunnustamine. Valupunktiks on esmajärjekorras rahulepingu alusel määratletud riigipiir. See vastasseis on ajakirjanduses tõstatanud koguni küsimuse, kas Tartu rahust pole mitte kujundatud Eesti välispoliitika omamoodi puuslik, mille kummardamine on igapäevane obligatoorne rituaal ja kohustus?²⁰

On veel variant Tartu rahust kui omaaegsest riikidevahelisest kompromissist, mis võimaldab arvestada vahepeal realselt toimunud ajalugu ja sellest tulenevaid lepingupartnerite vastastikuseid huvisid. Pöördume veelkord 1940. a Eesti Vabariigi valitsuse enamvähem ametliku häälekandja "Uus Eesti" juurde: *Tundes ja kaitstes täie veendumusega oma riikliku iseseisvuse vajadusi, on alati olnud meie vaatekohaks, et samal ajal ei tohi kangekaelselt jätta nägemata ka oma naabrite huvisid, kui need on naabrile olulised. Isekus riikideva-*

*helises läbikäimises kasvatab sageli üsna väikestest põhjustest katastroofe, kuid 20. sajandi kultuuri taseme juures peaks olema võimalik mõlemapoolse mõistlikkusega lahendada esilekerkivaid küsimusi leplikul ja rahulikul teel.*²¹

Niisiis on Tartu rahu läbi aegade tõlgendatud mitmeti ja tänapäev pole selles mõttes erand. Sõltumata sellest, milline variant jääb domineerima või leitakse eri tõlgenduste vahel hoopis omakorda kompromiss, on poliitikutele ja diplomaatidele olemas prof. Ants Piibu õpetussõnad 1930. aastast: *Kui tahetakse Tartu rahust tuletada õpetust tulevikuks, siis oleks see küll järgmine: iga riik peab oma välispoliitikat ajama oma peaga, hoidma selle juures kõrva ja silmad lahti, ning julgelt kinni haarama ajaloo rattast, kui seda nõuab rahva eluline vajadus.*²²

Viited ja kommentaarid

¹ E. Laaman. Eesti iseseisvuse sünn. Stockholm 1964. Lk 723.

² E. Laaman. Eesti lahkumine Vene riigist 1917-1920. Tln, 1920. Lk 132.

³ D. Volkogonov. Lenin. Polititšeski portret. Kniga 2. Moskva, 1994. S. 284-285.

⁴ Samas. Lk 266.

⁵ Istoritšeski arhiv. 1992. 1. S. 16.

⁶ Samas. Lk 69-70.

⁷ E. Laaman. Eesti Vabadussõja poliitiline ajalugu. Tln: Monokkel 1991. Lk 151.

⁸ Vt nt: Rahulepingu bilanss. // *Vaba Maa*. 1930, 2. veebruar; Vabadussõja arve. // *Postimees*. 1930, 2. veebruar.

⁹ J. Tõnisson. Kui rahu tuli. // *Postimees*. 1930, 2. veebruar.

¹⁰ Eesti Vabadussõda II. Tln, 1939. Kordustrükk Kultuuri kirjastus 1951. Lk 410.

¹¹ Polpredo soobšajut... Sbornik dokumentov ob otnošenijah SSSR s Latviej, Litvoi i Estoniej. Avgust 1939 g. - avgust 1940 g. Moskva, 1990. S. 177-178.

¹² H.T. Tartu rahu. // *Päevaleht*. 1940, 2. veebruar.

¹³ Uus Eesti. 1940, 3. veebruar.

¹⁴ Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas I. Stockholm, 1954. Lk 193.

¹⁵ Vt nt rahuläbirääkimiste aegse Tartu sõjaväetsensori Märt Raua ülestähendusi raamatus "Kaks suurt. Jaan Tõnisson, Konstantin Päts ja nende ajastu" (esitrükk Toronto 1953). Tln, 1991. Lk 152-157. Samuti M. Raud. Kui saabus rahu. // *Rahvuslik kontakt*. 1980. 2. Lk 38-42. Huvipakkuvad on Eesti rahudelegatsiooni sekretäri William Tomingase "Mälestused" (esitrükk Torontos 1970). Tln, 1992.

¹⁶ Näitena võiks tuua Jaan Sepa (Daniil Rudnevi) artiklite kogumiku "Revolutsioonilise liikumise ajaloost Eestis". Tln, 1947, kus lk 129 on 2. veebruaril 1920 Leninile omistatud üsna kahtlasevõitu lause: *Me sundisime Eestit meiega rahu tegema sellepärast, et oma rahupoliitikaga tegelikkuses üles näidata oma tõelist soovi elada kõigiga rahus.*

¹⁷ M. Laar, L. Vahtre, H. Valk. Kodu lugu II. // *Loomingu Raamatukogu*. 1989. 42/43. Lk 24.

¹⁸ Uus Eesti. 1920, 2. veebruar.

¹⁹ Revolutsioon, kodusõda ja välisriikide interventsioon Eestis 1917-1920. II kd. Tln, 1982. Lk. 512-516. E. Mattisen. Tartu rahu. Tln, 1989. Lk 411-414.

²⁰ A. Raid. Eesti-Vene suhteid Lääne-Ida risttuultes. // *Päevaleht*. 1995, 12. jaanuar.

²¹ Uus Eesti. 1940, 2. veebruar.

²² A. Piip. Tartu rahu. Kümnes aastapäev. // *Vaba Maa*. 1930, 2. veebruar.

Eesti esindused Venemaal 1918 - 1923

Eero Medijainen

Tartu rahu ja muutused Eesti diplomaatias

Tuntud Eesti ajakirjanik ja lühikest aega ka välis-teenistuses ametis olnud Eduard Laaman kirjutas 1920 a. lõpul ajalehes *Vaba Maa*: *Meie välispoliitika on ajalooliselt nii kujunenud, et mitte ministeerium välis-esinduste üle ei domineerinud, vaid ümberpöördukt. Mitmesugustel põhjustel pole meie veel praegugi sellest esialgsest ajajärgust väljas. Esindama tahetakse minna, ministeeriumi mitte eriti.*¹

Eesti välispoliitikat ei juhitud 1920. aastate alguses ühest keskusest. Eesti diplomaatia polnud mingi ter-viklik nähtus, vaid koosnes mitmest mõjukast isiksusest ja nende tegevusest erinevates saatkondades. Taoline traditsioon tekkis tänu esimesele välisdelegatsioonile 1918. a, kuhu kuulusid Eesti tollased juhtivamad poliiti-kud. Need mehed võtsid enda hoole alla kõik tulevased tähtsamad esindused ja jäid sinna peaaegu tosinaks aastaks. K.R. Pusta, K. Menning, E. Virgo, A. Piip, J. Tõnisson ja O. Kallas ning nende juhitud saatkonnad juurutasid Eesti välispoliitikasse printsipi, mille järgi tagati saadikutele erakordselt suur iseseisvus. Selle põhimõtte muutmise katsed ebaõnnestusid. Mainitud saadikud jäid oma kohtadele 1930. aastate alguseni. Võib-olla sai just nimetatud asjaolu saatuslikuks kogu Eestile, aga see on juba eraldi teema.

Kuigi välisministeerium eksisteeris vormiliselt juba 14. novembrist 1918. a, hakkas ta sisuliselt tööle alles koos Tartu rahulepingu ettevalmistamise ja allakir-jutamisega 1919. a lõpul ja 1920. a algul. Enne seda oli esimesel kohal välisdelegatsioon ja muidugi selle juht välisminister Jaan Poska.

Välisdelegatsiooni kuulunud ja 1919. a lõpul Tartu rahulepingu sünnile kaasa aidanud välisministeeriumi sekretär William Tomingas arvab oma mälestustes, et just sel ajal lõppes ministeeriumis *amatöörasjaajamise viis ja tegevus võttis ikka enam professionaaltöö ilmet.*²

Tõepoolest – koos Tartu rahulepinguga sai Eesti välisministeerium endale ühe uue valdkonna, nn *puhta lehe* või ala, mida polnud võimalik juhtida ainuisikuli-selt. Kui Soome seostus sel ajal kindlasti O. Kallasega, London A. Piibu ja tema pooldajatega, Berliin K. Men-ninguga ja Pariis K.R. Pustaga, siis Venemaal niisugust tegelast polnud. Koos võimalusega hakata suhtlema N.

Venemaaga, muutus Eesti välisministeerium ühtlasi ise-seisvaks oma välisesindustest.

Seni sõltututi peamiselt sellest, kuidas Lääne-Euroopa riigid Eestisse jt Balti riikidesse suhtusid. Pa-luti ja nõuti tunnustamist ning sõltuti otsustest Pariisis ja Londonis. Nüüd – kaks aastat iseseisvuse väljakuulu-tamise järel – saadi endiselt emamaalt *de jure* tunnustus ja seega ühtlasi ahvatlev võimalus luua ametlikult dip-lomaatilised ja konsulaarsuhted ning saada sellega üht-lasi edumaa teiste – nii piiri- kui ka läänერიიკი ees.

Asjaga oli isegi väga kiire, sest Venemaa juba otsis ja leidis teid lähenemiseks Weimari vabariigile ning Esimeses maailmasõjas neutraalseks jäänud riiki-dele. Õigem oleks väita, et suhted Skandinaavia riiki-dega, Inglismaaga, USA-ga ja teistega olidki N. Vene-maal 1918. a lõpul katkenud vaid lühiajaliselt ja isolat-sioon ei olnud ka kodusõja ajal täielik.³

Ei tohi unustada, et Eestilgi olid omad esindajad Venemaal juba enne 1920. aastat. 1918. a algul läks Petrogradi välisdelegatsiooni koosseisu kuuluv Julius Seljamaa. Samal aastal üritasid dr Aleksander Kaelas, Bernhard Linde jt esindada Eestit Siberis. A. Kaelas sai oma volitused küll Eesti Londoni saatkonnalt ja Jaan Kopvillemilt, kuid välisminister Jaan Poska pidas taolisi mehi siiski *eba-* ehk *valeesitajateks.*⁴ 1918. a lõpul tegeles Arhangelskis Eesti Lcegiioni loomisega ja meeste kojutoimetamisega Ernst Weberman. Hiljem jät-kasid nii J. Seljamaa kui E. Weberman Eesti välismin-istutusaparaadis. Esimene saadiku ja isegi välisminist-rina, teine konsulina. E. Weberman oli üks esimestest Eesti välisministeeriumiga seotud inimestest, kes juba 1940. a arreteeriti. Tema oli ka üks neist vähestest, kes ennast piinata ja teisi reetma sundida ei lasknud: arre-teerimise hetkel võttis ta tugeva annuse morfiini ja suri juba 21. detsembril 1940. a Tallinna vanglas.⁵

Kuidas toimus Eesti esinduste rajamine N. Venemaale?

Küsimusele vastamiseks tuleb kõigepealt meelde tuletada 1920. aastate alguse ühte kõige keerulisemat Eesti-Vene suhete probleemi – opteerimist. Tollal puu-dutas see kümneid tuhandeid inimesi. Aastatel 1920-23 üritati Venemaalt Eestisse toimetada vähemalt pooled seal elanud 190 000 eestlasest. Koos sõjapõgenikega oli Venemaal eestlasi umbes 230 000. Opteerus siiski kokku vaid umbes 38000-45000 inimest. Opteerimiskü-

simuste uurimisega on tegelenud kunagi väga tähtsaid ameteid pidanud ajalookirjutajad - ENSV akadeemik V. Maamägi, Tartu Ülikooli rektor A. Koop ja mõned teisedki.⁶ Maamägi kirjutistest olen leidnud vaid ühe vihje, milles ta tunnistab, et Eesti opteerimiskomisjonid Venemaal ja selle osakonnad ning esimesed Eesti konsulid esindasid ühtlasi Eesti diplomaatiat. Muidugi oli see tema sõnul kodanlik ja seega räpane diplomaatia ning kasutas kõiki võimalusi sahkerdamiseks, spionaažiks ning diversioonideks. Sama loomulik oli tema jaoks, et ligi 300 Eesti komiteed, nõukogu ja seltsi Venemaal olid vaid kontrrevolutsiooni pesad, mida juhtisid *pöörast agitatsiooni tegevad värvatud agendid* või *isehakanud konsulid*.

Arnold Koobi kiituseks peab ütleva, et ta erinevalt oma kaasvõitlejast tunnistas eriarvamusi Eestis: mitte kõik valitsused ei suhtunud A. Koobi arvates N. Venesse vaenulikult. Teised samal teemal sulge teritanutest ei lisa midagi olulist.

Teiseks on käesolev teema tihedalt seotud sõjapõgenike probleemiga I maailmasõja järel. Sõda, impeeriumite lagunemine ja uute riikide teke tõi kaasa laviini sõjapõgenikke. Tuhanded venelased olid vangis Saksa maal, sakslased, tšehhid, slovakiid, poolakad Venemaal. Eestist lähtunud ja lüüa saanud Judenitši arnee ei koosnenud vaid nõukogude võimu vaenlastest. Paljud neist tahtsid koju, pealegi ei tundunud Venemaal paiguti mingit võimu olevatki.

Tartu rahulepingu paaris punktis nähti ette sõjapõgenike ja optantide küsimuse lahendamist ühe aasta jooksul. Kuidas seda läbi viia, pidi kooskõlastamisele tulema hiljem. Probleemi tegelik lahendamine aga toimus siiski mujal. Asi otsustati ära M. Litvinovi ja Ingliise esindaja James O'Grady kohtumisel Kopenhaagenis 1920. a. algul ning N. Vene - Saksa läbirääkimistel. 19. aprillil 1920 a sõlmis N. Vene Välisasjade Rahvakomissariaadi (edaspidi tekstis: Vene VäRK) esindaja Viktor Kopp Berliinis sõjavangide evakueerimise lepingu. Viimase lisa või täiendusena järgnes analoogiline leping 23. aprillil Tallinnas.⁷

Venemaal loodi sõjapõgenike ja vangide küsimuse lahendamiseks nn Tsentroevka - *tsentralnoe upravlenie po evakuatsii naselenija* (elanikkonna evakueerimise keskvalitsus) ja selle piirkondlikud osakonnad või esindused. Üks niisuguseid asutati peatselt ka Tallinnas. Siia saabus ühtlasi Tsentrosojuzi (ülevenemaalise tarbijate keskkliidu) esindaja I. Gukovski ja tema missioon. Vene VäRK oli seega Eestilt saanud kõik, mis tal oli tahta - augu lääneriikide majandusblokaadi ja silla ehk sadamad vene sõjavangide ja -põgenike kojutoimetamiseks. Rohkemaks polnudki hetkel vajadust. Ametlike diplomaatiliste suhete sisseseadmine võis vabalt oodata. Pealegi ei tunnistanud lammutamistuhinas enamlased

nn vana diplomaatiat, diplomaatilist õigust, nimetusi ja tiitleid. Eestil aga just kõike seda oligi tarvis, sest läänes ei olnud eriti kaugele jõutud. Ametlikke esindusi Eestil veel ei olnud.

Miks mitte saatkond ?

Eesti esimeseks *de facto* tunnustatud esindajaks sai Venemaal endine sotsialistist haridusminister Johannes Kartau. Tema juhtis 1920. aasta mai algul Moskvasse saadetud Eesti **kontroll-opteerimiskomisjoni**. Sisuliselt täitis see komisjon saatkonna rolli. Seda on tunnistanud oma 1921. a aruandes VIII Nõukogude kongressile ka Vene VäRK. Eesti avalikkus ning eestlased Venemaal suhtlesid komisjoniga kui saatkonnaga. Sellest annavad tunnistust arvukad avaldused ja muud pöördumised komisjoni poole.

Ka Eesti välisministeerium polnud rahulepingule järgnenud kuudel huvitatud *de jure* diplomaatilistest suhetest Venemaaga. Ja ilmselt mitte sellepärast, et kardeti lääneriikide reaktsiooni ja taheti enne ära oodata suurriikide tunnustusi N. Venele (nagu on arvanud Maamägi, Koop ja kompanii). Asi oli tegelikult ilmselt muus. Vist poolakatele on omistatud ütlus, et enamlased keetsid Vene impeeriumi akvaariumis uhhaad (ja praegu tahetakse sellest taas akvaariumi teha). Eesti pääses sellest supist üle noatera, aga tahtis roast samuti midagi osa saada. Ja esialgu veel tundus, et mida segasem, seda soodsam asi on.

Kui Moskva kontroll-opteerimiskomisjonist oleks tõepoolest kohe saatkond saanud, olnuks Eestil väga raske põhjendada, miks oli vaja luua sarnaseid komisjone või selle osakondi ka mujale. Sajad ja tuhanded eestlased, kes lootsid pääseda sõjakommunismi küüsisist, seda aga nõudsid.

Õige lihtsalt õnnestuski sarnase osakonna asutamine Moskva kõrval Petrogradi, läbi suurte raskuste ka Omskisse. Viimane pidi küll enne tööle hakkamist nõukogude võimu arnust raudteevagunites elama ja suutis hiljem vastu pidada vaid väga lühikest aega. Kontroll-opteerimiskomisjoni Omski ehk Siberi osakonna töö jäi mitmetel põhjustel tagasihoidlikuks. Hiljem tunnistas selle komisjoni raamatupidaja: *Kõik see teenistus seal oli püülik, rumal jantimine ja kannatamine*. Veel hullem oli lugu taoliste komisjonide ja Eesti esinduste-konsulaatide loomiskatsetega mujal Venemaal, aga sellest allpool.

Komisjone ja muid esindusi taheti rajada võimalikult paljudesse kohtadesse üle Venemaa. Loomulikult selleks, et inimesi aidata. Osaliselt ka selleks, et ühtlasi kogu *Vene asjal* silma peal hoida, võimalikke arengusuundi tunda ja kontrollida. Või ka lihtsalt selleks, et optantide varjus tõesti väheke matti võtta. Eesti välisministeeriumi vene osakonna tollane juhataja David Sarva

arvas 1921. a varakevadel: *Teatan, et Venemaalt tulev bagaaž on vabariigile puhas kasu, mispärast väga soovitatav oleks, et välisministeeriumi tarvitada niisuguseid vaguneid antaks, mis kraami all ei paenduks.*⁸

Pole eriti suur saladus, et terve rida opteerimiskomisjoni liikmeid ja eriti kullereid üsna kiiresti ning ootamatult rikastus. Mitteametlike esinduste puhul oli seda kindlasti lihtsam teha.

Teisalt kujutasid nimetatud esindajate kaasabil Eestisse saabuvad tuhanded inimesed teataval määral ohtu iseseisvusele. Oma riigi väärtustamine polnud Eestiski veel väga kõrgel järjel. Venemaalt siia tulevad inimesed jäid asjale hoopis võõraks, sest tuleku põhistiimuliks polnud kindlasti oma rahvusriigi loomine, vaid peamiselt enamlaste sõjakommunismist pääsemine. Eestis vaba maad ja tööd mitteleidnute seas suurenes rahulolematute hulk. Nende nurisejate hulka polnud *tšekaal* ja EKP-l eriti keeruline oma mehi sokutada. Taolist ohtu tajuti varakult. Juba 21. mail 1920 teatati Eesti 1. diviisi ülemale Narvas: *Saadatan nimekirjad sõjapõgenikest ja vangidest, kes Siberist ja mujalt Venemaalt siia [Petrogradi – E. M.] kokku on voolanud. Nende seisukorra parandamiseks olime sunnitud neid kiiremas korras üle piiri saatma, ilma nende poliitilise ustavuse kontrollita. Palume garantiinis seda arvestada.*⁹

Seega oli Eesti võimude suhtumine taoliste esinduste sünni kahene. Ühelt poolt oldi neist huvitatud, teisalt mitte. Kõhklev hoiak avaldus näiteks ühes opteerimiskomisjoni esimehe kirjas välisministeeriumile: *Mida teha kohalike komiteede esindajatega kes paluvad volitusi. Me ei taha ega tohi seda teha. Toetame neid aga volitusi ei saa anda.*¹⁰

Tõepoolest ujutati kontroll-opteerimiskomisjon 1920. a kevadel ja suvel üle erinevate Eesti seltside, ühingute, komiteede ning nõukogude pöördumistega – tunnistada nende esindaja vähemalt konsuliks, kui mitte diplomaatiliseks agendiks või päris saadikuks.

Kuid Eesti võimude kõhklev ja esialgu äraootav seisukoht polnud siiski peamine, miks taoliste palvetele vastu ei tuldud. Peamiseks oli nõukogude võimu täielikult eitav suhtumine Eesti esinduste sünni. Venelased taipasid kohe 1920. a kevadel ja suvel, millise tohutu vea nad Tartu rahulepingu 4. ja 5. artiklitesse lasid sisse kirjutada. Nad võtsid ju endale kohustuse ise ja tasuta optantide vara edasi toimetada. Nagu esimesed ešelonid näitasid, kasutasid eestlased seda osavalt ära. Vene pool kurtis esimese Eestisse saadetud rongi puhul, et opteerus vaid 20 inimest, aga opteerimiskomisjon nõudis neile 4 kaubavagunit. Kohe leiti ka väljapääs – Vene pool väitis, et lepingus polnud kirjas, et kõik oma vara tohivad optandid kaasa võtta ja esitas väga ranged piirangud. Nõuti ka võrdsuse printsiipi – Eestisse mine-

jad võisid nende arvates kaasa võtta vaid niipalju, kui siit tulijadki. Enamusel Eestist lahkujatel olid aga taskud päris tühjad.

Vene VäRK ja kogu muu masinavärk juhindus oma poliitikas Eesti esinduste suhtes Tšitšerini näpunäidetest, mis olid kirja pandud juba 4. mail 1920. a: *Eestlased tahtsid algusest peale suurendada oma komisjonide arvu Venemaal. Me ei pea vajalikuks suure hulga Eesti komisjonide olemasolu, nende koosseis on ebakindel. Me nõudsim algusest peale, et komisjone ei oleks ja opteerimisega tegeleks ainult Eesti esindus, mida praegu Venemaal luuakse.*¹¹

Sundimaks Eestit kiiresti otsustama ja oma selget valikut tegema ning opteerimiskomisjonidest, teistest esindustest ja kogu opteerimiskavast loobuma, valisid enamlased neile vägagi selge ning äraproovitud vahendi – vägivalla.

Juba esimese opteeritute ešeloni läbiotsimine tolli ja piirivalve poolt Jamburgis oli totaalne. Alasti võeti naisedki ja isegi menstruatsiooniga naistel harutati siled med lahti ja kontrolliti suguorganeid.

Üle kogu Venemaa algasid arreteerimised. Sõjakommunismi põhimõtteid rakendati eeskätt nende suhtes, kes julgesid opteerimisavalduse esitada.

Siinkohal pole ruumi üles lugeda kõiki Eesti esindajaid ning erinevate esinduste töötajaid, kes lühemat või pikemat aega *tšekaa* kinnipidamiskohti tundma õppisid. Ilmselt ei jäänud puutumata ükski komisjon, konsulaat või Venemaa eestlaste esindus. Enamlaste ja nende vägivalla põhieesmärgiks polnudki aga niivõrd opteerimise pidurdamine, nagu võiks oletada. Pigem taheti Venemaa eestlastele näidata, et Eesti esindused neid kaitsta ei suuda, kui nad iscennastki ei kaitse.

Sellega seati Eesti dilemma ette, kas leppida vägivallaga, sest kaevata polnudki kellelegi – VäRKile küll kurdeti ja paluti *tšekaa* tegevust ohjeldada, kuid need organid tegutsesid sageli käsikäes. Pealegi ei suutnud Moskva alati kontrollida kohtadel toimuvat. Teiseks võimaluseks oli lõpetada ka omalt poolt see jätkuv ebamäärasus, nimetada ametisse saadik ning koondada kogu suhtlemine Moskvasse kindlate ja ametlikult tunnustatud inimeste kätte.

Alates 1920. a teisest poolest algasidki vastavad läbirääkimised. 27. novembril esitas Eesti välisminister ametliku noodi, millega VäRK (Tšitšerin) 6. detsembril 1920. a nõustus. 12. veebruaril 1921 saabuski Eesti ametlik 13 liikmeline saatkond Moskvasse.

Eesti eesmärgiks sai nüüd too pudelist väljalastud džinn – opteerimisküsimus – sinna jälle tagasi toppida. 1921. a aprillis siseministeeriumis toimunud nõupidamisel otsustati hakata optantide Eestisse tulekut piirama. Seati sisse vanusest, tervisest, elukutsest ja varanduslikust seisust tulenevad eelttingimused opteerimi-

seks. Otsustavalt hakati piirama opteerimiskomisjonide koosseise. Need olidki üle pea kasvanud. Ainuüksi Moskva opteerimiskomisjonist käis 1920-21 läbi paarsada inimest ja komisjoni esimees vahetus vähemalt kuuel korral (J. Kartau, R. Saar, F. Wellner, A. Narusk, A. Tammann, J. Sassian). Parempoolne olukord ka Petrogradi ja Omski komisjonides. Kogu selle tohutu masinavärgi peatamiseks kulus veel rohkem kui aasta, Ukrainas ja mõnel pool mujal pisut kauemgi. Moskva opteerimiskomisjoni viimane esimees vabastati ametist seoses komisjoni likvideerimisega 29. jaanuaril 1923.

Teokssaanu vastas mõlema poole huvidele. Lisaks juba mainitud põhjustele (huvi langus opteerimise vastu ja N. Vene vägivald) võime Eesti puhul arvestada veel ühe asjaoluga. 1921. a hakkas N. Venemaale ilmuma teistegi riikide ametlike esindajaid ja samal ajal tunnistati Eestit *de jure* lääneriikide poolt. See tähendas, et Eesti diplomaatia välisilme pidi muutuma korrektsemaks kui seni.

Juba T. Vares alustas Moskvasse jõudes võitlust komisjonides levinud salakaubanduse ja spekulatsiooniga. Iseloomulik oli 1922. a saadikuks tulnud Ado Birgi reageering ühele vahelejäärmisele – *Pagan võtku neid vagunisaatjaid, kes nii avalikult kaupleva hakkavad, et endid sisse kukutavad ja meile palju pahandusi ja vaeva ja ajaraiskamist tühistes asjade likvideerimise peale toovad. Vanad vagunisaatjad on ahneks läinud.*¹²

Kogu Eesti esindatusele Venemaal tuli teine nägu anda ja 1923. a jooksul saadi sellega lõpule.

Moskva opteerimiskomisjoniga seotutest jätkasid mitmed tööd Eesti teistes esindustes ja välisministeeriumis. Neid oli kindlasti üle kümne. Täpsemat arvu on õigupoolest raske öelda, kuna näiteks tehnilise personali ja kullerite puhul on problemaatiline, kes oli opteerimiskomisjoni, kes saatkonna töötaja. Nad teenindasid samaaegselt mõlemaid. Ka opteerimiskomisjoni juures asunud majandusosakond võeti juba 1921. a lõpul tervikuna saatkonna alluvusse. Alates jaanuarist 1923. a jätkas saatkonna kõrval veel tööd 4-5-liikmeline opteerimiskomisjoni likvideerimise komisjon.

Eesti esindused kohtadel

Pihkvas oli 1919. a augustis umbes nädalapäevi konsulaat juba eksisteerinud. Koos kontroll-opteerimiskomisjoni tööle hakkamisega Petrogradis alustas selle esindajana Pihkvas tegutsemist kohaliku Eesti komitee esimees Peeter Deering. Ta püüdis olla väga aktiivne ja pöördus isegi kohalike Vene võimude poole, kui eestlastele liiga tehti, neilt vara ära võeti või sõjaväkke kutsuti. See agarus ärritas Moskva opteerimiskomisjoni mehi, sest tõi kaasa vastulööke Vene poolt. Pealegi selgus varsti, et Peeter Deering oli 1918. a olnud aktiivne punane. Samuti saadeti tema suhtes kaebusi, et ta kao-

tas ära mõne eestlase dokumendid. 1920. a novembri lõpul nõudis Moskva kontroll-opteerimiskomisjoni esimees R. Saar Peeter Deeringu vabastamist opteerimisevoliniku kohalt. Aluseks oli VÄRKi vastav nõudmine. Deeringu eemaldamisega loodeti säilitada kohalik Eesti komitee. 10. detsembril jõudis *tšekaa* ette ja komitee suleti.

Pihkva konsulaat figureeris kuni 1924. aastani välisministeeriumi eelarves, kuid tegelikult õnnestus ta avada alles 70 aastat hiljem.

Jamburgi (Kingissepp) esimene Eesti konsul ja konsulaat lõpetasid ametliku tegevuse 15. jaanuaril 1920. a. Vana kooliõpetaja August Ploomi ajal sai Jamburgi konsulaadis palka 4 ametimeest. Päris Jamburgis nii kaua siiski ei tegutsenud: koos Loode-armee taganemisega 1919. a hilissügisel toodi konsulaat üle Narva. 1920. a suvel asutati esindus uuesti. Koht oli äärmiselt tähtis, sest läbi Jamburgi ei liikunud mitte ainult optantide ešelonid, vaid siitkaudu toimus üldse suurem osa Eesti-Vene ja Euroopa-Vene läbikäimisest. 1920. a suvel Jamburgi ametisse määratud Adolf Margevitši volitused olid ebamäärased. Kuigi *Riigi Teatajas* oli kirjas Jamburgi konsulaat, kirjutas Margevitš ametlikele paberitele alla kui *sideametnik*. Töö oli väga närviline, aga mees pidas vastu pisut üle poole aasta. Jaanuaris 1921. a teatas ta välisministeeriumi Vene osakonna juhatajale: *Palun mind tungivalt Jamburgi esitaja kohusetähtsusest vabastada, sest minu vahekord venelastega päev-päevalt piinlikumaks muutub.*¹³ Alates 6. märtsist 1921. a saigi ta priiks. A. Margevitš töötas seejärel lühikest aega välisministeeriumi Vene osakonnas ning siis opteerimiskomisjoni ja saatkonna kullerina. Sellest piisas, et suhteliselt jõuka mehana Venemaast võimalikult kaugemale sõita. Adolf Margevitš suri 1938. aastal USAs.

Ka järgmise mehe, elukutselise sõjaväelase, Tallinna vahipataljoni ülema (9 aastat Vene ja siis Eesti armees) August Tõnishofi volitused ja vastupanuvõime polnud paremad. Tema pidas vastu 1921. a augustini. Tema lahkumisel korraldasid Vene võimud läbiotsimise ning mehe revolver ja laskemoon konfiskeeriti. Eesti saatkond ei protesteerinud, sest *Tõnishof oli Eesti ametnik, kelle ülesanded ei andnud eksterritoriaalsust ja immuniteti*. Hiljem lõpetas A. Tõnishof ülikooli ja töötas 1920.-30. aastatel juristina. Ta arreteeriti 1941. a nõukogude võimude poolt ning suri 1952. aastal.

Alates septembrist 1921. a jätkas Jamburgi *esitajana* seni Tõnishofi all töötanud ametnik Siegfried Taar. Ta oli õppinud Peterburi ülikoolis matemaatikat ja töötanud kooliõpetajana. Jamburgis pidas ta vastu kuni 1925. aastani, kuigi kohaliku *tšekaa* ülem ei tahtnud tedagi esialgu tunnustada ja ähvardas arreteerida, VÄRK Moskvast aga venitas tema mandaadi kinnitamisega. S.

Taari abi Erich Espe saadeti seepärast üldse Jamburgist minema. Huvitav on Siegfried Taari edasine saatust. 1922. a pidi ta üle elama rasked päevad, kui Jamburgist Kingissepp tehti. 1923. a sai tema ülesandeks Omski opteerimiskomisjoni asjade lõplik likvideerimine ja ülevõtmine. 1925. a 1. mai puhul S. Taar arreteeriti OGPU poolt süüdistatuna salakaubaveos ja spionaažis ning talle mõisteti nõukogude võimu poolt 3 aastat. Sellest tõusis suur kära ja 1926. a saadeti mees Eestisse. Siin omakorda kahtlustati teda koostöös sellesama OGPUga ning edasi töötas ta ajakirjaniku ning peamiselt kaubaagendina. 1941 a juulis, paar päeva enne nõukogude võimu lahkumist Tartust, püüti mees taas kinni ja toimetati Kirovisse. Ülekuulamistel tunnistas S. Taar, et tegi koostööd Eesti luurega ja aitas 1920. aastate algul Jamburgis illegaale üle piiri. Uue süüdimõistmiseni ta vastu siiski ei pidanud. S. Taar suri 14. märtsil 1942. aastal.¹⁴

Petrograd. Kui Petrogradi opteerimiskomisjoni osakond tööd alustas, planeeriti tema suuruseks ca 50-60 inimest, kes jaotusid seitsme erineva jaoskonna vahel. Varsti osa jaoskondi ühendati. 1922. a jaanuaris oli Petrogradi osakonnas ametis 34 inimest ja nad töötasid kokku vähemalt nelja juhataja (Aleksander Schipai, Albert Org, Hans Erjapea, Viktor Tomberg) käe all. Neist A. Org lahkus ametist vastuolude ja arusaamatuste tõttu välisminister A. Piibuga.

1922. aasta 22. aprillil tegi VäRK Eestile ametliku ettepaneku Petrogradi osakond sulgeda.¹⁵ Samal ajal kirjutati välisministeeriumi eelarvesse ja kuulutati *Riigi Teatajas* uue asutuse – Petrogradi peakonsulaadi sünnist. Avamine venis seoses eestlaste-vastase kohtuprotsessiga Petrogradis. Eesti ametlik avaldus peakonsulaadi avamiseks anti üle 25. augustil 1922 a.

Peakonsul V. Tombergi pidulik päevakäsk nr. 1 konsulaadi avamise ja opteerimiskomisjoni sulgemise kohta avaldati 6. detsembril 1922 a. Veel pidulikum lipuheiskamine peakonsulaadi hoonel toimus millegipärast alles 5. augustil 1923 a. Siis oli tähtsaima aukülasena kohal ka sealne Soome peakonsul – tulevane kauaaegne ja ühtlasi viimane saadik Eestis Paavo Hynninen. Olgu loo ilustamiseks lisatud Viktor Tombergi endise abikaasa Emma-Veera Tombergi arvamus ülekuulamisel julgeolekus 1950. aastal. Naise arvates hakanud V. Tomberg konsuliks seepärast, et tahtnud temast lahti saada ja uue naisega kokku elama hakata!

V. Tombergi ja tema kauaegse asetäitja Peeter Tauki karjäärile sai saatuslikuks konsulaadi ametniku Karl Rostfeldti arreteerimine julgeoleku poolt 1924. a kevadel. Lugeses viimase ülekuulamisprotokolle ja hiljem tunnistas nõukogude kohtus, jääb mulje, et tegemist oli nõrgamõistusliku inimese või provokaatoriga. Nende ülestunnistuste või õigemini süüdistuste tõttu

pidid mõlemad mehed lahkuma, sest N. Liidus ähvardanuks neid kohtulik arveteõiendamine.

Huvitava kombel oli ka nende hilisem saatust sarnane. Mõlemad mõisteti süüdi veel kahel korral. Peeter Tauk arreteeriti juba 1941. a, aga siis ei märgatud Petrogradi asju ja talle määrati ainult 5 aastat kui tellisetehase direktorile. Viktor Tomberg (alates 1937. a juba küll Tarmas) jäi esmakordselt vahele detsembris 1944, kui teda süüdistati kohviga spekulereerimises. Ka talle mõisteti esialgu viis aastat, ent vabastati juba 1945. a oktoobris amnestiaga! Aasta hiljem võeti ta isegi ENSV advokaatide kolleegiumi liikmeks. Julgeolek jõudis nende meesteni taas 1950. a veebruaris, kas Karl Rostfeldti vana toimetust üle lugedes või tänu tõhusale tööle endises ORKAs. Nii Viktor Tarmas kui Peeter Tauk vahistati samal päeval ja mõlemad said spionaaži eest N. Liidu vastu 1922-24. a 10 aastat. Nad vabanesid 1956. aastal.

Petrogradi (alates 1924. a Leningradi) peakonsulaat likvideeriti 1938. a, mil Stalin tegi seda ka teiste riikide Leningradi esindustega.

Enne konsulaadi avamist Petrogradis opteerimisega ametis olnutest jätkas välisministeeriumi liinis tööd vaid 4-5 inimest. Komisjoni kantslei juhataja Evald Võõlmann (Vellendi) töötas 1923.-24. a Helsingi saatkonnas atašeenä. Selle tasuks tuli arreteerimine 1941. a ja surm Siberis 9. detsembril 1941 a. Tema *süüasja* pole üldse arutatudki.

Siberi linnades asunud Eesti organisatsioonide ja nende esimeeste üleslugemine läheks väga pikale ja veadki pole välistatud. Enamasti said nad opteerimiskomisjoni esindajateks ehk agentideks. Esimehed vahetusid väga tihti – tänu *tšekaale* või organisatsioonide sise-mistele vastuoludele. Peatugem vaid mõnel, kes jõudsid kohalike võimude poolt tunnustatud Eesti esindaja seisuseni.

Omskis pidas end esimeseks Eesti konsuliks (õigemini ajutiseks asekonsuliks) insener Eduard Kuusik. Talle oli selle tiitli enne oma surma, 1920. a aprillis, andnud Irkutskis tegutsenud Aleksander Kaelas (nagu juba mainitud, olid Kaelase endagi volitused küsitavad). Pealegi pole ükski volitatu volitatud oma volitusi edasi volitama. Kontroll-opteerimiskomisjoni Siberi osakond asus Tallinnast teele alles septembris 1920. Selle koosseisus oli esialgu 25 töötajat, lisaks naised-lapsed. Omskisse jõuti 19. oktoobriks. Moskvast oli VäRK Eesti palvel saatnud kohalikele võimudele telegrammi, milles paluti komisjonile korterid muretseda. Kohalik *Sibrevkom* kasutas aga komisjoni saabumist hoopis selleks, et sealsed Eesti seltsid sulgeda, sest neil lubati tegutseda kõikjal kuni evakueerimise alguseni. Opteerimiskomisjon elas 9. novembrini Omskis raudteel vagunites, kusjuures alaliselt piiras neid kohalike

eestlaste parv, kes lootsid kiiresti Eestisse pääseda. Lisandusid nälga, külm ja arreteerimised.

Opteerimiskomisjoni Omski esindus otsustati likvideerida üheaegselt Petrogradi omaga. Välisministeeriumi eelarvesse ja koosseisudesse kanti juba 1922. a suvel selline esindus nagu **Omski konsulaat** ja see püsis seal veel hiljemgi, kuigi vaid paberil. Viimane komisjoni esimees Johann Ritson saabus 1922 a sügisel Eestisse ja siia ta jäigi.

Tomski Eesti Rahvuslik Nõukogu loodi juba 1919. a, aga saadeti peatselt enamlaste poolt laiali. Ka August Sermeti asutatud Siberi Eesti Liit ei eksisteerinud kauem. Ta jõudis siiski olla kirjavahetuses opteerimiskomisjoniga ja taotleda esindaja nimetust. Muidugi tuli talle ära öelda.

Rostovis Donil jõuti ka peaaegu konsulaadi avamiseni. Sealne Eesti Rahvuskomitee asutati 1. veebruaril 1920. ja kohalik Doni oblasti Täitevkomitee olevat andnud talle konsulaadi õigused. Kahjuks ei saanud seda teha Eesti ega tahtnud Vene VÄRK.

Vähemalt ühepoolset austati 1920.-22. a Eestis endise Siberi *võikuninga* Kristjan Sanderi õigust nimetada end konsuliks Irkutskis kuigi tema ametlik positsioon erines vähe teiste esindajate omadest. Ka tema võis toetuda Aleksander Kaelase *pärandusele*.

Eesti ametlike esinduste asukohalinnade nimekirja võib siiski kanda ka ühe Siberi linna, kuigi 1923. aastani nõukogude võim seal veel ei kehtinud. See linn on **Vladivostok**. Hans Lohk nimetati Eesti asjuriiks Vladivostokki Londoni saatkonna ja J. Kopvillemi poolt (nagu Aleksander Kaelaski Irkutskissegi). Dr. H. Lohk töötas 24 aastat Vladivostoki Pasteuri Instituudi ja linna tervishoiu büroo juhatajana. Hoolimata tülidest kohalike eestlastega sai ta 1921. a Eesti konsuli ja *charge d'affaires* tiitli Kaug-Ida Vabariigis ning Hiinas. Sel ajal võttis ta oma abiliseks endise valgete poolel haavata saanud ja jalast ilma jäänud Jaan Mahlbergi (Maalberg). Mõlemad jätkasid Eesti välisesindustes ka hiljem. 1923.-26. a töötas J. Lohk Eesti esindajana Kaunases ja 1926.-33. a peakonsulina Leningradis. Siis läks ta pensionile, kuid töötas Tartu Linnanõukogu tervishoiu inspektorina. 1941. a said talle saatuslikuks tema endise kaastöötaja ülestunnistused julgeolekus.

J. Mahlberg toodi tänu H. Lohki soovitusetele samuti 1923. a Kaunase saatkonda. Sinna jäi ta veel ka pärast H. Lohki lahkumist. 1937. a sügisel saadeti J. Mahlberg taas Venemaale – Moskva saatkonna ametnikuks. 1940. a augustis tuli ta Eestisse, kuid peatselt arreteeriti. Ülekuulamistel kinnitas ta, et H. Lohk oli Eesti luure residendiks Kaug-Idas, kellel omakorda oli lai agentide võrk. Nende hulgas luges ta üles Siberi ja Hiina linnades asunud Eesti organisatsioonide esimehed. On täiesti võimalik, et tegelikult Mahlberg oma

endist heategijat ei reetnud, vaid need *ülestunnistused* kirjutati talle ette või peksti välja.

H. Lohk arreteeriti 1941. a mais ning vastavalt julgeoleku õiendile suri 23. jaanuaril 1942. a Siberis.

Turkestani suunal oli kõige aktiivsemaks eesti esindajaks ilmselt Richard Mitt – endine insener ja kaevanduseomanik Fergana orus. 1920. a detsembris tuli ta optandina Eestisse. Koos teise eduka ettevõtja ja agroomi Oskar Kersoniga otsustasid nad organiseerida kontroll-opteerimiskomisjoni saatmise ka Turkestani, kuigi seal elas veel vaid kuni 250 eestlast. Meelitajaks pidi olema sealne kivisüsi. 15. veebruaril 1921. a saadigi Eesti välisministri nõusolek – avada Taškendis kontroll-opteerimiskomisjon, mille esimeheks pidi saama R. Mitt ning asetäitjaks O. Kerson. Riigi eelarvest nad midagi ei saanud, kuid anti lubadus nimetada neid konsulaaragentideks, kui konsulaarlane läbikäimine tekib. 9. aprillil 1921. a võttis R. Mitt isiklikul riisikol Eesti Raudteevalitsuselt rendile reisivaguni, et Turkestani sõita. Jõuti siiski vaid Moskvani, edasi neid ei lastud ning vagun jõudis 11. juulil 1921. a taas Tallinna. Arvet – 189 227,5 Eesti marka keeldus R. Mitt maksmast ja see jäi välisministeeriumi kontosse. Oskar Kersoni karjäär osutus siiski pikemaks. Temale anti mõneks ajaks Moskva saatkonna kaubandusnõuniku tiitel. Hiljem jätkas ta eduka naha- ja siis kunstsarvetöösturina Eestis ja Euroopas.

Taškendi Eesti Seltsi esimehe Grigori Rebase 1920. a mais esitatud üleskutse luua Taškendis Eesti diplomaatiline ja konsulaaresindus jäi ametliku tähelepanuta.

Aserbaidžaanis võis end Eesti konsuliks pidada Robert Puur. Oma suurejoonelistes plaanides loosis ta Eesti ja Aserbaidžaan kaubavahetuse kiirele ning jõudsale kasvule. Paraku jäi peale nõukogude võimu tahe ühegi riigi ametlikke esindusi Moskvast ja Ukrainast mitte eriti kaugemale lasta. 11. septembril 1920. a Robert Puuri juhitud Eesti konsulaat Aserbaidžaanis küll ametlikult avati ja seal moodustus isegi omapärane konsulaarkorpus. Ent juba 1921. a nõudis Moskvale allutatud Aserbaidžaan nõukogude võimu avalikku tunnustamist ja varsti teatati, et võimalikuks peetakse vaid suhteid Eesti ja Taga-Kaukaasia föderatsiooni vahel. Kuna Eesti nõukogude Gruusiat tunnustada ei saanud, konsulaat likvideeriti.

Gruusia. Juba 17. veebruaril 1918. a moodustati Tbilisis Eesti Täidesaatev Komitee ja hiljem Eesti Rahva Nõukogu. Viimane pidas end Eesti riigi ametlikuks esindajaks.

Eesti valitsus otsustas Tbilisis konsulaadi avada 1919. aasta augustis. 1920. a aprillis soovitas A. Piip Londoni kaudu nimetada Eesti konsuliks rahukohtunik Friedrich Renningut. Eesti Rahva Nõukogu (ERN) sel-

lega ei nõustunud, sest F. Renning oli Eesti asjast kõrvale jäänud. Konsuliks valiti siis ERN esimees Johannes Kirkmann. Valikuga polnud päris hästi nõus ei Suhhumi ERN ega nn Mustamere ranna ja Taga-Kaukaasia Eesti asunduste Keskbüroo eesotsas oma esimehe August Martiniga.

Nüüd selgus, et Gruusias elas liiga palju eestlasi. Ilma tülideta, mis kandusid kaebe- ja laimukirjade, *Valve* ja teiste lehtede veergudele ning kullerite kaudu Eestissegi, ei saadud kuidagi hakkama. Väga teravalt lõi kaasa veel Tbilisi Eesti Seltsi esimees August Hiir ja mitmed teisedki.

Ka Eesti välisministeerium andis tülide puhkemi-sele hoogu juurde. J. Kirkmann sai Eestist juulis 1920 konsulaaragendi volitused, aga pisut enne seda saadeti Eestist Krimmi kullerina Richard Tiitso. Viimane võttis kaasa volikirjad kohalikele Eesti seltside esimeestele kui konsulitele. Tulemuseks olid vastastikused süüdistused ja laimamised. Eesti esindaja koha pärast algas armutu võitlus.

2. novembril 1920 a tagandas välisminister O. Strandmann Johannes Kirkmanni, keda süüdistati valepasside väljaandmisel. 1. detsembril 1920. anti konsulaat üle Sergei Paulile. Koos temaga asusid konsulaadis tööle sekretär Mihkel Mikhelson ja paar teenijat.

S. Paul alustas väga aktiivselt, kuigi olukord oli keeruline. Side Eestiga oli see äärmiselt katkendlik. See tähendas, et ei tulnud ka konsulaadi ülalpidamiseks vajalikku raha. Pealegi hõivas Punakaart peatselt Tbilisi ning katkes side ka Batumi ja Suhhumiga. S. Paul nimetas sel ajal nii Batumi kui Suhhumi ametisse ase-konsuli, kes tegutsesid 1922. a alguseni. Peale selle oli ta üks väheseid konsule, kes enamlaste tulekul linnast ei lahkunud. Seetõttu sai temast 1921. a märtsis isegi Tbilisi konsulaarkorpuse üks asutajaid. Tülide ärahoidmiseks teiste Eesti organisatsioonidega sulges S. Paul Eesti Rahva Nõukogu ja võttis selle varad konsulaadi käsutusse. Uus Gruusia nõukogude valitsus tunnistas S. Pauli volitusi. 1921. a suvel kasutas ta asutuse nimetust *Eesti esitus Kaukaasias* ja enda puhul *charge d'affaires*. Vene keeles nimetati nüüdsest senist konsulaati *posolsrvo* (saatkond). 1921. a oktoobris tõestas S. Paul Eesti välisministeeriumile, et Kaukaasias, nagu kõikide Hommikumaa rahvaste juures, äratub *karjuv diplomaatiline aste rohkem aukartust, poolehoidu ja saavutat rohkem tegevuse võimalust*. S. Paul arvas, et tema senisest ametist saadakse aru kui konsulist ja juristist, kuna idamaalase jaoks pidavat asjuri tiitel just seda tähendama. Ta palus oma volituste laiendamist. 1921. a novembris saigi ta A. Piibult loa nimetada end *diplomaatiliseks esindajaks – Represantant diplomatique*. 1922. a alguses aga tiitlit täpsustati. Välisministri abi H. Hellat teatas: *Teie ametinimetus ei vasta sisuliselt küll*

*minister-residendile, kuid selle tiitli all tuleb Teil end doyen'ile üles anda.*¹⁶

Kõik tundus kiiresti ja hästi minevat, endisest konsulaaragendist oli saamas täievoliline esindaja. 1921. a lõpul ja 1922. a algul tulid aga juba esimesed tagasilöögid. Detsembris puhkesid S. Paulil taas tüli mõne kohaliku eestlasega, eeskätt Alfred Blumbergiga. Tüliõunaks sai esinduse korter, mille Blumberg oli Pauli Eestis käigu ajal hõivanud. A. Blumbergi naine korraldas suure laimukampaania nii *tšekaa* ja kohaliku VärKi esindaja kui ka teiste konsulite juures.

1922. märtsis loobus Gruusia NSV VärK S. Pauli seniste volituste tunnustamisest ja nõudis konsulaarkonventsiooni sõlmimist. Loomulikult oldi seeläbi huvitatud Eesti *de jure* Gruusia NSVle. Eesti nõustus küll läbirääkimisi alustama, kuid juba 8. aprillil 1922. a kavatses S. Paul Eestisse ära sõita. Gruusia *tšekaa* arreteeris ta sõidu algul ja hoidis kinni kuu lõpuni. Peaaegu terve 1922. a maikuu ootas ta Moskvast väljasõiduvõisat. Tallinna jõudes kirjutas S. Paul kohe avalduse ametist lahkumiseks, paludes veel vaid puhkust. *Riigi Teatajas* ilmus esinduse likvideerimise otsus alles 8. veebruaril 1923. S. Paul suri N. Liidu vangilaagris 24. märtsil 1942.

Simferopolis tegutsenud Eesti konsuli saatusest on püütud teha näidet sellest, kuidas nõukogude võim ei hoolinud rahvusvahelisest õigusest, arreteerides konsuli, kes vanglas ka suri. Paraku on lugu pisut keerulisem. Õigemini pole see päris hea näide. Konsulit (rääkimata diplomaatilisest esindajast) ei saa ametisse kinnitada ilma vastava riigi nõusolekuta. Kui sellist nõusolekut pole, ei saa väita, et teine pool rikkus rahvusvahelist õigust.

Loomaarst Jaan Timse sai konsuli volikirja Eestist 3. juulil 1920. a. Selle tõi kaasa juba mainitud kuller Richard Tiitso. Krimm oli sel ajal veel Wrangeli käes ja valgetel oli muudki teha, kui Timse volitusi vaidlustada. Wrangeli põgenemisel jäi J. Timse paigale. Nüüd tegi Eesti välisministeerium suure vea, jäädes ka tema suhtes samale äraootavale seisukohale nagu mitmete teiste oma tegelike ja võimalike esindajate suhtes Venemaal. Situatsiooni muutsid keerulisemaks J. Timse halvavad suhted kohalike eestlastega. 1921. a jaanuaris kirjutas ta Tallinna, et Sevastopoli eestlaste seas olla asutatud rahvuskomitee, aga selle eesotsas on kahtlased inimesed. Konsul nimetas neid sahkerdajateks, spekulantideks ja nuuskuriteks. Peale selle arvas ta üldse eestlastest halvasti: *Palju tegemist on kõiksugu Eestist väljatulnud inimjätistega, kes Venemaal musta äri ajanud, mimesuguste valitsuste juures nuuskuriteks ja agitaatoriteks olnud, ühest ehk teisest vargusest, röövimisest jne. osavõtnud.*¹⁷

Veel 1920. a detsembris ja 1921. a jaanuaris palus J. Timse oma konsuliõiguste kinnitamist. Moskva kontroll-opteerimiskomisjon vastas nagu ikka sellisel juhul: *vähe on lootusi konsuli kinnitamiseks, sest praegu ei ole Eesti ja Vene riikide vahel vormilist läbikäimist*. Konsuli nimetus jäeti lahti kuni saadiku nimetamiseni. Nagu Moskva saatkonna juriskonsultant Julius Wender hiljem tunnistas, *oleks pidanud energilisemalt tegutsema: Timse jäeti hooletult sinna*.

Nõukogude võim ei andnud võimalust asjale ametlikku käiku anda. Samal päeval, kui T. Vares läks Moskvast VÄRKi oma saadiku volikirja ära viima, arreteeriti kogu Eesti Krimmi konsulaat. Lisaks Timsele oli seal ametis veel 3 inimest ja kõik nad toodi Moskvasse.

Jaan Timse suri Butõrka vanglas 9. augustil 1921. Kaduma jäid tema asjad ja suur osa arhiivist, sealhulgas optantide dokumendid. Isegi J. Timse surnukeha ei lubatud Eestisse tuua, põhjendades seda epideemiaohuga. Vähem kui aasta hiljem arvati küll, et *võiksime Kingissepa korjuse välja anda, kui Timse oma kätte saame*, kuid midagi praktilist selle nimel ei tehtud.

J. Timse sekretär ja Simferopoli Eesti ühingu asjaajaja August Vahe maksis teenistuse eest Wrangeli armees ja Eesti konsulaadis oma eluga veel täpselt 30 aastat hiljem. 1921. a vahetati ta Eesti kommunistide vastu välja. Eestis suutis ta rahulikult ära elada kuni 1950. a lõpuni, töötades sel ajal ühes Kiviõli kaevanduses raudteemeistrina. Siis leiti ta üles ja endise *inglise luure residendi Timze organiseeritud rahvuskomitee* aktiivse liikme vastu alustati taas juurdlust. 64-aastase mehe süda ei pidanud sellele vastu ja August (1939. aastast Kustas) Vahe suri uurimisalusena 16. juunil 1951.

Ukraina. Kiievi Eesti selts hakkas aktiivselt tegutsema juba 1917. a. Oma esindajaga osaleti isegi Raada istungitel ja Venemaa rahvuste esindajate kongressil. Kiievi Eesti komitee esimees Ed. Ritson kurtis 1920. aasta 21. jaanuaril oma kirjas: *Ikka rohkem ja rohkem annab tunda Eesti ametliku esindaja puudus. Kui Eesti ei saa esindajat saata – palume volitusi, et kohalikul Eesti komiteel oleks konsuli volitused*.¹⁸

1920. a jaanuaris esitas oma kandidatuuri Eesti esindaja kohale Kiievis Johannes Vares-Barbarus.¹⁹ Ta oli varem töötanud Kiievi Ülikooli juures ning kavatses esindaja rolli kõrval valmistuda ühtlasi professoriks psühhiaatria alal. Ta nägi oma kaugemat tulevikku Tartu Ülikoolis. Eesti Vabariik võis 20 aastat hiljem kahetseda, et ei suutnud J. Varesest teha ei diplomaati ega ülikooli õppejõudu.

Esinduse saatmine Ukrainasse aga oli äärmiselt keeruline. See tuli kõne alla alles Poola – N. Vene sõja järel. Selleks oli aga vaja ühtlasi tunnustada loodud Ukraina NSVd. Vastava nõude esitas Ukraina ametliku

ühisnoodiga Eestile, Lätile ja Leedule. Ukraina Nõukogude Vabariik rõhutas, et kuni pole sõlmitud omavahelest rahulepingut, loetakse Baltikumist pärit inimesed Ukraina kodanikeks.²⁰ Ukraina NSV arvates ei laiene nud Eesti rahuleping Vene SFNVga Ukrainale (kuigi Eesti polnud Ukrainaga kunagi sõdinudki).

Vastavate rahulepingute sõlmimiseni jõuti 1921. aastal. Eeskujuks olid Balti riikide – Vene ja Ukraina-Poola lepingud. See tähendas, et opteerimisega alustati Ukrainas siis, kui mujal Venemaal hakkas asi juba vai buma.

Otsuse Eesti Repatrieerimise Komisjoni ja Esituse Ukrainas loomiseks võttis Eesti valitsus vastu alles 1922. a märtsis. Asukohaks valiti Harkov ja esimeseks komisjoni esimeheks ning Eesti *esitajaks* pidi saama Karl Hellat. 60aastase juristi, poliitiku (Vene Duuma liige 1906. a) ja ärimhe kandidatuuriga nõustus esialgu ka Ukraina valitsus. Kuid 9. mail 1922. a kirjutas Karl Hellat välisministrile, et kuna Ukraina on meelt muut nud, aga eestlased ootavad repatrieerimist, siis paneb ta oma ameti maha ja läheb tööle Riigikohtusse. Ilmselt oli äraütlemise taga Vene VÄRK, sest ka K. Hellat oli 1921. a Odessas arreteeritud ja tallegi esitati süüdistusi salakuulamises. Ukraina NSV poolset äraütle misel kasutati ettekäänat, et K. Hellat oli teinud koostööd J. Timse ja seega Wrangeliga. Tegelikult polnud nad oma vahel kohtunudki.

8. juulist 1922. a nimetati K. Hellati asemele Eesti Moskva kontroll-opteerimise komisjoni liige ja mõnda aega esimeheks olnud Aleksander Tamman ning tema asetäitjaks Jaan Kanger. Nad sõitsid Moskvast välja alles 30. augustil. Peaaegu kogu 1922. a lõpp kulus 5-liikmelisel esindusel korteri leidmiseks ja sisseseadmiseks. Sisulise töö juurde ei jõutudki. Pealegi oli opteeruda soovivate arv kokku sulanud. Siiski saadeti esindusele appi veel lisatööjõudu. 1923. a jaanuaris tuli Harkovisse II sekretäri tiitliga Tartu Ülikooli üliõpilane Lembit Hellat. Viimane tunnistas oma kohasaamise avalduses ausalt, et *praeguse elukalliduse juures pole võimalusi edasiõppimiseks ja palus end kullerina Venemaale saata kuni paremate aegade kätte jõudmiseni*.²¹

Ukraina esinduse tegevusetusega ei oldud Eestis sugugi rahul. Veel 1923. aasta 3. märtsi aruandes luges A. Tamman oma suurimaks saavutuseks seda, et tema volitused vastu võeti ja talle diplomaatiline kaart välja anti. Eesti välisministri asetäitja Herman Hellat reageeris sellele teravalt. 9. märtsil nõudis ta: *Tamman näidaku ära, mis ta teinud on, teeb ja kavatseb teha. Kui ta rohkem ei suuda, likvideerigu komisjon ja tulgu ära, niisuguse töö eest mina enam palka ei maksa*.²² Aprillis nõuti A. Tammanilt asjade üleandmist Moskva opteerimiskomisjonile ja Jaan Kangerile. Mais 1923 võttiski J. Kanger asjaajamise üle, kuid juba sama aasta 15. juu-

niks oli ka tema saatust teada. Moskvast kinnitati, et konsulaadi säilitamiseks pole lootust ning esindus tuli võimalikult korralikult ning kiiresti likvideerida. Tegelikult jätkas J. Kanger Kiievis tegevust siiski veel kuni 1924. aasta maini.

Kangeri aruandele kohaselt esitati Ukrainas vaid 386 opteerimisavaldust. Neistki taotlejatest olid vaid pooled kodakondsustunnistuse juba kätte saanud või Eestisse sõitnud.

Oma teist ülesannet – leida Ukrainast sobiv kandidaat tulevase Eesti aukonsuli kohale – ta kahjuks täita ei suutnud. Kõik arvestatavad eestlased olid nõukogude

võimu teenistuses. Venelaste ja sakslaste seas polnud kedagi, kes *Eesti jäävat iseseisvust tõsiselt võtaks* ning Ukraina isamaalased lihtsalt ei julgenud pakkumist vastu võtta.²³

Jaan Kangeri surmaeaga ega -kohta pole teada. Ta arreteeriti 1941. a. algul Petseris, kus ta töötas advokaadina. Teda süüdistati muu hulgas just selles, et tegeles 1922.-24. aastal eestlaste repatrieerimisega. Ülekuulamise ajal Kanger haigestus ja 1941. aasta mais pandi ta haiglasse. Sellest hetkest alates pole ka julgeolekul tema saatusest enam andmeid.

Kokkuvõte

Lõpetuseks võib esitada küsimuse, kuivõrd kuulusid eespool käsitletud esindused Venemaal Eesti diplomaatia ajalukku. Diplomaatilise õiguse seisukohalt olid nad vaid nn crimissioonid, mis saadeti välja ajutiselt mingi üksikprobleemi lahendamiseks. Nii suhtus neisse Eesti välisministeerium juba 1921. aastal, kuigi esmasel plaanil olid suuremad. Rahvusvahelise õiguse hea tundja välisminister Ants Piip arvas tollal, et kontroll-opteerimiskomisjoni koosseisu pole ei minister ega vabariigi valitsus kinnitanud, vaid nad võeti ametisse kas saadiku ehk komisjoni esimehe korraldusel ajutiste tööjõududena. Sellepärast polnud vaja ka valitsuse voli-

tust komisjoni liikmete vabastamiseks. See võis toimuda päevapealt.

Seega aastatel 1920-23 Venemaal Eestist esindanud või seda teha tahtnud inimeste saatust oli väga heitlik ja kohati julm. Eesti Vabariik ei suutnud nende heaks eriti palju ära teha, sest kogu riigi rahvusvaheline seisund oli vähemalt kuni 1921. aastani ebamäärane.

Kuigi mitte kõik sel ajal Venemaal tegutsenud Eesti *esitajad* ei kuulu Eesti diplomaatia ajalukku, siiski kuuluvad nad kindlasti Eesti välispoliitika või vähemalt Eesti-Vene suhete ajalukku.

Viited

¹ E. L. Meie välispoliitika ja representeerimine. *Vaba Maa*. 1920. 27. oktoober.

² W. Tomingas. Mälestused. (Toronto, 1970.) Tln, 1992. Lk 279.

³ Vt sel teemal artiklite kogumikku: Contact or isolation? Soviet-Western Relations in the Interwar period.// *Studia Baltica Stockholmiensia*. Uppsala, 1991.

⁴ Eesti Riigiarhiiv (= ERA). 1619-1-1. L 60.

⁵ E. Webberman. Eesti esitaja Põhja-Venemaal 1918-1919 aastal. Iseseisvuse tuleku päevilt. Mälestused. Trt, 1923. Lk 88-102;

Eesti Riigiarhiivi filiaal-parteiarhiiv (ERAF) 130-1-1965-e.

⁶ V. Maamägi. Opteerimiskampaania ja Eesti kodanluse nõukogude vastased mahhinatsioonid 1920 - 1923 a. //Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised XI köide. Ühiskonnateaduste seeria. 1962. 1; V. Maamägi. Uut elu ehitamas. Eesti vähemusrahvus NSV Liidus (1917-1940). Tln, 1980. A. Koop. NSV Liidu ja kodanliku Eesti suhted aastail 1920-1928. Tln, 1966.

⁷ Godovoi otšjot NKID k VIII sjezdu sovetov 1919. 1920 god. Izdaniye narkomindel. Moskva, 1921. S. 32.

⁸ ERA. 957-11-1063. L 29; J. Valge. The Tartu Peace Treaty and the Economic Development of the Republic of Estonia.// *Studia Baltica Stockholmiensia*. 13. 1994. Emanci-

pation and Interdependence. The Baltic States as New Entities in the International Economy, 1918-1940. P. 178-179.

⁹ ERA. 28-1-33. L 1.

¹⁰ ERA. 28-1-13. L 1.

¹¹ Gosudarstvennoi Arhiv Rossiskoi Federatsii. 3333-2-2. L 25.

¹² ERA. 957-12-8. L 88.

¹³ ERA. 1576-1-90. L 3.

¹⁴ ERF. 130-1-1272-e.

¹⁵ Meždunarodnaja politika R.S.F.S.R. v 1922 g. Otšjot narodnovo komissariata po inostrannom delam. Moskva, 1923.

¹⁶ ERA. 44-1-34. L 22.

¹⁷ ERA. 957-1-231. L 51. Vt ka ERA 1584-1-107.

¹⁸ ERA. 957-1-152. L 1.

¹⁹ ERA. 957-11-342. L 1.

²⁰ Dokumentõ vnešnei politiki SSSR. T. III. Moskva, 1959. S. 343-344.

²¹ ERA. 957-8-1686. L 1.

²² ERA. 1119-1-23. L 47.

²³ ERA. 957-8-455. L 12.

Eesti-Vene piir pärast Tartu rahu (1920 - 1940)

Lembit Võime

Sissejuhatuseks

Käesoleva artikli piiratud maht võimaldab käsitleda vaid teema mõningaid olulisemaid aspekte, eeskätt piirivahejuhtumeid idapiiril. Peamise allikana on kasutatud Eesti Riigiarhiivis asuvat Siseministeeriumi haldusalasse kuulunud Piirivalve Talituse (Valitsuse) arhiivaale (fond 978). Piirivahejuhtumeid käsitlev arhiiviaines on küllaltki mahukas (ca 13000 lehel) ja autor loodab edaspidi jätkata teema põhjalikumalt käsitlemist.

Eesti-Vene piir Tartu rahulepingus

Tartu rahulepingu 3. artikkel määras kindlaks mitte üksnes kahe riigi vahelise piiri kulgemise joone — Narva lahest Kudepi karjamõisani — vaid ka mõlema riigi piirirežiimi kuni 1. jaanuarini 1922.¹

Rahulepingu kohaselt kohustusid Eesti ja Venemaa hoidma riigipiiriga vahetult külgnevad alad *sõjalises suhtes neutraalsetena* 1. jaanuarini 1922. Eesti territooriumist loeti neutraalseks idapool Narva jõe paiknevad alad, Narva jõgi ja Narva jõe saared, samuti maariba lõunapool Pihkva järve riigipiiri ning Borok—Smolni—Belkova—Sprehtitši külade joone vahel.

Venemaa kohustus neutraalseks jätma maa-ala joonel Velikaja jõe suu läänekallas—Sivtseva küla—Luhnova küla—Samulina küla—Šalki küla—Sprehtitši küla.

3. artikli lisas 2 kohustusid lepinguosalisel mitte pidama Peipsi ja Pihkva järvel *sõjariistus laevu*; järvedel võis pidada üksnes vahilaevu, mis on varustatud mitte suuremate kui 47 mm kaliibraste suurtükkide ja kuulipildujatega ning mitte üle kahe suurtüki ja kahe kuulipilduja iga laeva kohta. Laevu võis olla maksimaalselt viis.

Lepingu lisas oli sätestatud, et neutraalses tsoonis tohtis kumbki pool hoida piirivalveteenistuses esimesel kuuel kuul pärast rahulepingu ratifitseerimist mitte üle 40 inimese, pärast seda mitte üle 30 inimese iga riigipiiri versta kohta. Sisemise korra tagamiseks tohtis igas tsoonis hoida kuni viissada inimest.²

Rahulepingu 3. artikli 2. punkt sõjaliselt neutraalse maa-ala loomise kohta oli oluline nii strateegiliselt kui ka propaganda seisukohalt. Võimalik Nõuko-

gude Venemaa vägede koondamine piirile oleks olnud lepingu rikkumine. Teisalt lükkas see neutraalsuse säte ümber Nõukogude Vene propaganda väite nagu looks Eesti endale Narva jõe idakaldale platsdarmi Nõukogude Venemaa ründamiseks.

Valveteenistuse korraldus Eesti-Vene piiril 1920-1923

Eesti piiri valvasid Tartu rahulepingu järgsetel kuudel kaitseväge 8 piirikütipataljoni. Neid juhtis Piirivalve Valitsus eesotsas kolonel Siegfried Pindinguga. Idapiiri valvanud esimene pataljon dislotseerus Narvas, teine Petseris ja viies Tartus. Ka järgnevatel aastail, kuni 1923. aasta kevadeni, valvasid idapiiri Eesti kaitseväge 2. ja 3. diviisi väeosad.³

Piiri valvamise efektiivsuse tõstmiseks pakuti välja küllaltki omalaadseid vahendeid. 1920. aasta veebruaris arutas Piirivalve Valitsuse eestvõttel inseneridest ja sõjaväelastest moodustatud komisjon Eesti Vabariigi piiri elektrivooluga sulgemise kava. Komisjon tutvus Saksa okupatsioonivõimude sellekohaste ettevõtmistega Narva lähistel (ca 5 km pikkune lõik) ja Pihkvas (ca 15 km) ja jõudis järeldusele, et tervet piiri ei saa määratu suurte kulude tõttu elektrivooluga sulgeda. Siiski esitati Vabariigi Valitsusele ettepanek rakendada kava *nendes rajoonides, kus endine sisseseade ja traat-tõke on juba olemas*. Peaminister langetas komisjoni ettepaneku kohta järgmise otsuse: *Elektrivoolu korraldamine nähtavasti raske ja nõuab palju aega. Piiri kinnisulgemine peab aga aega viimata sündima. Sellepärast tarvis tervel piiriulatusel okastraat 3-kordselt üles seada. Selle peale viibimata kõik jõud juhtida sõjaväevõimudega kokku leppides. Sõjaväge seks kõigil pool appi võtta. Ühtlasi tuleb kontroll käima panna. Sellest peab tootlusministeerium osa võtma. Tagajärgedest palun teatada.*⁴

Olgu märgitud, et rahulepingu 3. artikli 2. lisa 4. punkti järgi võisid lepinguosalisel riigipiiril üles seada okastraataedu.⁵

Kutselise piirivalve rakendamine

Uus etapp Eesti riigipiiri valvamisel algas 1923. aasta mais, mil vastavalt Riigikogus 20. mail 1922. a vastu võetud seadusele asus salakaubavedu ja seaduse-

vastast üle piiri liikumist tõkestama siseministrile alluv professionaalne piirivalveteenistus. Piirivalve Valitsuse juhiks kutsuti reservist Vabadussõja-aegne tuntud väejuht kolonelleitnant (1932. aastast kindralmajor) Ants Kurvits, kes astus ametisse 1. novembril 1922. a.⁶ 1. detsembril 1922. a kinnitas Eesti Vabariigi valitsus piirivalve koosseisud ja organisatsiooni: keskameti (staap), kohtadel tegutsevad jaoskonnad, rajoonid ja kordonid (postid). 1923. aasta jaanuaris alustas staap tööd Toompea lossi Valges saalis. Isikkoosseisu komplekteerimist alustati reservist tegevteenistusse võetavate ja väeosadest ületoodavate ohvitseridega ning 1-aastase lepingu alusel piirivalves teenida soovivate üleajateenijate konkursiga. 20. maiks oli kogu piir kaitsevält üle võetud.

Algas igapäevane tööülesannete täitmine Eesti piiril, milleks oli moodustatud 8 jaoskonda: Tallinna, Narva, Peipsi, Tartu, Petseri, Valga, Pärnu ja Lääne jaoskond. 1923-24. a toimunud reorganiseerimise käigus liideti Valga ja Petseri, Tartu ja Peipsi ning Pärnu ja Lääne jaoskond.⁷ Idapiiri valvamine (vee- ja maapiiri kogupikkus 316 km) oli koondunud Narva, Peipsi ja Petseri jaoskonda, kus 1. jaanuaril 1940. a pidas valveteenistust 75 kordonit ja posti.⁸

Piirivalvurite olme ja töötingimused

Kutselise piirivalve esimesed tööaastad olid raske. Piirivalve viienda aastapäeva puhul meenutas üks piirivalve rajajaid Kaarel Eenpalu järgmist: *Seisin viis aastat tagasi iseseisva piirivalve väeosa asutamise hällil ja tahaksin nüüd tuletada meele, millistel põhjustel ma siseministrina olin sunnitud võtma seda ette. Piirivalvet teostas selle ajani sõjaministeerium, saates väeosad piirile ja vahetades neid aeg-ajalt. Ajateenijatest koosnev piirivalve kannatas kõigi puuduste all, mis omased väeosadele, kui nad erilise ettevalmistuseta asetatakse tsiviilvalitsemise või politseiliste ülesannete täitmisele, samuti piirikaitse ülesannete täitmisele rahuaja olukorras. Tutvunedes isiklikult piiril olukorraga ja kaebustega, mis esitati elanikkude ja sõdurite vahekordade suhtes ja saades rahuaega üleminekul alalisi kaebusi tsiviil- kui ka avalikku iseloomu puutuvate asjaolude kohta elanikkude ja piirivalve vahel, kujunes mulje rahutust ja närvilikust olukorrast piiriäärsel maaribal.*⁹

Piirivalve elamistingimused idapiiril olid tollal alla igasugust arvestust. 1922. aasta sügisel, enne professionaalse piirivalve asumist piirile, tutvus olukorraga idapiiril siseministeeriumi asjadevalitseja Johannes Sooman. Ta nentis järgmist: *Pihkva kivitee ääres karjamaa serval asuv piirivalve kordon oli sõjaaegne ehitus (blindaaž) umbes 4-5 ruutsülla pörandapinnaga, mul-*

*last pörandaga, nurgas kividest laotud pliidiga; suitsu väljajuhtimiseks oli püstitatud korstnaks plekkтору. Magamiseks olid kahekordsed narid, mis võtsid suurema osa ruumist enda alla. Kui lisada juurde, et selles väikeses ruumis sai kaheksa meest eluaset, märgi riideid ja jalanõusid (vast ka pesu) kuivatada ja et lagunenuid pliit ajas suitsu tupp, on küll enam kui selge, et piiri valvamine ei tohtinud jääda neisse tingimustesse. Pilti, mis siin katsusin kujutada, nägime kogu Vene piiril kuni Soome laheni kohtades, kus piirivalve asus kroonumajades. Eramajades olid tingimused ruumi suuruse ja veekindluse suhtes küll pisut paremad, kuid siin olid piirivalvurid nagu allüürnikud kunagi rippuvad ruumide omanikkude tujudest ja harjumustest [...]. Valvurid hädaldasid mitte asjata sellest sallimatusest ja ka mustusest, mis valitses neis ühisruumides, kus peale valvurite elas Petserimaa venelane tihti oma kolmepölvilise arvurikka perega.*¹⁰

Pinev oli ka valveteenistuses olek piiril. Salaja üle piiri tulek, salakaubitsemine, Eesti territooriumi provokatsiooniline tulistamine Vene piirivalvurite poolt jms olid tol perioodil sagedased. 3. mail 1923. a väljastatud telefonogrammis Piirivalve Valitsuse ülemale teatas Narva jaoskonna ülem kolonelleitnant Aleksander Šervel järgmist: *Kannan ette, et minule alluva jaoskonna piirkonnas juba 3 juhtumist ette tulnud, kus Vene poolt meie sõdurite sihis on lastud. Esimene juhtumine oli Kuritšeki rajoonis Sõjatee kordoni № 3 piirkonnas, kus 27. aprillil kell 17.40 kordoni ülema Nirgi peale lasti, kes posti revideerimisel väljas oli. Teine juhtumine oli 28. aprillil kell 7 Ilkino rajoonis, kus Mertviisa postil seisva valvur Nuki peale 1 pauk lasti. Kolmas juhtumine oli 30. aprillil kell 18.30 samas rajoonis Arfia küla Veski kohas, kus valvur Kippari sihis lasti ja kuul Kippari lähedalt mööda lendas.*¹¹ Vene sõdurite laskeharjutused Eesti suunas toimusid idapiiril ka Petseri jaoskonna kordonite valvepiirkondades. Vastavate vahejuhtumite reguleerimine toimus siseministri ettekande põhjal diplomaatiliste kanalite kaudu.¹² 1923. aasta aprillist kuni 31. detsembrini registreeriti Piirivalve Valitsuses kokku 85 piirivahejuhtumit, neist 25 laskmise kohta Vene piiril.¹³

Väiksemate piirijuhtumite reguleerimise leping

Väiksemate piirivahejuhtumite reguleerimiseks sõlmiti Eesti Vabariigi ja Nõukogude Liidu vahel Tallinnas 8. augustil 1927. a kokkulepe, mis jõustus 20. jaanuaril 1928.¹⁴ Kokkuleppe 14 artiklit käsitsid mõlemapoolset soovi luua lihtsustatud korda väikeste piiritülide ning vahejuhtumiste lahendamiseks, mis ette tulevad nii kuivamaa kui ka järve piiridel. Vastavalt artik-

kel 2 all antud määratlusele mõisteti väikeste piiritülide ja vahejuhtumite all 1) juhtumeid seoses laskmisega üle piiri, kui selle tulemuseks ei ole teise poole inimeste surm, haavamine või ainelise kahju tekitamine; 2) juhtumeid seoses kohalike elanike ettekavatsemata piiriületamisega; 3) juhtumeid seoses piiri või tollivalve, samuti teiste ametiisikute ettekavatsemata ülepääsmisega; 4) juhtumeid seoses piiri ületanud koduloomade kinnipidamise ja tagasiandmisega, samuti sellest tekkinud kahju tasumisega; 5) juhtumeid seoses varastatud varanduste ja loomade tagastamise või kompenseerimisega; 6) juhtumeid seoses loodusjõul teise lepinguosalise territooriumile paisatud kalurite, nende paatide ja püüniste tagasiandmisega; 7) juhtumeid ja arusaamatusi piiril, millel puudub põhimõtteline tähtsus.

Lepingu alla ei käinud juhtumid, kus piiri ületanud inimene on teise lepinguosalise territooriumil kuival maal kaugemal kui 1 km kaldajoonest arvates, samuti juhtumid, kus sama isik korduvalt piiri rikkus ning polnud suudetud välja selgitada, et see on sündinud ilma paha tahtmata. Lepinguväliseks juhtumiks loeti ka seda, kui riigipiiri ületamine maismaal toimus ühes kohas rohkem kui kolme inimese poolt.

Piirivahejuhtumite lahendajaks olid 3. artikli kohaselt Eesti poolelt vastava piirijaoskonna ülem ametinimetusega *Eesti Vabariigi administratiivvõimu esindaja piiritülide lahendamisel* ja N. Liidu poolt vastava piirisalga ülem ametinimetusega *Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu esindaja piiritülide lahendamisel* või nende poolt volitatud isikud.

Kogu Eesti-Vene piir oli jagatud kolmeks piirkonnaks: Narva, Peipsi ja Petsri piirkond. Igal piirkonnal oli kindlaksmääratud kontroll-läbilaske punkt, mille kaudu toimus inimeste, loomade ning varanduste tagastamine ja vastavate ametiisikute endi kohtumised, samuti kohtumised väljakutsutud tunnistajate ja ekspertidega. Kõnesoleva kokkuleppe 8. artikli kohaselt garanteeriti piiritülide ja vahejuhtumite lahendamiseks teise lepinguosalise territooriumil viibimise ajaks ametiisikuile isiklik puutumatus ja teenistusele vastava vormi ning relvade kandmise õigus. Otsused vara tagasiandmise või tasu maksmise kohta kuulusid kinnitamisele Eesti Vabariigi Välisministeeriumis ja N. Liidu Välisasjade Rahvakomissariaadis (= N. VÄRK). Artiklis 13 oli sätestatud osapoolte leppe kestvus: see pidi kehtima veel kolm kuud arvestades päevast, mil üks lepinguosalistest lepingu üles ütleb.

22. oktoobril 1931. aastal koostatud ühise protokolliga tehti kokkuleppesse mõned väiksemad muudatused.¹⁵

Piirivalve Valitsuse aruannetest nähtub, et mitmesuguste väiksemate juhtumite lahendamiseks oli piiri-

valve jaoskonnaülemail 1935-1939. a idapiiril kokku saamisi 109 korral. Lahendus leiti 157-le piirivahejuhtumile, 66 jäid lahendamata. Pinge suurenes 1930. aastate lõpul, eriti 1938.-39. a, mil harvenesid kokkusaamised, kuid kasvas lahendamata jäänud piirivahejuhtumite arv. Nii toimus 1939. aastal piiriesindajate vahel 15 kohtumist, lahendati 7 väiksemat piirivahejuhtumit, kuid lahendust ei leitud 11-le.¹⁶

Riigipiiri märkimine Peipsil

1923.-39. a Vabariigi Valitsusele ette kantud vahejuhtumitest idapiiril moodustasid peaaegu kolmandiku kalastades üle piiri sattunud Peipsi ja Pihkva järve kaluritega seotud asjad. Üheks süüdlaseks oli siin riigipiir ise, õigemini selle puudulik tähistamine. Tartu rahulepingu 3. artikli 2. märkuse kohaselt moodustatud segakomisjon märkis mandripiiri looduses juba 1920. a suvel, kuid Peipsi, Lämmi- ja Pihkva järvel määrati piir kaardi järgi looduses märkimist teostamata.¹⁷ See asjaolu põhjustaski korduvaid vahejuhtumeid. Ka 1927. aasta 8. augusti kokkuleppega moodustatud segakomisjonide istungeil ei leitud sobivat lahendust, kuidas tähistada veekogudel silmnähtav joon, millest üleminek keelatud. 1933. aastast kehtima hakanud Eesti N. Liidu piiriäärses maaribas liiklemist korraldava Sisekaitseülema sundmääruse nr 4 järgi oli kindlaks määratud, et poole kilomeetri lauses veepiirivöös võis liigelda vaid piirivalve poolt antud eriloa alusel.¹⁸ Seegi nõudis täpset piirijoone kindlaksmääramist.

1934.-35. aasta talvel märkis Eesti pool ühepoolsest järvejääle täpse piirijoone. Aluseks võeti nii piiriraamat ja selle juurde kuuluva piirikaardi andmed, samuti looduses nähtavad orientiirid (peamiselt Eesti ja Venemaa territooriumil asuvad kirikud). Töösse kaasati maamõõtja. Vältimaks arusaamatusi Venemaaga 500 meetri laiuse veepiirivöö tähistamisel asetati kuuse- ja männiokstest tähised mitte mõõtmisel saadud piirijoonele, vaid sellest 10 m Eesti poole, paralleelselt rannajoonega.¹⁹

Vajadust piiritähiste järele järvel ei tundud mitte ainult talvel vaid ka suvel. Esmakordselt katsetati talvel väljapandud tähiste joone alalhoidmist 1935. aasta kevadel. Selleks kasutati jäält järve asetatud toodreid. Selline tähis kujutas endast pikka, veest 3,5 - 4 meetrit väljaulatuvat punaseks värvitud latti, mis oli ankurdatud kuni 300 kg kiviga järve põhja. Veest väljaulatava osa keskosas oli 50-60 cm läbimõõduga must ümmargune pallikujuline vitstest korv. Et jää tähiseid kevadel liikumisel ära ei murraks, raiuti toodrite ümber 3-4 m läbimõõduga avad. Arvestades kahe eelneva kevade kogemusi, asetati 1937. aasta kevadel toodreid Lämmi järvele juba 24 km ulatuses.

Eesti poole korduvad ettepanekud ühiste piiritähiste paigaldamiseks ei leidnud Vene poolelt vastukaja. Peipsi jaoskonna ülem major Labidas teatas 13. juuli 1937. a Piirivalve Valitsusele, et Pihkva piirivalvesalga ülem on talle tavakohaselt öelnud, et piirijoone tähistamine ei kuuluvat piiriesindajate kompetentsi. Oudova piirisalga ülem on aga vastanud diplomaatilisemalt: *tema piiritähisteid välja ei pane, kuid temal polevat ka midagi selle vastu, kui Eesti võimud oma vetes tähistes üles seavad.*²⁰ Samas tegi major Labidas ettepaneku kasutada diplomaatilisi kanaleid, sõlmimaks Eesti Vabariigi ja N. Liidu vahel kokkulepet piiritähiste mahanähtmiseks Peipsi, Läämi- ja Pihkva järvel.²¹ Eesti piirivalve initsiatiivi rakendamiseks kulus enam kui aasta. Vahele tulid aga traagilised piirivahejuhtumid Peipsi järvel 1938. aasta talvel.

Traagilised vahejuhtumid piiril

Kolmapäeval, 19. jaanuaril 1938. a toimus Peipsi järve kirdeosas vahejuhtum, mille käigus said surma kaks Nõukogude piirivalvurit. Juurdlusega, mille viis läbi Narva jaoskonna ülem kolonel-leitnant Aleksander Selvet, selgus järgmist: 19. jaanuaril 1938. aastal kella 13.45-paiku tuli Peipsil saaniga üle Eesti Vabariigi piiri kahemehele N. Liidu piirivalvepatrull, et vahistada Eesti kalurid, kes olid kalastamas viiesajameetriselises veepiirivöös Eesti vetes. Kalurite juures olid Alajõe ja Remniku kordonite patrullid: kordoniülem ja kolm piirivalvurit. Kui venelased olid jõudnud 372 m üle Eesti riigi piirijoone, 10 meetri kaugusele kaluritest, tegi kordoniülem venelaste peatamiseks ühe hoiatuslasu õhku. Sellele vastas üks punaväelane tulistamisega Eesti piirivalvurite suunas, kuid ei tabanud. Eesti piirivalvurite vastutule tagajärjel sai surma üks punaväelane ja venelaste hobune. Teine vene piirivalvur varjus saani taha laskeasendisse, kust lasi ühe lasu vintpüssist ja ühe lasu raketipüstolist. Eesti kalurid ja piirivalvurid manitsesid umbes poole tunni jooksul venelast relva maha panema, millele viimane aga ei reageerinud ja lubas maha lasta igaühe, kes ligineb. Kui kordoniülem ähvardusest hoolimata liginema hakkas, heitis venelane pikali ning pani püssi palge. Kaasteeniija päästmiseks tulistas lamavat venelast jälginud Eesti piirivalvur ja haavas teda surmavalt.²²

Järgmine piirivahejuhtum toimus 30. jaanuaril. Hommikul kell kaheksa läks Vasknarva kordonist tunnimehena järvele kalureid kontrollima kapral Juhan Tiks. Ta pidi naasma õhtul kella viieks, kuid ei tulnud tagasi ei siis ega ka hiljem. Kohalikud Vasknarva kalurid olid valvurit näinud viimati kella 10 paiku, kui ta oli suundunud 500 meetri vööndis asunud kalurite grupi poole.²³

Olgu siinkohal märgitud, et sellised konfliktid polnud omased sugugi mitte ainult N. Liidu piiril Eestiga. Näiteks peaaegu samal ajal, 1922. aasta 22. jaanuari varahommikul kell 8.23 tulistas Nõukogude kahemeheleline piiripatrull Karjala Kannasel kahte Soome piirivalvurit, kellest üks sai raskelt haavata. Hiljem selgus, et Soome piirivalvur viibis Soome territooriumil – 1,8 meetrit piirijoonest.²⁴

1938. aasta 11. veebruari varahommikustes uudistes kell 6.30 edastas Moskva raadio diktor muuhulgas järgmise teate: 8. veebruaril tungisid Peipsi järve jään üle Nõukogude piiri kolm Eesti piirivalvurit ja hakkasid tulistama seal kalastavaid nõukogude kalureid-kolhoosnikke. Ületungijail arenes tulevahetus kalureile appitõtanud nõukogude piirivalvuritega, milles said surma kõik kolm Eesti piirivalvurit ja nende hobune. Nõukogude riigi poolt esitatakse kategooriline protest sellise jultunud kallaletungi vastu.²⁵

Mis siis tegelikult toimus? 9. veebruari Päevaleht püstitas küsimuse – kas ei ole selle verise piiri-intsidentide puhul tegemist kättemaksuga?

8. veebruaril 1938 Peipsil toimunud vahejuhtumi selgitamiseks moodustati Eesti poolt uurimiskomisjon. Selle koosseisu kuulusid piirivalve Narva jaoskonna ülem kolonel Aleksander Selvet, Peipsi jaoskonna ülem major Labidas, kaks rajooniülemat, politsei esindajad, maamõõtja ja arst. Vene poolelt võtsid osa Oudova piirivalvesalga ülem Petrotšuk, tema asetäitja Lasanovitš, arst, tõlk ja veel keegi eraisik. Sündmuskoha vaatlus algas 9. veebruaril kell 3 päeval. Piirivalvurite laibad asetsesid teineteisest 15 m kaugusel. Nendest samal kaugusel idapoolse asetses küüdimehe regi, mille juures küüdimehe ja hobuse laip. Välise vaatluse andmetel oli valvuritest ühel 7 ja teisel 11 kuulihaava, küüdimehel 8 ja hobusel 3 kuulihaava. Umbes 2 km laipade asukohast lõunapoolse oli selgesti näha üle piiri tulnud Vene mootorsaani jälg. Eesti esindajate poolt nõuti sündmuskoha rajoonis Vene piirkonnas leiduvate sõidukite jälgede lähemat uurimist, millest aga Vene pool ära ütles. 11. veebruaril tehti Eesti-poolse komisjoni liikmete poolt Vene esindajatele veelkord ettepanek üle vaadata Eesti pool leiduvad Nõukogude Liidu piirivalve mootorsaani jäljed, millest aga Vene esindajad loobusid. Komisjon lõpetas oma töö 11. veebruaril kell 16.30.²⁶

Piirivalve Valitsus teatas ametliku juurdluse tulemustest ka Välisministeeriumi poliitilisele osakonnale ning palus asja võtta lahendamisele Välisministeeriumi kaudu. Kirjas rõhutati, et Eesti piirivalvurid pole kunagi üle piiri käinud N. Liidu kalureid kimbutamas ega ole ka segakomisjoni istungitel sarnast juhust kõne all olnud. Juurdluse andmed lükkasid ümber vastaspoole väite, nagu läinuks Eesti piirivalvurid üle piiri N. Liidu

kalureid vahistama. Kirjas hinnati Eesti piirivalvurite vägivaldset üle piiri viimist ja tapmist kui N. Liidu piirivalve poolset kättemaksu kahe 19. veebruaril Peipsi järve kirdeosas surma saanud Vene piirivalvuri eest.²⁷

Nina kordoni ülema veltveebel Artur Pungase, kapral Voldemar Kaio ja eraisikust küüdimehel Vassili Eva matusetalitus toimus 16. veebruaril *Vanemuise* kontserdisaalis. Piirivalvurid maeti Tartu Garnisoni kalmistule, küüdimehel põrm aga tema kodukalmistule.²⁸

Veepiiri tähistamine

Nagu märgitud, hakkas Eesti pool alates 1937. aasta lõpust aktiivselt taotlema piiritähiste mõlemapool-

set ülesseadmist.²⁹ Seda tehti nii piirivalveteenistuse tõhustamise kui ka piirivahejuhtumite vältimise eesmärgil. Eesti Vabariigi Moskva saadiku ja N. Värki vahelise noodi ning Eesti Vabariigi ja N. Liidu vahelise segakomisjoni protokollil alusel alustati 1940. aasta jaanuaris Peipsi, Lämmi- ja Pihkva järvel riigipiiri tähistamist. Eesti pool kohustus tähistama pöördepunktide nr 12-16 vahelist ja N. Liit punktide nr 11-12 ja 16-18 vahelist riigipiiri joont.³⁰

Järgnenud sündmused sunnivad arvama, et piiriküsimustes saavutatud progress oli N. Liidu poolt mõeldud vaid suitsukatteks Eesti okupeerimise ja annekteerimise plaanidele.

Kasutatud allikad ja kirjandus

¹ RT. 1920. Nr 24/25. Art. 94.

² Samas.

³ Piirivalve 1922-1932. I.a. ja k. Väljaandja: Piirivalve Ohvitseride Kogu. Toimetaja Oskar Angelus (= Piirivalve 1922-1932). Lk 21-22; Piiriküti teenistus. Väljavõtted päevakäskudest. Trt, 1920. Lk 1-51.

⁴ Peaminister Piirivalve Valitsuse ülemale. 2. veebr. 1920. Nr 1145. ERA. 500-1-9. L 74p.

⁵ RT. 1920. Nr 24/25. Art. 94.

⁶ Piirivalve 1922-1932. Lk 13.

⁷ Samas. Lk 66.

⁸ ERA. 61-1-284. L 207-216; 978-1-858. L 198-306; 981-1-427. L 193-202.

⁹ K. Einbund. Piirivalvele ta viiendaks aastapäevaks.// Eesti Politseileht. 1927. Nr 43/44. Lk 645.

¹⁰ J. Sooman. Piirivalve valitsuse asutamisest.// Eesti Politseileht. 1927. Nr 43/44. Lk 648-649.

¹¹ ERA. 978-1-36. L 14-14p.

¹² ERA. 978-1-37. L 167-178, 89-114, 202-218.

¹³ Samas. L 1-1b.

¹⁴ RT. 1927. Nr 104. Art. 82.

¹⁵ RT. 1931. Nr 112. Art. 794.

¹⁶ Valitsusasutiste tegevus. Tln, 1934. Lk 231; 1935. Lk 102; 1936. Lk 103-106; 193. Lk 98; 1938. Lk 100. 1939, Lk 99.

¹⁷ M. Pütt. Riigi piiri märkimine Peipsil.//Politseileht. 1937. Nr 20. Lk 482-484.

¹⁸ Valitsusasutiste tegevus. Tln, 1934. Lk 231

¹⁹ ERA. 978-1-786. L 113, 116; M. Pütt. Riigi piiri märkimine Peipsil.//Politseileht 1937. Nr 20. Lk 483.

²⁰ Piirivalve Peipsi jaoskonna ülem Piirivalve Valitsusele. 13. juuli 1937. Nr 1007. ERA. 978-1-978. L 124-133.

²¹ Samas.

²² ERA. 978-1-782. L 287-322. Vt ka: V. Pekomäe. Lasud Peipsi järvel.//Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. II. Stockholm: EMP, 1955. Lk 154-160.

²³ ERA. 978-1-739. L 5.

²⁴ Päevaleht. 23. ja 24. jaan. 1938.

²⁵ Päevaleht. 11. veebr. 1938.

²⁶ ERA. 978-1-782. L 351-421.

²⁷ Piirivalve Valitsus Välisministeeriumi poliitilisele osakonnale. 19. veebr. 1938. ERA. 978-1-782.

²⁸ Päevaleht. 17. ja 18. veebr. 1938.

²⁹ ERA. 978-1-978. L 124-133, 142-143.

³⁰ Samas. L 167; 978-1-786. L 172, 178.

Vene kogukond Eesti Vabariigis (1918 - 1940)

Inda Rajasalu

Sissejuhatuseks

Vene kogukond Eestis kujunes sajandite jooksul nii kahe kõrvuti elanud rahvuse loomuliku kokkupuute kui ka Vene riigivõimude teadliku venestuspoliitika tulemusena.

Vanimad andmed slaavilise elemendi asumisest Alutagusel ja Peipsi läänerannikul pärinevad 12.-13. sajandist. Segarahvastikuga piirkondade tekke põhiliseks allikaks oli slaavlaste jätkuv nihkumine läände. Teine, hoogsam sisseränne sai alguse 17. sajandil ning selle tulemusena tekkisid juba esimesed valdavalt vene asustusega külad. Uue ilme omandas piirialade venestusprotsess pärast Eesti alade vallutamist Peeter I poolt. Esialgu ei toonud see kaasa vene elemendi olulist kasvu. Alles 19. sajandi lõpul algas venestamine ja kohale ilmus suuremal arvul vene ametnikke, kooliõpetajaid, ärimehi, kaupmehi jt.

Vene vähemusrahvus Eestis oli väga heterogeenne. Põhjus peitus eelkõige klassilistes ja sotsiaalses vastuoludes, mis lõhestasid kogu vene ühiskonda.

Pärast Eesti iseseisvumist 1918. aastal ja eriti pärast 1920. aastal sõlmitud Tartu rahu, tõstasid probleem vene kogukonna ühiskondlik-poliitiliste, majanduslike ja kultuur-hariduslike huvide kaitsmisest. Ja kuigi endiste ametnike, intelligentsi, kaupmeeste, tööliste, Petserimaa külameeste ja Peipsi-äärsete vanausuliste vahel (rääkimata emigrantidest ja põgenikest) vahel säilisid sotsiaalsed ning ideelised vastuolud, hakkasid tekkima vene ühiskondlikud organisatsioonid, mis asusid esindama Eestis elavaid venelasi.

1922. aasta rahvaloenduse andmetel elas Eestis 91100 venelast. See moodustas 8,2% Eesti elanikkonnast.¹ Nendest 73000 olid Eesti Vabariigi kodanikud, kes olid siin elanud juba enne 1915. aastat, 18000 aga hilisimmigrandid. Linnades elas 21237 vene rahvusest inimest, neist Tallinnas 7513, Narvas 7927, Tartus 2570 ja Petseris 1273. Teistes linnades oli venelasi mõnesaja ümber. Tartu rahuleping tõi Eesti Vabariigile juurde Narva jõe taguse piirkonna 6333 ja Petserimaa 38412 vene rahvusest elanikuga.²

1934. aasta rahvaloendus andis Eestis elavate venelaste arvuks 92700, mis moodustas samuti 8,2%

elanikkonnast. Ka nende paiknemine oli jäänud praktiliselt samaks.³

Vene rahvusvähemuse ajalooga tegeleb käesoleval ajal 1993. aastal loodud Vene Uurimiskeskus, mis töötab Slaavi Haridus- ja Heategevate Organisatsioonide Liidu juures. Juhtivaks Eesti venelaste kultuur-hariduslike probleemide uurijaks on Tartu Ülikooli professor ja Eesti Vabariigi Riigikogu liige Sergei Issakov. Vene kogukonna ajalugu tervikuna, sh ka venelaste ühiskondlik-poliitilist elu ja nende organiseerumist Eesti Vabariigis, on seni kahjuks vähe uuritud.

Eesti Riigiarhiivis on vene parteide ja ühiskondlike organisatsioonide kohta kahjuks väga vähe andmeid. Valdavalt on see ühingute, seltside, klubide ja liitude registreerimisega seotud dokumentatsioon. Suurema osa teadaolevate vene organisatsioonide kohta puuduvad arhiivis isegi põhikirjad ja nende registreerimisega seotud kirjavahetus.⁴ Täiendavat informatsiooni vene ühiskondlike organisatsioonide tegevusest 1920.-1930. aastatel pakub tollane eesti- ja venekeelne ajakirjandus.

Eesti venelaste organiseerumise algus

Vene kogukonna organiseerumine Eestis algas 1918. aasta novembris **Ajutise Vene Nõukogu** loomisega.⁵ See formuleeris oma ülesandena vene elanikkonna huvide kaitsmise kuni ühise kongressi kokkukutsumiseni. Esialgu Ajutine Vene Nõukogu ei tunnistanud Eesti riigi iseseisvust ja keeldus seetõttu vene esindaja saatmisest Ajutisse Valitsusse. Alles 8. jaanuaril 1919. aastal, pärast ägedaid vaidlusi, valiti selleks Aleksei Sorokin. Asutava Kogu valimistest 1919. aastal otsustati osa võtta. Seati üles nn kohalike provintsi venelaste nimekirja - **Vene Kodanike Kogu**. Selle nimekirja alusel sai 5965 (1,26%) häälega Asutava Kogu liikmeks varem vene rahvusministrina töötanud Aleksei Sorokin.

1919. aasta märtsis asutati Nikolai Ivanovi poolt **Vene Praktiline Rahvapartei**. Selle partei liikmeskonda kuulus endine Riia kadett, IV Riigiduuma liige vürst Serafim Manssõrev, advokaat Ivan Gorškov ja teisi seni tähtsaid isikuid.

Ajutine Vene Nõukogu Eestis ja 1919. aasta jaanuaris Soomes loodud Vene Poliitiline Komitee ei toetanud kadetlikku Vene Praktist Rahvaparteid ning selle tegevus lõppes peagi.⁶

Eestis elava vene kogukonna kõige mõjukamateks organisatsioonideks peeti Vene Rahvuslikku Liitu ja Vene Hariduse ja Heategevate Seltside Liitu.⁷

Vene Rahvuslik Liit

Oma raamatus "Erakonnad Eestis" iseloomustas Eduard Laaman Vene Rahvuslikku Liitu kui parempoolset organisatsiooni, mida toetavad vaimulikud, Tallinna kaupmehed ning haritlased. Tema poliitiline mõju vene elanikkonna laiematele ringkondadele ei olnud Laamani arvates suur. Parema tiiva toetajaks (*kui nende rahvuslikud huvid mitte teist ei nõua*) pidas Vene Rahvuslikku Liitu ka Mihkel Martna.⁸

Vene Rahvusliku Liidu põhikiri kinnitati 23. augustil 1920. Liidu asutajatena on dokumentides märgitud Aleksei Sorokin, Ivan Gorškov, Evald Schults ja Georgi Tschupilin. Põhikirja kohaselt oli Liidu eesmärgiks vene vähemusrahvuse rahvuskultuuriliste, poliitiliste ja majanduslike huvide avaldamine, teostamine ja kaitsmine Eestis. Liidul oli õigus arutada ja määratleda oma liikmete rahvuspoliitilisi ja majanduslikke vajadusi ning pöörduda vastavate ettepanekutega Eesti Vabariigi Valitsuse ja seadusandlike asutuste poole. See oli kooskõlas nõudega, et Liidu liikmeteks võisid olla ainult Eesti Vabariigi kodanikud.⁹

1930. aastal moodustati komisjon uue põhikirja projekti väljatöötamiseks. Projekt nägi ette Liidu kongressi kokkukutsumise iga 3 aasta järel. Kuna esimese põhikirja kohaselt oli kongress toimunud igal aastal, sai see seisukoht ajakirjanduses terava kriitika osaliseks. Ajaleht *Vesti dnja*¹⁰ arvates taheti juurutada venelastele täiesti vastuvõetamatut partei juhtimise vormi, mida ainult maskeeriti ilusate sõnadega demokraatiast. Ajaleht märkis, et on väga lihtne korjata Liidu nõukogusse kuulekaid inimesi, et siis kolm aastat "ühehäälsid" otsuseid vastu võtta. Jõuti isegi nõudeni, et Liidu nõukogu peaks täies koosseisus tagasi astuma, kuna sinna kuuluvat vaid kitsas tutvusringkond tallinnasi, kes on koos töötanud nii Vene Rahvuslikus Liidus kui kirikuorganisatsioonides. Nad viivat läbi vaid oma väikese grupi poliitikat ja vaatavad Liidule kui oma isiklikule poekesele ning trampliinile, mille abil on kerge saada parlamendisadiku tooli. Tauniti praktikat, kus parlamendifraktsiooni ja Liidu juhtimine on ühtedes ja samades kätes, kurdeti irdumist noortest ja vene elanikkonna laiemate kihtidest üldse.¹¹

Eelöeldust saab teha vaid ühe järelduse: 1930. aastate algul valitses vene kogukonnas samasugune käärimine ja rahulolematuse, nagu eesti ühiskonnas tervikuna. 1933. aasta detsembris toimunud Vene Rahvusliku Liidu kongressil jäi uus põhikirja projekt kinnitamata.

Oma osa etendasid siin nii isiklikku laadi vastuolud Liidu juhtkonnas kui ka juhtkonna ning lihtliikmete vahel üldse.

27. märtsil 1935 teatas *Päevaleht*, et Siseministeeriumis registreeriti Vene Rahvusliku Liidu uus, muudetud põhikiri. Ajalehe andmetel olid põhikirjast välja jäetud kõik punktid, mis kõnelesid poliitilisest tegevusest. Seega loobunud senine poliitiline ühing täielikult poliitikast.

Arhiividokumendid seda teadet ei kinnita.¹² 1935. aasta märtsis arutati Vene Rahvusliku Liidu Nõukogu istungil tõepoolest põhikirja muutmist. 21. märtsil saatsid aga kuus nõukogu liiget oma eriarvamuse selle nõukogu koosoleku ja seal tehtud otsuse kohta Siseministeeriumi administratiivosakonnale. Arvamuses selgitati, et juhatus kutsus koosoleku kokku nimelt sellisel ajal, kui oli teada, et mõned tema poliitika vastased ei saa koosolekule tulla. Osa liikmeid oli koosoleku käigus lahkunud, teatades enne oma vastuseisust põhikirja muutmisele. Nii võetud otsus vastu ainult poolte nõukogu liikmete häälega. Eriarvamuse kirjutajad avaldasid jätsid endale vabaduse tutvustada nii vene kogukonnale kui ka võimudele kujunenud olukorda.

Muudetud põhikiri võeti vastu alles 31. oktoobril 1935 Vene Rahvusliku Liidu VI Kongressil. 16. jaanuaril 1936 kanti põhikirja muudatus Siseministeeriumi üldosakonna ühingute, seltside ja nende liitude registrisse. Põhikirja uue redaktsiooni järgi oli Liidu sihiks vene vähemusrahvuse rahvuskultuuriliste ja majanduslike huvide kaitsmine Eestis. Välja olid jäetud kõik punktid, mis kõnelesid poliitilisest tegevusest.

Vene Rahvusliku Liidu suuruse kohta on andmed puudulikud. Teada on, et 1922. aastal, kui hakati looma osakondi kohtadel, oli Liidus 300 liiget.¹³ 1935. aastaks oli osakondi juba 14.¹⁴

Liidu esimese esimehena töötas, ühiskonna- ja poliitikategelane, advokaat Ivan Gorškov. Tema järel asus Liitu juhtima arst ja ühiskonnategelane Pjotr Boldin, kes oli ka ühingu *Vene kool Eestis* esimees. Pärast P. Boldini surma valiti 1933. aastal Liidu etteotsa Aleksei Sorokin ning 1934. aastal professor Igor Tjutrumov. Mõlemad olid silmapaistvad ühiskonnategelased.

Aleksei Sorokin sündis 1888. aastal Tallinnas. Pärast Peterburi Ülikooli lõpetamist tuli ta tagasi kodulinna ja asus tööle advokaadina. Ta oli Eesti Ajutises Valitsuses vene rahvasaadajate minister. Aleksei Sorokin oli valitud ka Asutava Kogu ning I ja V Riigikogu koosseisu. Aastatel 1923-1930 oli ta vene ühiskondlikust tööst eemal ja tegeles oma advokaadipraktisega. Ta kandideeris 1927. aastal ka ühele Tallinna notari kohtadest. Riigivanem soovitas aga A. Sorokinil oma

kandidatuuri tagasi võtta, sest pidas tema suhtumist Eesti riigi iseseisvusesse pahatahtlikuks. Asi jõudis järelepärimise korras isegi parlamenti. Riigikogu protokolles selgub, et A. Sorokinile pandi süüks tema erapooletuks jäämist Asutavas Kogus Iseseisvusdeklaratsiooni vastuvõtmisel.¹⁵ Ilmselt oli Riigivanema soovitusel taga veel midagi muud, sest kui Sorokin 1933. aastal 45-aastasena suri, avaldati venekeelsetes ajalehtedes Vabariigi Valitsuse poolt leinakuulutused, korraldati mälestusjumalateenistusi ja isegi heategev kontsert Sorokini lese ja kolme alaealise lapse toetuseks.

1934. aasta jaanuaris valiti Vene Rahvuslikule Liidule uus esimees – Igor Tjutrumov. Sellel kohal jäi ta kuni Liidu sulgemiseni 1940. aastal nõukogude võimude poolt (see selgub arhiivis säiluvast käsikirjalisest ja ilma adressaadita õiendist, mis on dateeritud 12. augustiga 1940;¹⁶ selles on ära toodud kogu Liidu juhtkond koos aadressilaua andmetega ja mitmesuguste märkustega nende välismaal viibimise kohta).

Igor Tjutrumov sündis 1865. aastal. Alates 10. jaanuarist 1920 töötas ta Tartu Ülikooli tsiviilõiguse ja –protsessi õppetooli korralise professorina. 1932. aastal, kui tal 65 aasta vanusepiir sai täis, pöördus ülikooli valitsus haridus- ja sotsiaalministri poole palvega lubada professor I. Tjutrumovil töötada edasi ja jätkata õppetegevust vene keeles. Haridus- ja sotsiaalministeeriumi jaatav vastus lubab kinnitada, et I. Tjutrumovit peeti kompetentseks teadlaseks ja õppejõuks.¹⁷ Kõikide venelaste hulgas oli tal samuti suur moraalne autoriteet, austus ja usaldus.¹⁸

Vene Hariduse ja Heategevate Seltside Liit

23. novembril 1922. aastal esitati Tallinna-Haapsalu Rahukogule palve Vene Hariduse ja Heategevate Seltside Liidu registreerimise kohta. Kuna dokumendid olid ebakorrektselt vormistatud, jäi Liit esialgu registreerimata.¹⁹ Tegevusluba saadi 7. veebruaril 1923.²⁰

Liidu põhikirjaliselt fikseeritud eesmärk oli kõigi Eestis heategevuse ja hariduse alal tegutsevate vene seltside abistamine nende eesmärkide saavutamisel. See põhikiri kehtis kuni organisatsiooni sulgemiseni 1940. aastal.

1929. aastal tehti katse laiendada Liidu tegevust ning tuua põhikirja sisse majanduslike seltside tegevuse toetamine ning kaasaaitamine vene rahvusest elanike majandusliku seisukorra parandamisele. Liidu tegevusega olid liitunud mitmed Petserimaa ja Virumaa põllumajanduslikud ühingud ja tarbijate ühistud. Kohtu- ja siseminister aga ei nõustunud Liidu nime ja põhikirja muudatustega, väites, et sellisel juhul oleks tegemist juba tulundusühinguga, mille registreerimise kohta kehtisid teised nõuded.²¹

Liit tegi tänuväärset tööd oma põhikirjaliste eesmärkide saavutamiseks ja suutis ühendada peaaegu kõik Eestis olevad vene vabahariduslikud, heategevad, kutsealased, spordi-, noorsoo- jm organisatsioonid. Loomise hetkel ühendas Liit 25 organisatsiooni. 1936. aastal oli organisatsioon juba 93, nende hulgas ühing Vene Kool Eestis, Vene Akadeemiline Grupp Eestis, Vene Üliõpilaste Kristlik Selts, Eestis Elutsevatele Endistele Vene Sõjaväelastele Abiandmise Selts, Vene Emigrantide Komitee Eestis. Ühing Vene Lapse Maja, Eesti Vene Õpetajate Keskliit, Vene Haridusselts, Vene Arstide Ühing Eestis, Peipsiäärsete Aiapidajate Selts, Laura Majandusühisus, Vene Teatri- ja Muusikaühing, Vene Spordiselts "Vitjaz", korporatsioon *Fraternitas Aeterna* ja paljud teised.²²

Oma liikmesorganisatsioonide ja liikmete paremaks informeerimiseks ning abistamiseks hakkas Liit alates 1927. aasta aprillist välja andma ka ajakirja *Vestnik Sojuza russkikh prosvetitelnoh i blagotvoritelnoh ob t estv v Estoni*. Ajakirja esimeses numbris ilmus toimetuse programmline artikkel. *Vestniku* väljaandmisel lubati lähtuda Liidu juhatuse programmist. Seda programmi regulaarselt järgides anti lugejaile teavet kõikide Eesti Vabariigi Valitsuse ja kohalike omavalitsuste seadustest ning määrustest, mis puudutasid vene elanikkonna huvisid. Toodi ära kohapealsete Liidu organisatsioonide põhikirjad ja teated nende tegevuste kohta, raamatute ja diapositiivide nimekirjad, mis olid olemas Liidu teatriraamatukogus ja ladudes. Igas ajakirja numbris olid artiklid koolivälisest haridustööst ja vene elanikkonna kultuuritöö kroonika. Anti infot ka eesti kultuuriorganisatsioonide tegevusest ning tutvustati nende kogemusi.

Liidu esimeheks oli selle asutamisest kuni 1927. aastani Aleksei Janson, Haridusministeeriumi Vene rahvussekretär ja Liidu loomise initsiaator, rahvuselt eestlane. Jansonil olid suured teened vene kultuuri arendamisel Eestis. Tema järglaseks sai tunnustatud pedagoog Jevgeni Gildebrand. Kolmekümnendate aastate keskpaigas sai esimeheks Pjotr Šeloumov ja seejärel Mihhail Gorbatsšov.²³

E. Laamani arvates oli see Liit sotsialistliku värvinguga organisatsioon, mille kandjaks olid põhiliselt kohalikud kooliõpetajad ja haritlased.

Töö parlamendis

Aegamööda suurenes vene kogukonnas arusaam koostöö vajalikkusest. Ühendatud nimekirjadega kandideeriti Riigikokku ja see tõi kaasa suurema edu. Nii valiti Riigikogu V koosseisu 1932. aastal Aleksei Sorokin, Aleksander Ossipov, Ivan Goršakov, Joan Bulin ja Aleksei Grentšakov.²⁴

Riigikogu protokollides on väga huvitav materjal vene saadikute töö kohta parlamendis. Valdavalt kaitsti oma valijate, s.o. vene kogukonna huvisid. Samas võtsid vene saadikud, eriti Tartu Ülikooli ökonomika ja statistika professor Mihail Kurtšinski, õigusteaduskonna

õppejõud David Grimm, majandusministeeriumis palju aastaid töötanud Vladimir Roslavlev jt aktiivselt osa ka Eesti riigi seisukohalt oluliste küsimuste arutamisest ja otsustamisest.

Allikad ja kirjandus

¹ Eesti Statistika. 1934. 156. Lk 565.

² Eesti: Maa. Rahvas. Kultuur. Trt, 1926. Lk 1252-1253.

³ Eesti arvudes. 1920-1935. Tln, 1937. Lk 12.

⁴ Võrdluseks toome Saksa-Balti Erakonna, mille põhikiri, liikmete nimekirjad, kirjavahetus, tegevusülevaated ja muud dokumendid on Eesti Riigiarhiivis hoiul 375 säilikuna.

⁵ S.G. Issakov. Natšalo novogo etapa. Russkaja obštšestvennaja i kulturnaja žizn v Estoni v 1919-1921 gg.// Slavica Helsingiensia 11. Helsinki, 1992. S. 105-106.

⁶ Mati Graf. Eesti rahvusriik. Tln, 1993. Lk 286.

⁷ Vi E. Laaman. Erakonnad Eestis. Trt, 1934. Lk 85; Vähemusrahvuste kultuurielu Eesti Vabariigis 1918-1940. Dokumente ja materjale. Tln, 1993. Lk 131.

⁸ Eesti: Maa. Rahvas. Kultuur. Lk 867.

⁹ Eesti Riigiarhiiv (=ERA). 14-2-75. L 4.

¹⁰ *Vesti dnja*. 25. november 1933.

¹¹ *Vesti dnja*. 24. jaanuar, 18. ja 25. november 1933, 24. jaanuar 1934.

¹² ERA. 14-2-75. L 10-13, 20-21, 29.

¹³ S.G. Issakov. *Op. cit.* Lk 112.

¹⁴ ERA. 14-2-75. L 20.

¹⁵ Riigikogu protokollid. 1927. 3. istungjärg. Vrg 5-8.

¹⁶ ERA. 14-2-75. L 1-2.

¹⁷ Vähemusrahvuste kultuurielu. Lk 139.

¹⁸ *Vesti dnja*. 1934. 12. jaanuar.

¹⁹ ERA. 14-2-103. L 1, 5.

²⁰ Samas.

²¹ ERA. 14-2-104. L 19.

²² Russki kalendar 1936. Tln, 1935. Lk 83-91.

²³ Vene Hariduse- ja Heategevate Seltside Liidu tegevuse kohta vt lähemalt S. Issakovi artiklit ajalehes *Russkaja gazeta*, 10. veebruar 1993.

²⁴ Vähemusrahvuste kultuurielu. Lk 34.

Aastad 1917-1920 idapoolsetel soome-ugri rahvastel

Heno Sarv

On täiesti loomulik, et iga rahvas üritab võimaluste piires ajalugu käsitleda enesekeskselt. Jõuvahekorrad maailmapoliitikas annavad selleks suurrahvastele suuremad võimalused kui väikerahvastele. Eestlaste Vabadussõda, soomlaste Talvesõda ning tšetšeenide praegune sõda jäävad püsivalt heroilise vabadusvõitluse üksnes nende rahvaste endi ajalookäsitlusse. Maailmaajalugu tunnustab neid sellisena üksnes Venemaa nõrkusperioodidel. Kui aga nimetatud sõdade vastaspool vähegi kosub, ilmuvad taas suuretiraažilistesse maailmaajalookäsitlustesse legendid Wilsoni heeringa abil Judenitsile appimeelitatud harimatutest eestlastest, natsipropaganda ohvriteks langenud soomlastest ning ülevenemaalise maffia poolt šantažeeritavatest tšetšeenidest.

Ida-poolsed soome-ugri rahvad on neil põhjustel peaaegu täielikult ajaloosündmustest välja jäänud. Tulemuseks on eurooplase ajalooteadvuse sedavõrd piiratud vaateväli, et Lääne-Euroopa ajaloole tuginev rahvosluse arenguskeem osutub halvasti kohaldatavaks juba Kesk-Euroopa idaosas,¹ rahvosluse areng Euroopa idapoolses perifeerias pakub aga parimatelegi ekspertidele ootamatu.

Kas 4. novembril 1920 välja antud Vene Föderatsiooni Kesktäitevkomitee dekreet Votjaki (Udmurdi) ja Mari Autonoomsete Oblastite moodustamiseks on mingis aspektis võrreldav sama aasta algul Eesti Vabariigi sõlmitud Tartu rahulepinguga? Kas seda paralleeli on võimalik laiendada ka Venemaa Kesktäitevkomitee 1921 aasta 22. augusti määrusele Komi Autonoomse oblasti moodustamiseks? Neid otsuseid sellisel kujul interpreteerides võiksime ajaloopeeglit veelgi kõveramaks painutades lisada samasse ritta 1930. a 30. detsembri otsuse nimetada Mordva Ringkond ümber Mordva Autonoomseks Oblastiks ning kümme aastat hilisema Baltimaade vabatahtliku taasühinemise NSV Liiduga. Sellisena projekteeritud kujutis näitaks Nõukogude impeeriumi kui maailma kõige vähemurahvastesõbralikumad maad, kus paraku hoolimata suurtest jõupingutustest vähemuste kaitseks, väikerahvad loobuvad vabatahtlikult oma identiteedist.

Idapoolsed soomeugri rahvad olid sajandivahetusel praktiliselt 100%liselt maalise eluviisiga. Traditsioonilistel majandusaladel (põllundus, mesindus, loo-

makasvatus, komidel ka jahindus) olid need rahvad I maailmasõja eelsetel aastatel kujunenud oma regioonis konkurentsituteks liidriteks. Majanduselu edukust kinnitab neil aastail nende rahvaste kõrge iive² ning varasematel sajanditel iseloomulike ümberasumiste (mordvalastel 16.-18. saj., maridel 18. saj., udmurtidel 18./19. sajandivahetus, komidel 19. saj. teine pool) vaibumine.³

Kuivõrd poliitika on juba nimetuse poolest seotud linnaga, oli poliitiliste liikumiste teke nende rahvaste seas raskendatud. Puudusid ka tõsisemad majanduslikud põhjused rahulolematuseks. Udmurtide ja maride kultuurilist eneseteadvust äratas siiski 19. sajandi viimasel kümnendil venestamispoliitika käigus võimude poolt ettevõetud rünnakud paganlike traditsioonide vastu, millest tuntuimaks on saanud 1892-96 toimunud Multani protsess paganlike udmurtide vastu.⁴ 1905.-07. a Vene revolutsioon ei tekitanud nende rahvaste seas laiu masse kaasahaaravat poliitilist liikumist, kuid sai sellegipoolest rahvusliku intelligentsi aktiviseerumisajaks. 1904-10 ilmus kolm väljaannet udmurdikeelset kalendrit *Udmurt kõlön kalendar*, 1907-13 kaheksa marikeelset kalendrit *Marla kalendar*.⁵

Idapoolsete soomeugri rahvaste poliitiline liikumine sai alguse vahetult pärast 1917. a. Veebruarirevolutsiooni. 19. märtsil moodustati Ufaa garnisoni mari rahvusest sõdurite ja allohvitseride koosolekul Mari Liit (*Mari Ušem*). Umbes samal ajal loodi Kaasanis Volgamaade Väikerahvaste Selts, kuhu kuulusid kõigi suuremate idapoolsete soomeugri rahvaste esindajad. 15.-22. mail 1917 toimus Kaasanis Volgamaade Väikerahvaste Kongress, kus muuhulgas esmakordselt esitati ettepanek Vene Vabariigi föderatiivseks korralduseks. See ettepanek jäi aga kongressi enamuse toetuseta.⁶

Udmurtidel tekkisid samal ajal rahvuslikud organisatsioonid *Glazovi kultuurvalgustuslik Selts* ja *Põlisrahva Selts* (*Inorodčeskoje Obštšestvo*).⁷ Maist oktoobrini tegutses Komi aladel *Rahva elu uuendamise Selts*.⁸

Kõige vähem on andmeid rahvuslikust liikumisest 1917. aastal mordvalaste aladel. Selle üheks põhjuseks on mordva asualade vähene kompaktsus, teiseks ja võib-olla olulisemakski, ersa- ja mokšamordvalaste ühise eneseteadvuse puudumine. Sõna *mordvalane* tähistab

nende kahe erineva keele ja kultuuriga rahva ühisnimetust vaid teiste rahvaste keeltes.

Valdavalt toetasid idapoolsete soomeugri rahvaste rahvaliikumised sotsialistide-revolutsionääride (*essee-ride*) parteid, kelle programmilised seisukohad olid orienteeritud Venemaa talurahva huvidele.

Aktiivseimaks kujunes 1917. a rahvuslik liikumine maridel. 15.-25. juulil toimus Ufaa kubermangu Birski linnas I Mari Kongress, millest võttis osa 178 delegaati kõigilt peamistelt mari asualadelt. Kongress avaldas täit usaldust Ajutisele Valitsusele, soovitades maridel hääletada Asutava Kogu valimistel *essee-ride* poolt. Kongressi otsustes sisaldus ka mari asualade territoriaalaautonoomia idee. Kongressi initsiatiivil hakkas 25. augustist Kaasanis ilmuma marikeelne ajaleht *Ūžara* (Koit), mis deklareeris oma suunitluseks *parteitu ja progressiivne*. Kongress pööras suurt tähelepanu haridussüsteemi ümberkorraldamisele. Alg- ja keskharidus pidanuksid olema marikeelsed, vene keel olnuks kooli alg- ja keskastmes võõrkeelena. Vaid kõrgkoolis võinuks esialgu säilitada venekeelse õpetuse.

Bolševike riigipööre 1917. a oktoobris Petrogradis ja teistes suuremates Vene linnades jäi idapoolsete soomeugri rahvaste seas tähelepanuta. Paljudes kohtades keeldusid valdavalt essee-ridest koosnevad nõukogud võimu üle võtmast. Alles pärast koalitsiooni moodustamist bolševike ja vasakesseeride vahel hakkas võim kohtadel üle minema nõukogudele.

Võimu üleminekut vasakjõududele soodustas ka asjaolu, et lühikese võimulolekuaja jooksul ei suutnud Ajutine Valitsus peatada majanduslikku kaost. Selles olukorras leidsid bolševike ja vasakesseeride peatset majanduslikku õitsengut töötavad naiivpopulistlikud loosungid laia kõlapinna. Põlisrahvaste seas osutus sama efektiivseks propagandarelvaks bolševike poolt välja kuulutatud Venemaa rahvaste õiguste deklaratsioon.⁹

Alles Asutava Kogu laialisaatmise järel mõistsid mittevenelased, et *bolševike võit tähendab linna võitu küla üle, tööliste võitu talupoegade üle ning venelaste võitu mittevenelaste üle*.¹⁰

1918. aasta jaanuaris ühinesid kohalikud mari liidud Maride Keskliiduks, kes asus ettevalmistama II Mari Kongressi. See tuli kokku veebruari lõpul Kaasanis, kuid seoses sellega, et jäid esindamata mitmed olulised mari asustusega piirkonnad, otsustati kokkutulek ümber nimetada Regionaalseks Mari Rahvuskongressiks. Sellel kongressil kujunes mari rahvusliikumise liidriks vasakesseer Vladimir Muhhin, kes oli kongressi

sile saabunud Bessaraabia rindelt. Kongressiaegsed poliitilised sündmused – Türgi-Tatari Uraali-Volga Riigi väljakuulutamise Kaasanis ning rahuläbirääkimiste katkestamine Saksamaaga mõjutasid märgatavalt jõudude vahetunde kongressil vasakesseeride ja nõukogude võimu kasuks.

1918. a 22. märtsil võttis Vene NFSV Rahvakomissaride Nõukogu vastu määruse Tatari-Baškiiri Nõukogude Vabariigist. Sellega seoses otsustas Maride Keskliit kutsuda kokku II Ülevenemaalise Mari Kongressi enne loodava vabariigi Asutava Kogu kokkukutsumist. 1.-16. juunil 1918 Kaasanis toimunud II Mari Kongress võttis eitava seisukoha Nõukogude kesk-võimu poolt planeeritava Tatari-Baškiiri Vabariigi suhtes. Arhiivides ei ole säilinud ettekannete tekste, mis käsitlesid suhtumist nõukogude võimu. Selles küsimuses võeti pärast keerukaid diskussioone vastu kompromissotsus: *Mari rahvas, kuuludes töötava talurahva hulka, toetab seda võimu, mis viib ellu töörahva huve teenivat poliitikat*.¹¹ Kongressil üritasid bolševistlikult meelestatud saadikud muuta Maride Keskliitu kultuurhariduslikuks organisatsiooniks. Need katsed lükkas kongress üksmeelselt tagasi. Paraku jäi see mari rahva üksmeeleavaldus pikaks ajaks viimaseks. 1918. a teisel poolel piirasid kohalike Mari Liitude tegevust juba mari rahvusest bolševikega koostööle läinud ametnikud ning 17. detsembril 1918 otsustas Rahvusasjade Rahvakomissariaadi mari osakond Maride Keskliidu kui Ajutise Valitsuse ajal loodud proletariaadile mittevajaliku organisatsiooni sulgeda alatiseks.¹²

1918. a. juulis toimus Jelabugas I Ülevenemaaline Udmurtide Kongress, 1919 a. septembris aga II Ülevenemaaline Udmurtide Kongress.¹³

1918. a teisel poolel ja 1919 a muutusid Koltšaki vägede pealetungi tagajärjel kodusõja tallermaaks ka idapoolsete soomeugri rahvaste asualad. Meie käsutuses on vähe informatsiooni, milline oli põlisrahvaste seiskord vene valgekaartlaste võimu all. Punasele terrorile ja sõjakommunismile vastuhakkamistest räägivad üksikud teated niinimetatud *kulakute mässudest*. Nii üritasid 1918. a aprillis mokšamordva küla Staroje Pšenevo elanikud päästa Insari raudteejaama ladudest vilja Saksamaale saatmise eest.¹⁴

Kuid võib-olla kujukamaltki kui paratamatult subjektiivsed ajalookirjeldused kõneleb nende aastate draamatilisest võitlusest idapoolsete soomeugri rahvaste seas rahvastikustatistika. 1897 a toimus I ülevenemaaline rahvaloendus, 1912 a idapoolsete soomeugri rahvaste asualadel põllumajandusloendus. 1920. ja 1926. toimusid esimesed nõukogude rahvaloendused. Kõigil

nendel loendustel fikseeriti täpselt elanikkonna etniline kuuluvus. Nendele andmetele tuginedes saame välja arvutada 1917.-20. a inimkaotused rahvuste kaupa (vt tabel).

Tabel 1

Udmurtide, maride, komide ja mordvalaste rahvastikukaotused 1917-1920.

Rahvus	Rahvastikukaotused	
	Inimesi	% koguarvust
Udmurdid	116000	22,4
Marid	57100	13,3
Komid	7600	4,2
Mordvalased	22500	1,8

Protsentuaalselt väikseima koguarvu kaotusega mordvalastel olid regiooniti suuremad kaotused. Väljaspool põlisalasid tõusis mordvalaste arvukus nendel aastatel kolmekordseks, Samara kubermangust lahkus 65 tuhat mordvalast (22% kubermangu mordva elanikkon-

nast), Simbirski kubermangust 39 tuhat mordvalast (17%), Pensa kubermangust 29 tuhat (13%), Nižni-Novgorodi kubermangust 19 tuhat (26%) ja Kaasani kubermangust 10 tuhat mordvalast (32%).

Kodusõja järel ei usaldanud bolševikud enam rahvusprobleemide arutamist kogu rahva esindajatele. Selle asemel toimusid 20.-24. juulil 1920 Kaasani mari rahvusest kommunistide konverents¹⁵ ja sama aasta juunis ülevenemaaline udmurdi kommunistide konverents. Vene NFSV Rahvusasjade Rahvakomissariaadist saadeti Sarapulil udmurdi kommunistidele appi komisariaadi kolleegiumi liige, juudi osakonna juhataja Sergei Dimanštein.¹⁶

1917-1918 a. rahvuspoliitiline liikumine idapoolsete soomeugri rahvaste seas suutis tõmmata bolševistliku keskvõimu tähelepanu nende rahvaste olemasolule ja taotlustele. Kuigi nõukogude rahvusa autonoomiad muutusid järgnevatel aastakümnetel nende rahvaste väljasuretamise vahendeiks,¹⁷ aitas nende olemasolu siiski mingil määral teadvustada maailmale idapoolsete soomeugri minoriteetide olemasolu Venemaa südames.

Kirjandus

¹ E. Jansen. Rahvustlusest ja rahvusriikide sünni eeldustest Baltimail. //Akadeemia 1994. 11. Lk 2245-2246.

² H. Sarv. Soomeugrilased Venemaal läbi sajandite. //Akadeemia 1993. 1. Lk 13-28.

³ H. Sarv. Pereselenija marijtsev v poslednije tri stoletija. //Finno-ugorskije narodõ i Rossija. Tallinn, 1994. S. 68-85.

⁴ V.M. Vanjušev. Sovremennõje aspektõ osveštšeniija Multanskogo protsesssa (1892-1896 gg.). //Finno-ugorskije narodõ i Rossija. Tallinn, 1994. S. 112-123.

⁵ S. Lallukka. The East Finnic Minorities in the Soviet Union. Helsinki, 1990; K. Sanukov. Maride vabadusliikumine 1917-1918. aastal. Venekeelsest käsikirjast tõlkinud H. Sarv. //Akadeemia 1995 (ilmumas).

⁶ K. Sanukov. Op. cit.

⁷ Istorija SSSR. T. VII. Moskva, 1967. S. 189.

⁸ M.V. Taskajev. V bor'be obreteš' tõ pravo svojo! (eserõ v Komi kraju) //Rodniki Parmõ 93. Sõktõvkar, 1993. S. 135.

A.M. Martjušev. Avtobiografija sotrudnika oblastnoj planovoj komissii Martjuševa Alekseja Makaroviča. //Rodniki Parmõ 93, Sõktõvkar, 1993. S. 91-98.

⁹ K. Sanukov. Op. cit.

¹⁰ A. Kappeler. Russland als Vielvölkerreich. Entstehung. Geschichte. Zerfall. München, 1992. S. 198; R. Pipes. The

Formation of the Soviet Union. Communism and Nationalism 1917-1923. Cambridge, Mass. 1964. P. 53.

¹¹ K. Sanukov. Op. cit.

¹² Samas.

¹³ V.K. Popov. Razvitije gosudarstvennosti udmurtskogo naroda. Iževsk, 1972. S. 6-7.

¹⁴ Istorija Mordovskoj ASSR. Tom vtoroj. Saransk, 1981. S. 37.

¹⁵ G.P. Makarova. Narodnõj komissariat po delam nacional'nostej RSFSR 1917-1923 gg. Istoričeskij očerk. Moskva 1987. S. 56.

Galina Makarova on (lk 46) ilmselt segi ajanud 1918 a veebruaris toimunud Regionaalse Mari Rahvuskongressi ja sama aasta juunis toimunud II Mari Kongressi. Esimene neist kaldus toetama bolševike-vasakesseeride koalitsiooni, teine aga, pärast 1918 a. märtsist alanud bolševistlikku terrorit vasakesseeride vastu, hoidus bolševike võimule oma usaldust andmast. See eksitus võib olla ka teadlik, sest järgnevatel lehekülgedel osutub Maride Kesklõidu nõukogudevaenulikkus vajalikuks, et motiveerida keskvõimu initsiatiivi Tatari-Baškiiri Nõukogude Vabariigi loomisel.

¹⁶ V.K. Popov. Op. cit. P. 7-8.

¹⁷ Vt H. Sarv. Soome-ugri rahvusa autonoomiad Venemaal. //Akadeemia 1994, 4. Lk 830-839.

Venemaa läänemeresoome rahvaste haridus- ja haldusasutused

Ott Kurs

Läänemeresoome rahvaste hariduse ja halduse üldjooned

Läänemere ääres ja lähistel elavaid keeleliselt ning kultuuriliselt lähedasi soome-ugri rahvaid kutsutakse teatavasti läänemeresoomlasteks. Viimaste hulka kuuluvad tänapäeval soomlased (ca 5 mln), eestlased (kogu maailmas ca 1,2 mln),¹ karjalased (131 000), vepslased (13 000), isurid (700-800), liivlased (ca 120) ja vadjalased (ca 50 inimest aastal 1989). Neist kaks suuremat – soomlased ja eestlased – on arenenud rahvusteks ning saavutanud pisut enam kui 75 aasta eest ka riikliku iseseisvuse. Neil on oma haridus- ja haldusasutuste võrk. Väiksemad läänemeresoomlased ja emarahvustest eraldi elavad etnilised rühmad kuuluvad Venemaa või Läti (liivlased) koosseisu.

Käesolevas ülevaates peatun Venemaa piirides elavate karjalaste, vepslaste, isurite, vadjalaste ja Ingeri soomlaste omakeelse hariduse saamise võimalustel ning nende ühiskonnaelu juhtinud poliitilistel institutsioonidel pärast 1917. aastat. Hariduse ja poliitiliste institutsioonide käsitlemisel olen lähtunud sotsioloogias kasutatavaist seisukohtadest ja terminitest.² Käsitluses saan tugineda vaid kirjanduse andmeile, seega siis dokumentide läbivaatamisele. Varasematel aastatel (1961, 1963, 1964, 1967, 1969, 1987, 1988) olen nende rahvaste juures teinud ka osavõtlikke vaatlusi.

Hariduse abil vahendab ühiskond teadmisi, väärtusi, norme ja ideoloogiaid ning koolitab niiviisi noori edasiseks eluks ning täiskasvanuid uute rollide täitmiseks ühiskonnas. Haridus sotsialiseerimise vormina toimib väljaspool kodu mitmesuguste koolide ja hariduskeskuste näol. Haridusasutustel on kaasaja ühiskonnas tohutu mõju. Koolikorraldus on üldises sõltuvuses ühiskondlikust süsteemist.

Laias laastus võib ühiskond olla kas vähemusi assimileeriv või vähemuste kultuurilist mitmekesisust salliv. Esimesel juhul võib olla tegemist kas domineeriva kultuuri poolt pealesurutavate normide ja väärtuste põlistamise või nn *sulatuskatlaga*. Teist juhtumit nimetatakse üldiselt kultuuriliseks pluralismiks.³ Kui selle teooria põhjal püüda selgitada riigivõimu suhtumist Venemaa läänemeresoomlastesse, siis enne Vene revolutsiooni oli tegemist domineeriva kultuuri pealesuru-

misega, kommunistliku partei diktatuuri ajal aga *sulatuskatlaga*, mille abil taheti kujundada uut, vene keelt kõnelevat *nõukogude inimest*. Alates 1989. aastast, eriti aga pärast 1991., on Venemaa poliitikas märgata liikumist etniliste vähemuste arvestamise suunas. Kultuurilise pluralismi poliitikaks ei julgeks seda küll veel nimetada.

Poliitika enda aluseks on võimuvõitlus. Võim suudab aga kontrollida teiste inimeste käitumist isegi vastu nende tahtmist. Seaduslikku võimu kutsutakse autoriteediks ning seda tunnustavad nii võimu teostajad kui ka nende alamad. Poliitilised institutsioonid – kohtulikud, täidesaatvad, seadusandlikud jt – tuginevad poliitkultuuri all tuntud kultuurilistele normidele, väärtustele ja sümbolitele. Käesolevas kirjutises ei vaata ma kogu seda poliitilist mosaiiki, vaid ainult poliit-ökoloogiat. Viimase all mõistetakse rahvastiku jagunemist poliit-asutuste poolt kujundatud territoriaalüksuste lõikes.⁴ Olen selliseid üksusi nimetanud lühidalt halduspoliitilisteks ruumideks.

Ülemaailmselt tähtsaim poliitruum on riik, mida riigi ja rahvuse samastamise puhul ka rahvusriigiks kutsutakse. Riigipiire ei peeta kohalike ühiskondade poolt alati õiglasteks. Kõige rohkem toimus juba väljakujunenud ühiskondade lõhkumist riigipiiridega koloniaalajal.⁶ Ka riigisisised piirid ei pruugi alati õiglasel olla. Igal riigil kujuneb aja jooksul välja kindel sisemiste üksuste võrk. Tsaari-Venemaal olid sellisteks üksusteks kubermangud, maakonnad ja vallad, Nõukogude Venemaal oblastid, rajoonid, külanõukogud ning mitmesugused etnilisusele tuginevad piirkonnad, nagu autonoomsed vabariigid ja oblastid, rahvusringkonnad (alates 1977. aastast autonoomsed ringkonnad), rahvusrajoonid ja rahvuskülanõukogud. Kui revolutsioonielisel Venemaal lõhkusid kubermangude piirid sageli eri rahvaste asualasid, siis nõukogude võimude poolt näiliselt võimaldati halduspoliitilisi ruume kujundada rahvuslikmajanduslikel printsiipidel.⁷

Karjalased

Karjalaste arv endises N. Liidus oli 131 357 (1989). Suurem osa neist (78 910) elas tollases Karjala ANSVs, kus nad moodustasid aga vaid 10% rahvastikut. Karjala keel on säilinud põhiliselt vaid üle 50 aastastel inimestel.⁸

Karjalaste rühmad Venemaal on kujunenud sõdade tingitud väljarännu tagajärele alates 16. sajandi lõpust. Suurima neist moodustavad Tveri karjalased. Enne Teist maailmasõda oli Tveri karjalasi (155 000) koguni rohkem kui ajaloolise Vene Karjala põlisasukaid (110 000). Tänapäeval on ametlikel andmeil Tveri karjalasi aga vaid 23 000. Teised suuremad karjalaste rühmad kujunesid Tihvini ja Valdai piirkonnas. Esimeses olid nad koondunud 15 külla,⁹ teises piirkonnas oli 1951. a karjala keele kõnelejad veel 12 külas.¹⁰ Tsaarivõimu tingimustes oli Vene Karjala halduslikult jaotatud kahe kubermangu – Aunuse (Olonetsi) ja Arhangel'ski – vahel. Esimest kutsuti Aunuse, teist Viena ehk Valgemere Karjalaks. Suuremate linnade ja keskuste suhtes oli viimane täielik rajamaa vägagi algelise koolidevõrguga. See-eest oli säilinud rahvaluule. Nii ongi põhiline osa Kalevala eeposele aluseks olnud runodest kogutud kas Viena Karjalast või Ingerist. 1905. a peeti sealses rahvarohkeimas kihelkonnakeskuses suur Viena karjalaste kokkutulek, mis otsustas nõuda Vene valitsuselt majandusliku ja kultuurilise olukorra parandamist. Eriti sooviti rahvuskeelset kooli ja jumalateenistust. Vene duuma ei võtnud aga 3000 allkirjaga palvekirja arvesse. Abi tuli hoopis piiri tagant Soomest. Viimane kuulus küll Venemaa koosseisu, kuid omas laialdast autonoomiat. 1906. a Soomes rajatud *Vienan Karjalaisen Liitto* hakkas korraldama Vene Karjala haridust. Nii rajati rahvuskeelseid koole, raamatukogusid, lugemistubasid, trükiti karjalakeelseid raamatuid ja ajalehti. Veel rajati regulaarne postiühendus Soome ja Karjala vahel ning alustati esimese maantee ehitamist. 1908. a aga katkestasid Vene võimud ehitustööd ning sulgesid karjalakeelsed koolid ja lugemistoad. Üritust saadi jätkata alles pärast Vene veebruarirevolutsiooni 1917. Aprillis 1917 rajatud *Karjalan Sivistysseura* rajas Vene Karjalas uuesti koolid ja 70 lugemistuba. Karjalaste poliitilisi küsimusi hakkas ajama Viiburis loodud *Karjalan Kansalaisliitto*.

Esialgseks püüdluseks oli autonoomia Venemaa koosseisus.¹¹ Järgnenud bolševike riigipöörde ja Vene kodusõda laastas Karjalat. 1920. a Tartus sõlmitud rahulepingus Nõukogude Venemaa ja Soome vahel lubati Karjalale autonoomia (*uni à Russie sur base fédérative*) ning kohalik keel pidi saama halduse, seadusandluse ja hariduse keeleks.¹² Sellest ei peetud aga kinni. Juulis 1920 moodustatud Karjala Tööräha Kommunisti kujunes tavaline haldusüksus, mille venestamiseks hakati Karjalaga liitma puhtvene alasid.¹³ Seoses sellega, et kohalike juhtide hulka kuulus ka Soomest Venemaale põgenenud punakaartlasi ja kommuniste, hakati Karjalas vene keele kõrval kasutama rikkaliku

sõnavaraga arenenud kultuurkeelt – soome keelt. Karjala keele kasutamisest loobuti seepärast, et see polnud kirjakeelena arenenud ning koosnes paljudest murretest ja murrakutest.¹⁴ Pärast soome keele *kodanlike natsionalistide* keeleks kuulutamist mindi 1937. a koolides üle rohkete vene sõnadega risustatud "karjala keelele".¹⁵ Selle rahvale arusaamatu kunstliku "üldkarjala" keele iga oli vaid paar aastat. Järgnes veel mõningane soome keele kasutamine koolides ja 1950. aastail tõrjuti see vene keele poolt lõplikult välja. Seejärel karjala koolid enam vene omadest ei erinenud. Paarikümne aasta pärast püüti soome keelt koolidesse õppeainena sisse viia, kuid ilma suurema eduta.

Seoses demokraatia arenguga 1980. aastate lõpus hakati taas looma ka karjala rahvuskeelset astmelist koolisüsteemi. Ühes oma kirjutises¹⁶ olen soovitanud Karjalas kasutada Luksemburgi kogemust, kus alamastmel õpetatakse kohalikku letseburgi, edasi aga saksa ja prantsuse keeles. Selle alusel oleks Karjalas otstarbekas alustada kodumurdelisest lasteaiast ja algkoolist ning edasi jätkata õpetust soome ja vene keeles.

Demokraatia areng algas karjalaste jaoks aga hilja. Vahepealsetel aastakümnetel on nooremad ja keskmised põlvkonnad juba täielikult venestunud. Siiski on kolmest põhimurdest kahes (aunuse ehk livvi ja päris-karjala) juba välja antud aabitsaid ja lugemikke. Ilmub ka ajaleht *Oma Mua*.

Väiksematel karjalaste rühmadel väljaspool Karjalat pole oma kooli kunagi olnud, vaatamata sellele, et nõukogude ajal rajati mõned karjala rahvuskülanõukogud. 1936 oli neid tollases Leningradi oblastis neli.¹⁷ Küll kujunes ajutiselt oma koolivõrk Tveri karjalastel. Tihedalt karjalastega asustatud Tveri aladel, mis tollal kuulusid Moskva oblastisse, hakati 1931. a rajama karjala rahvuskülanõukogusid ja -rajoone, mis 1937 ühendati Karjala rahvusringkonnaks. Algatus tuli mitte karjalastelt, vaid kõrgemalt poolt. Erinevalt Vene Ida-Karjala karjalastest, kujundati Tveri karjalastele emakeelsed algkoolid. Kesksele Tolmatšu murrakule tuginenud Tveri karjalaste keel oli kuni 1937. aastani ladinatähestikuline. Selles anti välja üle 50 raamatu ning ajalehte *Karielan Toži*.¹⁸ Algkooliõpetust ja ajalehtede väljaandmist jätkati kuni aastani 1939.¹⁹ Õpetajaid koolitati Tveris/Kalininis ja rahvusringkonna keskuses Lihoslavlis. 1939. a rahvusringkond aga likvideeriti ja selle juhid represseeriti. Pärast seda pole Tveri karjalastel olnud ei oma kooli ega administratsiooni. Alates 1991. aastast Tveri karjalaste kultuuriseltsi (rajatud 1989) juhitanud Mihhail Orlov (1932–93) on koostanud tverimurdelise aabitsa, mida koolides juba kasutatakse.²⁰

Kool ja haldus Ingeri põliselanikel

Ingeri põliselanikeks on vadjalased, isurid ja Ingeri soomlased. Kaks esimest rahvusrühma on õigeusulised ning nende liikmed kannavad venepäraseid nimesid. Ingeri soomlased on luterlased ning valdavalt soomepärase isikunimedega. Nii on esimeste haridus- ja haldussüsteem seotud vene traditsioonidega ja meelsusega, teiste oma aga rootsi ja soome traditsioonidega.

Enne slaavi kolonisatsiooni elasid vadjalased laial maa-alal Peipsi järvest ja Narva jõest ida pool. Rahvusrühmana säilisid nad aga vaid 1617. a Stolbovo rahulepinguga Rootsi-Soome riigiga liidetud Ingeris. Pärast Ingeri liitmist Venemaaga 1704. a asustati vadjalaste hulka rohkesti venelasi ja kehtestati pärisorjus, mis kaotati alles 1861. Peterburi akadeemiku Peter von Köpeni uurimuste jägi oli 1848. a vadjalasi 5147 ja nad elasid 37 külas. Aastaks 1926 oli nende arv langenud 505ni ning hiljem pole enam ametlikke andmeid avaldatud. Aastaks 1964 keskmise põlvkonna ja laste hulgas vadja keele rääkijaid enam ei olnud. 1982. a oskas vadja keelt veel 50-55 vanakest.²¹ Vadjalastel pole kunagi omakeelset kooli olnud. Küll oli 15. sajandi haldusüksus *Vadja viiendik*, mis ulatus Novgorodist piki Olhava jõe Laadogani ning mööda Lauga jõe Narva laheni. Vadja viiendik jagunes kaheks osaks: Karjalaks ja Laugamaaks; viimane hõlmas isurite asualad ja lähikonna kuni Novgorodini välja.²²

Vadjalaste vanadeks naabriteks on isurid (vene keeles *ižora*) ehk ingerlased (soome keeles *inkerikot*, *inkeroiser*). Isurid on karjalaste Neva ja Inkere jõe ääres elanud rühm. Nende asuala sattus juba varakult (11.-12. sajandil) Novgorodi mõjupiirkonda ja eraldus seetõttu teistest karjalastest. Isurite arv on olnud kõige suurem 1926. a, mil neid loendati 26137. Nõukogude ajal rajati nende kompaktsel asualal seitse külanõukogu.²³ 1932-37 õpetati Soikkola ja Lauga jõe suudmeala koolides isuri keelt. Õpikuid ja muud kirjandust anti välja Peterburis/Leningradis. Tänapäevaks (1989) on isureid alles vaid 800. Oma keelt räägib vaid vanem põlvkond. Alates 16. sajandi lõpust, eriti aga pärast Stolbovo rahulepingut 1617, hakkas Ingerisse rändama luteriusulisi talupoegi Savost (*savakot*) ja Viiburi piirkonnast, Äyräpää kihelkonnast (*äyrämöiser*). 1695. a moodustasid nad juba ligikaudu 3/4 Ingeri rahvastikust. Nende põhilisteks haridus- ja halduskeskusteks olid Narva ja Nevanlinna ehk Nyen, praeguse Peterburi eelkäija.²⁴ Ingeri soomekeelsete rühmade ühinemisele aitas kaasa kaks tegurit: luteri usk ja soome kirjakeelne kooliõpetus. Juba 1611. a oli Põhja-Inkeris luterlik Lempaala kihelkond. Alates 1623. aastast hakati luterlikke kihelkondi moodustama endiste õigeusuliste külakogukon-

dade (*pogosta*) asemele juba kogu Ingeris. Nii hakkasid Ingeri soomekeelsed elanikud tundma oma ühtsust Soome soomlastega ning kutsuma end Ingeri soomlasteks. Rootsi ajal oli Ingeris üheksa kooli: Narvas, Jaanilinnas, Kaprios, Jaamas, Nevanlinnas ja Pähkinälinnas. Neis õpetati rootsi ja ladina keeles, kuid oli ka soome klasse. Põhjasõja tulemusena eraldati Ingerimaa Soomest ja liideti Venemaaga. Nüüd jäi ingerlastele vaid kirik, mis hoolitses rahva kirjaoskuse eest. Alles 1785. a avati Kolppanas kool, kus õpetati soome ja vene keeles.²⁵ Soomekeelse kultuuri mõju Ingeris tugevnes taas pärast Soome liitmist Venemaaga 1809.

Ingeri haridusolude arengut soodustas pärisorjuse kaotamine 1861. Kohe pärast seda avati Kolppana õpetajate seminar (1863), hakati rajama laulukoori ja seltse. 1870 pandi alus Ingeri soomekeelsele ajakirjandusele. Enne seda varustas Ingerit ajalehtedega Soome, eriti Viiburi. Jätkus rahvaraamatukogude soetamine – esimene neist oli kujundatud Tyrös juba 1850. Suurimaks kujunes Skuoritsa raamatukogu 2315 köitega. Skuoritsa Puudostis peeti 1899. a esimene Ingeri laulu pidu. 1897. a ulatus Ingeri soomlaste arv 130413ni. Lisaks nendele elas mitukümmend tuhat soomlast Peterburis.

Alates 1868 hakkas läänepoolsesse Ingerisse rändama ka eestlasi, kes aga ei sulanud soomlastega ühte, vaatamata põhiliselt samale usutunnistusele – luterlusele. Eestlased rajasid omakeelse koolidevõrgu, mis toimis kuni aastani 1937. Sama ajani oli Lääne-Ingeris ka eesti külanõukogusid.

Nõukogude aja alguses (1918) oli Ingeris 314 kooli ja 248 soomekeelset õpetajat. 1926. a elas N. Liidus 114831 *Leningradi soomlast*, nagu siis oli hakatud Ingeri soomlasi nimetama. Koondunumalt oli neid Kesk- ja Põhja-Ingeris. Viimases rajati 1928 Kuivaisi rahvusrajoon. 1936. a oli praeguse Leningradi oblasti maa-alal 54 soome rahvuskülanõukogu.²⁶ Soome keelt kasutati koolides, raadios ja haldusasutustes. Tundus, nagu oleks Nõukogude Venemaa täitnud Tartu rahulepingus eraldi märgitud Ingeri põliselanike õiguste tagamise. 1920.-30. ilmus kaks soomekeelset päevalehte ja kaheksa muud lehte. 1929-32 avaldas kirjastus *Kirja* 768 soomekeelset raamatut. Ingeri soomlaste haridus- ja halduskeskus oli Peterburi (Leningrad).

1928. alanud massirepressioonid hakkasid aga laastama Ingeri rahvast külade ja piirkondade kaupa. Ainuüksi Põhja-Ingerist küüditati 20 000 inimest. 1939. a likvideeriti Kuivaisi ehk Toksova rahvusrajoon. Teistesse Ingeri osadesse jäi veel 32 soome rahvuskülanõukogu.

Pärast soomekeelsete koolide kaotamist, õpikute hävitamist ja õpetajate vangistamist või siirdamist vene

koolidesse, lakkasid olemast kõik rahvuskülanõukogud. Teise mailmasõja aegsed ja järgsed siirded ja küüditamised hävitasid lõplikult Ingeri soomekeelse elanikkonna. Alates 1956. aastast õnnestus väikesel osal neist küll esivanemate maadele tagasi tulla, kuid omakeelset haridust võimaldati neil hakata korraldama alles 1980. aastate lõpus. On arutatud oma haldusüksuse taastamist kas Põhja- või Lääne-Ingeris (pooldan viimast ning olen sel teemal ka oma mõtteid kirjalikult avaldanud).

Vepslased

Vepslased on viimasel sajandil elanud kolme eraldiseisva rühmana: äänis- ehk põhja-, kesk- ja lõunavepslastena. Revolutsioonieelsel Venemaal kuulusid äänisvepslased ja osa keskvepslastest Aunuse kubermangu, osa keskvepslastest ning lõunavepslased Novgorodi kubermangu piiridesse. Äänis- ja keskvepslasi on eraldanud teineteisest vene asustus, mis ümbritseb ka kesk- ja lõunavepsa külasid. Aunuse kubermangu vepslased olid pärisorjuse aegu riigitalupojad, kellest osa kinnitati Petroskoi (Petrozavodski) metallurgia- ja relvatehaste, osa aga Lodinapeldo (Lodeinoje Polje) laevatehase juurde. Novgorodi kubermangu talupojad kuulusid mõisnikele.²⁷ Vaatamata eraldatusele, suhtlesid vepslased enne 1917. aastat omavahel elavalt. Vepslaste ühenduskeskusena toimis vene linn Voznesenje.²⁸ Koolidevõrk oli puudulik ning suurem osa vepslastest kirjaoskamatu.

Pärast 1917. aastat muutus vepslaste elu oluliselt nii heas kui halvas mõttes. 1920.-30. aastail tekkis kõigi vepslaste haldusliku ühendamise lootus. Moodustati 24 rahvuskülanõukogu staatusega haldusüksust. Sellest staatusest jäi ilma kaks vepslastega asustatud külanõukogu. Osa rahvuskülanõukogusid ühendati kahte rahvusrajooni – Vidla (Vinnitsõ) rajoon Leningradi oblastis ja Šoutarve (Šeltozero) rajoon Karjala ANSVs. Kavandati ka Šimgjärve (Šimozero) rajooni moodustamist.²⁹ 1937. a võeti aga Leningradi oblastis kõigilt neilt rahvusrajooni ja -külanõukogude staatus. 1956. a toimiti samuti Karjalas.³⁰ 1937 lõhuti vepslaste asuala Leningradi ja Vologda oblasti halduspiiriga ning 1959. likvideeriti ümberasustamise teel Šimgjärve vepsa asustuskolle.³¹ Sellega lammutati vepsa asustuse piirkondlik struktuur. Vepslasi hakkas rohkesti välja rändama ja assimileeruma. 1926. a oli nende arv olnud 32773. 1932 loodi ladinatähestikuline vepsa kirjakeel ning Leningradi oblastis hakkas tööle 57 algkooli 3328 õpilasega. Õpetajaid hakati koolitama Lodeinoje Polje pedagoogilises tehnikumis. 1934. a oli piisavalt ka vepsakeelseid õpikuid. Kuni 1937 ilmus kirjastuselt Kirja 30 algkooli-õpikut ning vepsa-vene sõnaraamat. 1937. a koolid likvideeriti ning õpikud hävitati.³² Alustati kiirendatud

korras vepslaste assimileerimist, eriti Leningradi ja Vologda oblastis, kus enamus neist registreeriti venelasteks. Kui 1926 oli neil aladel elanud 24 186 vepslast, siis 1979 polnud vepslaste arvu neil aladel üldsegi välja toodud. Vepslaste koguarvust (8094) oli märgitud 5 864 Karjala ANSVs elavat.³³ 1981. a oli vepslaste tegelik arv tollases N. Liidus 13 000.

Pärast Vepsa Kultuuri Seltsi rajamist 1989. a on taas hakatud vepsa keelt õpetama. Paari aasta eest ilmus trükist ka esimene ladinatähestikuline aabits, seejärel ka lugemik. Vepsa kultuuri- ja poliitikategelased on hakanud taotlema rahvuskülanõukogude taastamist ja Vepsa autonoomse ringkonna rajamist. Jaanuaris 1994 moodustati Karjalas endise Šoutarve rajooni kohale vepsa rahvusvald, mille maa-alal asub kolm kooli (Šoku, Šoutarve ja Kalegi). Kahes viimatimainitus õpetatakse juba mitu aastat vepsa keelt.

Kokkuvõte

Mida näitab nende väikerahvaste kogemus oma haridus- ja haldusinstituutide rajamisel? Kas midagi sarnast võib leida näiteks ka Põhja-Ameerika põlisrahvaste juures? Ameerika Ühendriikide sotsiaalprobleeme käsitlevas teoses igatahes sellele viiteid ei leia. Küll on märgitud, et 6 700 000st indiaani päritoluga ameeriklastest elas 1980. a reservaatides 350 000.³⁴

Venemaal kujunes põlisrahvaste olukord esialgu mõnevõrra teistsuguseks, sest ühiskondlik areng oli seal aeglasem ning Venemaa jäi kauaks talupoegade riigiks. Linnad kasvasid tsaaride Venemaal aeglaselt ning põliselanike linnadesse siirdumine oli väike. See oli üks põhjusi, miks Venemaal põliselanikud säilitasid oma traditsioonilise kultuuri ja keele kauem. Agraarühiskonnas elanud väheste kirjaoskusega etnilistele vähemustele kommunistliku ideoloogia sisendamiseks esialgu vene keelt (mida hakati kutsuma *rahvustevahelise suhtlemise keeleks*) kasutada ei saanud, sest seda osati halvasti. Nii loodi vaheastmeks omakeelne koolikorraldus. 1930. aastate lõpuks olevat aga vene keele oskus niivõrd paranenud, et rahvuskooli ega rahvuslike haldusruumide järele polevat olnud enam tarvet. Nii väideti seda tagantjärele. Tollal aga põhjendati likvideerimisteguvust ja ulatuslikke repressioone *rahvusvahelise imperialismi ja nende lõa otsas olnud rahvavaenlaste sepi*-sustega.

Vaataksin nüüd eeltoodu seost haridussüsteemi varjatud ehk latentsete funktsioonidega. Nendeks on: 1) korra ja kontrolli tähtsuse rõhutamine, 2) autoriteedi rõhutamine ning 3) sotsiaalse mobiilsuse pärssimine ja olemasoleva stratifikatsiooni säilitamine.³⁵ Viimatini-metatu suhtes oli erinevas olukorras Nõukogude Venemaa, kus bolševike riigipöördega oli muudetud väljaku-

junenud kihistumine ja püüti siis seda muudetud kujul säilitada. Olen seda kord omavahelises vestluses piltlikult väljendanud nii: toodi põhja settinud kõntsakiht pinnale ja püüti seda seal ka iga hinna eest hoida.

Mis puutub haldussüsteemi, siis see teenindab kehtivat poliitsüsteemi. Demokraatliku süsteemi puhul peaks see teenindama ka rahvast. Rahva arvamust Venemaa totalitaarsüsteem ei küsinud. Nii teenis haldussüsteem totalitaarset võimu, mitte rahvast. Igati rõhutati proletaarseid keskusi ja vastandati neid talurahvale, s.o Venemaa elanikkonna valdavale osale. Viimast peeti halvaks ja ebaustavaks eelkõige eraomanduse traditsiooni tõttu. Uuele võimule peeti ustavaks

proletariaati, millest arendati välja nõukogulike traditsioonidega töölisklass. Ametlikult väljakuulutatul põhjal pidid vastuolud linna ja maa vahel vähenema, tegelikult aga suurenesid, kuna eesmärgiks oli talupoegkonna hävitamine. Selles suunas töötas ka linnadest lähtunud haldussüsteem. Koos talupoegkonnaga hävitati ka talupoegadest koosnenud etnilised vähemused, sealhulgas ka läänemeresoome väikerahvad. Nende säilinud osa on koondunud valdavalt linnadesse, mis jäävad väljapoole ajaloolis-etnilisi piirkondi. Selles suhtes on tänapäeva Venemaa etniliste vähemuste olukord sarnane USAGA, kus põlisetnoste (indiaanlaste) hävitamine toimus juba möödunud sajandil.

Vüited

¹ Vt: **H. Kulu**. Eestlased maailmas. Ülevaade arvukusest ja paiknemisest. Tartu: Tartu Ülikool, Majandusgeograafia kateeder, 1992.

² **W. Kornblum**. Sociology in a Changing World. Second Edition. Fort Worth, Chicago, San Francisco, Philadelphia, Montreal, Toronto, London, Sydney, Tokyo: Holt, Rinehart and Winston, Inc., 1991. S. 525-555, 593-603.

³ **W. Kornblum**. *Op. cit.* S. 399-403.

⁴ **W. Kornblum**. *Op. cit.* S. 598.

⁵ **O. Kurs**. Halduspoliitilised ruumid. // Akadeemia. 1992. 12. Lk 2613-2630, 2643-2644.

⁶ **W. Kornblum**. *Op. cit.* S. 598-600.

⁷ **O. Kurs**. Halduspoliitilised ruumid. Lk 2623.

⁸ **O. Kurs**. Hõimud hääbumas. Karjalased Ida-Karjalas. // Akadeemia. 1992. 1. Lk 130-135.

⁹ **V.D. Rjagojev**. Tihvinskij govor karelskogo jazõka. Leningrad: Nauka, 1977. S. 3.

¹⁰ **P. Palmeos**. Karjala Valdai murrak. //Emakeele Seltsi Toimetised. 5. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1962. Lk 3-4.

¹¹ **M. Leppo**. Itä-Karjalan kysymys. // Heimoliitto. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1931. S. 35.

¹² **M. Leppo**. *Op. cit.* S. 38.

¹³ **O. Kurs**. Hõimud hääbumas. Lk 121-122.

¹⁴ Očerki istorii Karelii. Tom II. Petrozavodsk: Karelskoje knižnoe izdatelstvo, 1964. S. 174-175.

¹⁵ **O. Kurs**. Hõimud hääbumas. Lk 127.

¹⁶ **O. Kurs**. Kirjakielet ja murteet. // Neuvosto-Karjala, 1989. N:o 18, 10, II.

¹⁷ Administrativno-ekonomičeskij spravočnik po rajonam Leningradskoj oblasti. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo oblispolkoma i Lensoveta, 1936.

¹⁸ **V. Uibopuu**. Meie ja meie hõimud. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1984. Lk 135.

¹⁹ **A. Punžina**. Tverin toži. Punalippu, 1990. N:o 2. S. 119.

²⁰ Tverinkarjalaisten kulttuuriseurau puheenjohtaja Mihail Orlov. 1993. // Helsingin Sanomat. 1993. N:o 148, I.VI. S. A4.

²¹ **O. Kurs**. 1990. Ingeri põliselanike saatuse // Akadeemia. 1990. 7. Lk 1486.

²² Dokumentteja Inkerinmaalta. // Studia Carelica Humanistica II. Joensuu: Joensuun yliopisto, Humanistinen tiedekunta, 1990. S. 15.

²³ Administrativno-ekonomičeskij spravočnik.

²⁴ Inkeri. Historia, kansa, kulttuuri. 1991. Toimittaneet Pekka Nevalainen ja Hannes Sihvo. // Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 547. Helsinki, 1991. S. 96-99.

²⁵ **O. Kurs**. Mälestusi Ingerist. // Akadeemia. 1991. 6. Lk 1311.

²⁶ Administrativno-ekonomičeskij spravočnik. S. 101-103.

²⁷ **A. Kährrik**. Kaduvuse tuhanded vormid. Vepslased 20. sajandil. // Akadeemia. 1990. 8. Lk 1599.

²⁸ Problemõ istorii i kul'turõ vepsskoj narodnosti. Petrozavodsk: Karelskij filial Akademii nauk SSSR. Institut jazõka, literaturõ i istorii, 1989. S. 13-14, 55.

²⁹ **A. Kährrik**. *Op. cit.* Lk 1601.

³⁰ Problemõ istorii. S. 22.

³¹ Samas. Lk 59.

³² **A. Kährrik**. *Op. cit.* Lk 1604.

³³ Samas. Lk 1607.

³⁴ **T.J. Sullivan, K.S. Thompson**. Introduction to social Problems. Second Edition. New York: Macmillan Publishing Company, Toronto: Collier Macmillan Canada, 1991. P. 197.

³⁵ **W. Kornblum**. *Op. cit.* P. 527-528.

Sõjavangilaagrid Eestis 1944-1949

Erich Kaup

Allikatest

Tiheda okastraadiga piiratud maa-ala kõrgete vahitornidega nurkadel ning ümber aia kõndivate vangivalvuritega, kel teravad tikud püssi otsas — see oli vaid väline pilt sellest, mida poole sajandi eest võis siin-seal Eestimaal silmata.

Ajaloos ei ole pool sajandit kuigi pikk aeg. Ometi teatakse täna sõjavangilaagritest sootuks vähem kui Eesti kaugemas minevikus toimunust. Kuid oleks ebaõiglane teha selles etteheiteid üksnes ajaloolaste aadressil. Vastutus möödaniiku *mustade aukude* eest langeb nõukogude totalitaarse riigikorra võimumeestele, kes käivitasid oma kuritegude varjamiseks ulatusliku salastamise mehhanismi. Oma raamatus *Revolutsionääride portreed* märgib L. Trotski, et 11. oktoobril 1927 anti Moskvast välja salajane teadaanne, mis kehtestas range korra ÜK(b)P Keskkontrollikomisjoni protokollide ning teiste dokumentide salastamise ja säilitamise osas. Selles rõhutati: *kategooriliselt on keelatud teha protokollidest ja materjalidest koopiaid ning väljakirjutusi, aga samuti osutada neile nõukogude aparaadi suulises ja kirjalikus asjaajamises.*¹

Keelust hoiti kramplikult kinni ning truud ametihed leidsid üha uusi valdkondi, kuhu seda laiendada. Nii juhtuski, et kümme aastat hiljem oli suurem osa nõukogude kõrgemate riigivõimuorganite ja partei-aparaadi materjalidest ning praktiliselt kõik Siseasjade rahvakomissariaadi (=SaRK) ja teiste karistusorganite arhiividokumentid salastatud.

Pärast sõja lõppu loodi N. Liidu Ministrite Nõukogu juures asuva Arhiivide Peavalitsuse Eriarhiiv, kuhu peideti arvukad trofeedokumentid ja liiduvabariikidest rekvireeritud arhiivimaterjalid.

1964. aasta sügisel toimetati käsukorras Eesti Riigiarhiivis² säilitatavad sõjavangilaagrite dokumendid Moskvasse Eriarhiivi. Sinnasamasse sattusid Moskva Partei Ajaloo Instituudi arhiivist toimikud, mis sisaldasid dokumente Eesti NSV sõjavangilaagrite partei- ja komsomoliorganisatsioonide tegevuse kohta.

Nüüd lõpuks on selle eriarhiivi staatus muutunud. Ta kannab uut nimetust *Ajaloodokumentide Kollektisioonide säilitamise Keskus* ning on uurijatele avatud.

Osa nendest materjalidest, mis käsitlevad sõjavangide tööl põhinevas N. Liidu Balti laevastiku ehitusvalituse (*Baltvojenmorstroj*) tegevust, on hiljem viidud Moskvast Gatšinasse Venemaa sõjalaevastiku arhiivi. Mitmete Eestis paiknenud tööpataljoni likvideerimise järel on need materjalid olnud Leningradi Siseasjade Valitsuse käsutuses.

Osa Eestis asunud arhivaale jäid ära viimata ilmselt seetõttu, et nad kuulusid tollal veel Siseministeeriumi jooksvasse asjaajamisse ning olid arhiivi üle andmata. Alates 1993. aasta aprillikuust on nimetatud dokumendid, kokku ligi kolm ja poolsada toimikut, säilitamisel Eesti Riigiarhiivi Filiaalis.

ENSV SaRKil ei olnud mingeid kohustusi Petseris ja Narva Jaanilinnas paiknevate sõjavangilaagrite osas. Moskvast asuvatest dokumentidest on näha, et SaRKi vastavad väeosad ja asutused tulid rinde kannul nii Narvatagustele aladele kui ka Petseri kanti nagu Venemaale kunagi.³ Sellest tingituna asuvad ka sealsete sõjavangilaagrite dokumendid algusest peale Moskva ning Peterburi arhiivides. Nendest materjalidest on käesolevas ülevaates kasutamist leidnud seni vaid Jaanilinnas paiknenud Saksa sõdurite kinnipidamiskoha dokumendid. Muus osas on kasutatud Eesti NSV Siseministeeriumi võimkonnas asunud sõjavangilaagrite materjale.

Üldse moodustavad antud teema allikalise baasi vähemalt poolteist-tuhat säilikut Eesti ja Venemaa arhiivides.

Vangilaagrite ajalugu käsitlevate dokumentide uurimisel on oma spetsiifika. Kinnipidamiskohtade dokumendid olid salastatud ja nende nimetused ning asukohad peidetud arv-koodide taha. Võib läbi lapata kümneid lehekülgi arhiivitoimikuid, enne kui selgub, et näiteks sõjavangilaagri nr 135 keskus paiknes Ahtmes ja ka NSV Liitu laagrisse nr 7135 adresseeritud dokument läks samasse kohta. Laagri numbrile on lisatud piirkonnakood — 7. Antud šifrit kasutas sõjaväe vastu luure *Smerš*⁴ osakond kirjavahetuses Saksamaal ja teistes riikides asunud ametivendadega.

Arhiivides säilinud dokumendid — kõrgemalt poolt tulnud ettekirjutused, tootmisalased, poliitilised, statistilised ja agentuurvõrgu tegevust käsitlevad aruanded, kirjavahetus ning laagrite argielu probleeme valgustavad materjalid võimaldasid saada sõjavangilaagrite

elust küllaltki ülevaatliku pildi. Hinnatavad on olnud ka endiste sõjavangide mälestused, eriti küsimustes, millele napolisõnalistes ja ilustatud dokumentides vastuseid ei leidu.

Lisaks teaduslikule huvile on sõjavangilaagrite dokumentidel ka praktiline tähtsus. Nende alusel on paljudele hallipäistele meestele, kes sõja ajal võitlesid Saksa ja Soome armees ning sattusid sõjavangi või sunnitööle, väljastatud pensioni vormistamiseks nõutavad paberid.

Sõjavangilaagrite üldine korraldus

Sõjavangilaagrid, erihaigla, erifilterlaager ja sõjavangidest komplekteeritud tööpataljonid kuulusid N. Liidu SaRKi võimkonda ning olid kahekordses alluvuses. Laagriülemad pidid täitma ENSV SaRKi Sõjavangide ja Interneeritute Osakonna poolt saadavaid instruktsioone ning korraldusi, mis käsitlesid praktiliselt kõiki laagrite tegevuse valdkondi. Samal ajal omasid nad reas tähtsamates sõjalistes, kaadrialastes, finants- ja varustusküsimustes otsesidemeid Moskvast asuva Peavalitsusega.

Sõjavangilaagrite struktuur oli enam-vähem ühesugune. Näiteks laagris nr 286 (Tallinn) olid järgmised allüksused: laagri valitsus ja kantselei, kaadriosakond, finantsosakond, plaani- ja tootmisosakond, majandus- ja varustusosakond (sõjaväevarustuse-, toidu- ning laiatarbekaupade allosakonnad), arvestusosakond, valve ja režiimiosakond, transpordiosakond, poliitosakond, operatiivosakond (*Smerš*), antifašistliku töö osakond, sanitaariosakond, keskambulatoorium, 500 kohaga laatsaret, apteek ja apteegiladu. Nagu teisedki selle süsteemi kinipidamiskohad, pidi laager ise hankima täiendavaid toiduvarusid personali ja sõjavangide ülalpidamiseks. Selleks olid tal põllumajanduslikud abimajandid Tuhalane vallas ja Vormsi saarel. Laagrid jagunesid osakondadeks, mis asusid tööobjektide juures. Väiksemates laagrites oli allüksuste arv muidugi väiksem.

Selles orjatööle rajanevas süsteemis määras inimelu väärtuse ja saatuse võime teha füüsilist tööd. Sõjavangid sorteeriti kolme kategooriasse. Esimesse gruppi arvati terved mehed, kes määrati raskele füüsilisele tööle. Teise gruppi kuulusid sõjavangid, keda oli võimalik kasutada kergematel töödel. Kolmanda grupi moodustasid mehed, kelle tervis oli vilets. Neid sunniti tegema mituneid laagrisiseseid töid.

Eestis, nagu mujalgi, taastasid kümned tuhanded sõjavangid varemeis linnu, sadamaid, maanteid ja sildu, töötasid kaevandustes ning metsavarumisel, rajasid sõjalisi objekte (olgugi, et 1929. a rahvusvahelise Genfi konventsiooniga sõjavangide kohta oli see keelatud). Sageli sunniti neid tegema lausa eluohtlikke töid.

Kurnav töö kestis varavalgest hilisõhtuni. Öötunnid olid *Smerši* osakondade eelistatuimaks tööajaks. Nende organite ülesanne oli kinnipeetavate poliitilise meelsuse ja senise tegevuse igakülgne kontrollimine. Ülekuulamiste, vastandamiste ja laialdase agentide võrgu andmetele toetudes sõeluti välja üleliiduliselt tagaotsitavate nimekirjadesse kantud *fašistide aktiivseid käsilasi, sõjakurjategijaid, vaenlase luure agente ja teisi sotsialistliku riigikorra vaenlasi*.

Lõpuks kuulus sõjavangilaagrite funktsioonidesse veel üks tööloik – poliitiline kasvatustöö. Saksa, poola, ungari, tšehhi, rumeenia ja teistest rahvustest sõjavangide hulgast valiti välja sobivad inimesed, keda valmistati ette tööks *tulevase rahvademokraatliku Ida-Euroopa ülesehitamisel*.

Huvitav on märkida, et mitmed sõjavangilaagrid asusid juba Saksa okupatsiooni ajal samaks otstarbeks ehitatud või kohandatud ehitistes.

1948. aasta lõpust algas üldine laagrite likvideerimine. Selle põhjustas sakslaste, austerlaste, poolakate, tšehhide, ungarlaste ja teistest "välisrahvustest" sõjavangide massiline kodumaale saatmine.

ENSV Siseministeeriumi Sõjavangide ja Interneeritute Osakond lõpetas oma tegevuse 15. veebruaril 1950 – sõjavangilaagrite likvideerimise tõttu oli tema missioon lõppenud.

Sõjavangide koondamispunktid

Eesti NSV Siseasjade Rahvakomissariaadi Sõjavangide ja Interneeritute Osakonnaga oli vahetult seotud 3. Ukraina rinde sõjavangide jaotuslaager nr 12 ja 1. Valgevene rinde sõjavangide koondamispunkt nr 43, mis jõudis Ida-Pommerisse Woldenbergi linna. Sõja lõpul toimetati sealt Eestisse vangistatud Saksa sõdurid. Hiljem vahendasid need laagrid aga Eestist vabanevate sõjavangide kodumaale saatmist. Rohkem on säilinud dokumente Saksa sõdurite massilisest repatrieerimisest 1948.-49. aastal. Siis toimetasid ešelonid Eestist seniseid vange peamiselt repatrieerimislaagritesse nr 71 ja nr 69, mis asusid vastavalt Schwedti linnas ning Frankfurdis Oderi ääres.

Erifilterlaager nr 0316

Vahetult rindejoone taga käivitati koheselt nõukogude eriteenistuste – siseministeeriumi, sõjaväeluure ja julgeolekuorganite – töö. Nende üheks ülesandeks oli võtta põhjaliku kontrolli alla kõik Saksa laagrites viibinud N. Liidu kodanikud, nii tsiviilisikud kui ka endised punaväelased ja *selgitada välja spioonid, diversandid, sakslaste käsilased ja teised nõukogudevastased isikud*.

Nimetatud ülesannete täitmiseks rajati rahvakomissar Beria korralduse alusel Harjumaal, Padise vallas, Põllkülas, saksaegse kinnipidamiskoha territooriumil, Erifilterlaager nr 0316. Algul oli selle ülemaks kapten Lvov, seejärel alampolkovnik Santšuk.

Et antud asutuse rajamisega oli väga kiire, selgub ENSV siseasjade rahvakomissari Resevi käskkirjast 12. oktoobrist 1944. Selles anti laagri personali komplekteerimiseks aega kõigest kaks päeva. Tööd alustati 16. oktoobril. Samaaegselt rajati laagri osakondi ning kontroll-filterpunkte. Eri aegadel tegutsesid vastavad üksused Tallinnas (kuhu 26. novembril 1944 kolis Põllkülast laagri valitsus), siis Paldiskis, Maardus, Pärnus, Rakveres, Tartus, Kohtla-Järvel, Loksas ja mujal.⁶ Põhilaager jäi ka edaspidi Põllkülasse.

Esimene hooga sattusid enkavedeelaste küüsi peamiselt tsiviilisikud, kes olid tulnud või aetud sakslaste poolt Eestisse mitmetest N. Liidu piirkondadest. 4. novembriks oli sõelast läbi lastud juba 5959 inimest, kes seejärel saadeti edasi Ivanovosse, Vladimiris, Saraatovisse ja mujale. See arv kasvas pidevalt. Andmed kinnitavad, et 31. detsembriks 1945. oli Eestist Venemaale saadetud 20903 inimest. Neist pooled konvoeeriti Leningradi oblastisse.⁷

16. veebruaril 1945 saatis A. Resev N. Liidu siseasjade rahvakomissari asetäitjale Tšernõšovile taotluse, milles palus filterpunktide läbilaskevõime suurendamiseks eraldada täiendavalt uusi ametikohti: *Lähemal ajal on oodata Soome, Rootsi ja Saksamaale aetud Eesti kodanike kodumaale repatrieerimist. Üldse aeti Eestist ära 150 tuhat inimest, kellest loodetakse repatrieerida umbes 90 tuhat isikut.*⁸ Sellega seoses tuli avada uued filterpunktid Elvas ja Kiviõlis. 16. juunil 1945. anti Moskvast korraldus, mille alusel loodi ENSV maakondade ja linnade siseasjade osakondade juures repatrieerimispunktid, mis olid ühtlasi kontrollorganeiks.⁹

Esimised eestlased toimetati välismaalt tagasi veel enne sõja lõppu. Ajavahemikul 15. aprillist kuni 31. detsembrini 1945. toodi Eestisse tagasi 5434 inimest. Nendest 3867 olid saabunud Saksamaalt, 784 Poolast, 307 Rootsist, 157 Tšehhoslovakiast, 78 Prantsusmaalt, 54 Austriast, 12 Soomest ning ülejäänud teistest riikidest.¹⁰

Välismaalt tulnud või toodud isikute kohta on olemas ka teisi andmeid. Nii märgib ENSV siseminister aruandes EK(b)P Keskkomitee sekretärile N. Karotamemele 16. oktoobrist 1948, et Erifilterlaagri nr 0316 kaudu saadeti 1945. aastal tööstusesse 18818 inimest, kes olid *saabunud Saksamaa Lääne tsoonist ja Inglismaalt.*¹¹ Need andmed on puudulikud ja kahtlased, eriti

Inglismaa osas. Jutt on ilmselt Saksamaalt konvoeeritud sõjavangidest, kes saadeti enamuses *Baltvojenmorst-roisse* ja vangilaagritesse ning leidsid rakendust tööstusettevõtetes. Välismaalt tagasi toodud tsiviilisikud, kelle kohta midagi kompromiteerivat ei õnnestunud leida, saadeti pärast kontrolli läbimist kodukohtadesse. Vastavad arvud maakondade kaupa on säilinud.

Erifilterlaagri põhiline tegevus seisnes sõjavangide ning Saksa vangilaagrites olnud punaarmeeelaste *töötlemises*. 1944. aasta sügisel oli see laager arvestatud kuni 6000 vangi üheaegseks kinnipidamiseks. Peagi suurendati norm 10000 inimeseni.¹² Sõjavangide hulk filterlaagris kasvas järjest ja see kujunes *Baltvojenmorstroi* peamiseks tööjõuallikaks.

Baltvojenmorstroi, mille keskus oli Tallinnas, alustas tegevust 14. detsembril 1944. Selle tegevuspiirkonda kuulusid veel Riia ja Hanko kindlustatud rajoonid. 1945. aasta 1. veebruari seisuga oli selles organisatsioonis 15 tööpataljoni. Neist 10, kuhu oli sundkorras saadetud ligi 12000 meest, asusid Eestis.

Sõja lõpu lähenedes suurenes sõjavangide vool Eestisse. Koos sellega kasvas filterlaagri koormus. 1945. aasta 22. novembri seisuga oli laagri *Smerši* osakonna poolt kontrollitud 15937 isikut. Neist 13340 olid endised sõjaväelased. Ülejäänud 2597 kinnipeetavat sattusid SaRKi küüsi Saksa sõjaväestatud formeringutes teenimise pärast.¹³

Kinnipeetavate kontrollimine oli igapäevane pidev protsess, mis oli jaotatud kahe ametkonna vahel.. *Smerši* tegeles sõjavangide, operatiivosakond aga tsiviilisikutega. Lõpliku otsuse ühe või teise filtreeritava suhtes langetas kolmest liikmest koosnev komisjon ehk *troika*. Sellesse kuulusid sisevägede alampolkovnik Fedotov, julgeoleku esindaja Trutenko ja 8. Armee *Smerši* volinik Kuzmenkov. *Troika* käsutuses oli ka grupp operatiivtöötajaid.¹⁴ Dokumendid näitavad, et see komisjon täitis ühtlasi sõjatribunali funktsioone.

Langetatud otsused olid trafaretsed ja lähtusid varem väljakujunenud šabloonidest. 1944. aastal, veel enne sõjategevuse laienemist Eesti territooriumile, anti Moskvast käsk saata N. Liidu tagalas asuvatesse sõjavangilaagritesse *Eesti NSV-st pärit eesti ja vene rahvusest kodanikud.*¹⁵ Suur osa filterlaagrisse sattunutest mõisteti 6 aastaks asumisele. Miks just selleks tähtajaks? Selgub, et sõja algul võttis N. Liidu Ülemnõukogu Presiidium vastu seadluse kodumaa reeturite – *vlassovlaste* saatmisest 6 aastaks asumisele Krasnojarski ja Altai kraisse ning Irkutski, Novosibirski, Kemerovo, Tomski ja Tjumeni oblastisse.¹⁶ Sellest pretsedendist lähtuti. 30. augustil 1945. a ilmus N.

Liidu Siseasjade rahvakomissari asetäitja kindralpolkovnik Tšernõšovi käskkiri nr 149. Selles nõuti, et sõjavangid, kes läksid üle vaenlase poolele ning teenisid Saksa armees, samuti Omakaitstes ja politseiväeosades, saadetakse Eestist 6 aastaks asumisele Norilskisse, Uhtasse, Petšorõ söebasseini ning metsatöödele Kama ülemjooksule Molotovi oblastisse.¹⁷

Andmed 1945. aastal asumisele saadetute kohta on seni lünklikud. 1. septembril 1945 on Venemaale saadetud ešelon 1605 mehega (sh 168 leedulast ja lätlast ning 805 eestlast, viimastest 741 Saksa sõjaväes teeninut ja 64 politseinikku).¹⁸ Üldse käis 1945. aastal Põllküla filterlaagrist läbi umbes 1800 eestlasest sõjavangi.¹⁹

1946. aastast on säilinud mõned Eestisse jäänud nimekirjad endistest punaarmeelest, kes kuuluvad väljasaatmisele Nõukogude Liidu kaugematesse piirkondadesse tähtajaga 6 aastaks. Need on koostatud laagri Smerši osakonna poolt ja kannavad selle ülema alampolkovnik Klimovi allkirja.²⁰

ENSV siseministri andmetel saadeti 1946. a filterlaagrist kuueks aastaks asumisele üldse 900 meest.²¹ Otsustades nime järgi olid need enamuses eestlased.

Lõpuks oli filterlaager ka kohaks, kust mõni sõjavang koju saadeti. 1946. aasta jaanuari algusest kuni aprilli lõpuni on kodukohta saadetud 495 ruineeritud tervisega eestlasest sõjavangi.²²

1946. aasta kevadeks oli põhimass Eestis sõjavangis viibivaid mehi juba kontrolli läbinud ja kadus vajadus spetsiaalse filterlaagri järele. Need vangid, kes hiljem Eestisse toodi, anti laagri tšekistide hoole alla.

3. mail 1946. aastal on allkirjastatud N. Liidu siseministri käskkiri nr 0123, millega erifilterlaager nr 0136 likvideeriti. Likvideerimiskomisjon lõpetas tegevuse 24. mail. Viimased laagris olnud sõjavangid, 1910 meest, anti *Baltvojenmorstroj* ehitusvalitsuse ja toiduainetetööstuse käsutusse.²³

Sõjavangilaagrid

Ahtme. Sõjavangilaager nr 135

Eesti põlevkivi oli tähtsaks strateegiliseks tooraineks ja selle tootmiseks vajati suurel hulgal tööjõudu. Nii paigutati põlevkivibasseini tervelt kolm laagrit, need asusid Ahtmes, Kiviõlis ja Kohtla-Järvel.

Hilisem Ahtme laager alustas tegevust 13. septembril 1943 Volga ääreses Rževi linnas ühena arvukatest sõjavangide jaotuspunktidest, kuhu sõjategevuse piirkonnast konvoeeriti vangistatud Saksa armee sõdurid. Pärast arvelevõtmist saadeti neid tapikorras kaugemal tagalas paiknevatesse kinnipidamiskohtadesse. Kuna sõjategevus veeres üha kaugemale Läände, dislotsee-

rus laager nr 135 1944. aasta algul Volosovosse, Leningradi oblasti rajoonikeskusesse (Eesti varasemast ajaloost tunneme seda eesti väljarändajate külana).

Sama 1944. aasta lõpul hakati tegema ettevalmistusi laagri üleviimiseks Ahtme asundusse. Sinna jäi laager likvideerimiseni. Kuni kestis sõjategevus ning saabus uusi sõjavange, täitis see veel jaotuslaagri funktsioone. Samal ajal kujunes laagril oma püsiv, arvukas kontingent vahialustest tööorjadest.

Laagri juhtkond oli 1. osakonnas, mis asus Ahtme asunduses, vanas Saksa sõjavangilaagris. 2. osakond paiknes Kukrusel, 3. Tammikul, 4. Jõhvis. 5. osakond asus Vokal, kus oli laagri põllumajanduslik abimajand, 6. Viivikonnas ja 7. Eredal.

Ahtme laager kujunes Eestis üheks suuremaks sõjavangilaagriks. Selle projekteeritud võimsus nägi ette kuni 15000 vangi üheaegset kinnipidamist. Tegelikult ei suudetud laagrit täies mahus välja ehitada.

Esimesed 161 sõjavangi konvoeeriti kohale 1945. aasta 28. veebruaril. Kuu aega hiljem oli neid 3539 ning 10. aprillil oli nimekirjadesse kantud juba 5482 meest. Neist 4644 olid sakslased, 382 austerlased, 243 poolakad, 95 tšehhid, 40 ungarlased, 36 prantslased, 36 jugoslaavlased, 3 luksemburglased ja 3 belglased.

Kuigi Ahtmest saadeti sõjavange edasi teistesse laagritesse Venemaale ja mujale, oli olukord majutamise osas kogu aasta jooksul pingeline, sest järjest saabus ešelone uute sõjavangidega. 3. detsembril 1945. a on ENSV Siseasjade rahvakomissar kindralmajor A. Resev andnud laagri ülemale major Žraževskile korralduse, milles öeldakse:

Kuna Eredal asuv osakond ei ole valmis võtma vastu sõjavange, ja et laagri osakonnad nr 1 ning 2 on üleasustatud, tuleb vastavalt NSV Liidu Siseasjade rah-

Tabel 1

Sõjavangide arvu dünaamika Ahtme laagris 1945-1949

Kuupäev	Vange	Dünaamika
28. veebr. 1945	161	—
25. mai 1945	8861	+8700
1. sept. 1945	11829	+2968
16. okt. 1945	20582	+8753
30. apr. 1946	26512	+5930
28. juuni 1948	37517	+11005
31. dets. 1949	38570	+1053

vakomissari asetäitja kindralpolkovnik Kruglovi käskkirjale laagri koormuse vähendamiseks:

1. Saata laagri laatsaretist Kiviõlis asuvasse Erihaiglasse nr 1011 462 haiget sõjavangi.

2. Konvoeerida SARKi sõjavangilaagrisse nr 287 asukohaga Valgas 173 ohvitseri, sealhulgas 117 sakslast, 54 ungarlast ja 2 austerlast.

3. Laagrisse tuleb jätta eranditult saksa rahvusest sõjavangid. Ülejäänud kontingent (mittesakslased), 650 vangi saata Tapale sõjavangilaagrisse nr 279. (jutt on Kiviõli laagri nr 279 Tapal asuvast osakonnast - E. K.) Samaaegselt tuleb sinna toimetada ka 26 invaliidi.

4. Konvoeerida Kohtla-Järve laagrisse nr 289 kokku 2000 sõjavangi, sealhulgas esimese grupi järgi 400 vangi, teise grupi järgi 1000 ja kolmanda grupi järgi 600 sõjavangi.

5. Ereda osakonnast saata sõjavangilaagri nr 279 Lehtse osakonda 600 vangi – nendest teise grupi järgi 200, kolmanda grupi järgi 200 ja 200 sõjavangi nn terve taastamise komandost.

Sõjavangide ümberpaigutamine viia lõpule 3. detsembril 1945. a.²⁴

Sõjavangilaagrite materjalides esinevad vangide kohta kahte liiki arvulised andmed. Jooksvas aruandluses märgiti tavaliselt konkreetset kohalolevate kinnipectavate arv, üldistes registreerimisžurnaalides peeti arvestust esimesest numbrist alates ning nende põhjal selgub ühest või teisest laagrist läbi käinud sõjavangide koguarv. Dokumendid näitavad, et 28. novembrist 1943 kuni 18. novembrini 1944, see on enne laagri Eestisse dislotseerumist, käis sellest läbi 3408 sõjavangi. Ahtmes alustati 1945. a veebruaris vangide registreerimist taas number ühest. Kuni 1949. aasta lõpuni kasvas vangide arv laagris pidevalt (vt tabel 1).

Nagu esitatud arvudest selgub, käis 1945. aastal, mil sõda lõppes, sellest laagrist läbi märksa rohkem sõjavange kui järgneva nelja aasta jooksul. Sõjavangide hilisemad saadetised, mis ka Eestis paiknevatesse laagritesse jõudsid, saabusid juba laagritevaheliste ümberpaigutuste korras.

Viimased vangid lahkusid laagrist 1950. aasta märtsis. Administratsioon ja likvideerimiskomisjon lõpetasid tegevuse viis aastat hiljem.

Viimaseks ürituseks seoses sõjavangilaagrite likvideerimisega oli Siseministeeriumi arhiivi üle antud dokumentatsiooni korramine. 1956. aasta jaanuari algusest kuni maikuu lõpuni sorteeris vastav komisjon sõjavangilaagri nr 135 materjale. Ühest aktist, mis on koostatud 31. märtsil 1956, selgub, et põletamise teel on hävitatud 2296 agentuuritoimikut aastaist 1944-50.

Need olid koostatud sõjavangide kohta, keda kahtlustati sõjakuritegudes ning muudes pattudes. Viimane akt selle laagri toimikute hävitamisest pärineb 14. novembrist 1964.²⁵

Kiviõli. Sõjavangilaager nr 279

Laager rajati 1944. a juulis suurte lahingute ajal Kirde Poolas, Białystokis. Järgmise aasta algul dislotseerus laager Eestisse ning jätkas alates 1945. aasta 20. veebruarist tegevust Kiviõlis. Laager oli planeeritud kuni 5000 vangi ühekordseks mahutamiseks; osakonnad paiknesid veel Kohtla-Nõmmel, Küttejõus, Narvas, Lehtses ja Tapal. Kõige pingelisemal perioodil, sõja lõpul ja 1945. aasta suvekuudel, kurdeti vajaliku kaadri nappust. Alles 1. oktoobriks suudeti komplekteerida laagri kõigi kuue osakonna personal.

Ka selle laagri iga oli suhteliselt lühike. Vastavalt korraldusele tuli laagri osakonnad 15. aprilliks 1947 üle anda Kohtla-Järve sõjavangilaagritele nr 289. Kiviõli laagri senine ülem alampolkovnik Akulov sai selle ülemaks. Tegelikult tegutses Kiviõli laager veel mõnda aega edasi ja sõjavangide vastuvõtt lõpetati alles septembris.

Alates 23. märtsist 1945 kuni 20. septembrini 1947 käis Kiviõli laagrist läbi 34234 sõjavangi.²⁶

Kohtla-Järve. Sõjavangilaager nr 289

16. oktoobril 1944 jõudis rindeväeosade järel Kohtla-Järvele sõjavangide koondamispunkt, mis kolis endisesse saksa sõjavangilaagrisse. Vastse vangilaagri esimese ülemana mainitakse major Zatõlkinit. Laagri peamiseks tootmisülesandeks oli gaasimagistraali Kohtla-Järve – Leningrad rajamine. Töötati nii gaasi tootmiseks vajalike rajatiste kui ka trassi ehitamisel. Suuremate objektide lähedusse paigutati laagri osakonnad. Juhtkond asus koos esimese osakonnaga Kohtla-Järvel, 2. osakond oli Kukrusel, 3. Kiviõlis. 4. osakond paiknes algselt Kohtla-Nõmmel, kuid viidi hiljem üle Tallinna, kus sõjavangide tööjõudu kasutati masinatehases ja muudel objektidel.

Laagril oli mitmeid väiksemaid ja võrdlemisi mobiilseid allüksusi. Laagrite likvideerimise perioodil kujunes laager nr 289 üheks kolmest põhilaagrist, millele anti üle likvideeritavate laagrite osakonnad. Suure hulga sõjavangide ning arvuka personali ülalpidamiseks oli laagril ka oma abimajand, mille moodustasid Jõhvi kandis asuva üheksa talu maad koos hoonete, loomade ja inventariga.

Oma tegevuse algperioodil pidi laager suutma mahutada kuni 3600 sõjavangi.²⁷ Tegelikult oli vange

vähem, kuna Eestist pärit vangistatud Saksa armee sõdurid, vaatamata rahvusele, tuli ära saata N. Liidu põhjapiirkondadesse ja Siberisse rajatud vangilaagritesse. Esimene suurem partii, ligi 1700 eestlast ja 500 sakslast, saadeti Kohtla-Järvelt Karjalas asuvasse Segeža laagrisse 16. novembril 1944.²⁸ Veel korduvalt konvoeeriti siit vangistatud sõjamehi miunile poole Venemaale. Kohale jäid peamiselt haavatud ja haiged. Aga needki vähesed kohalejäänud eestlased olid laagri administratsioonile pinnuks silmis: *Eestlastest sõjavangid avaldavad pidevalt rahulolematust ja väidavad, et nad tuleb vabastada*, teatas major Zatõlkin 1. jaanuaril 1945. a oma ettekandes Moskvasse. Sel ajal oli laagris 1139 vangi.²⁹

1945. aasta kevadel hakkas ka selles laagris vangide arv kiiresti kasvama. Laagri mahutavuse norm tõsteti 10200 meheni. 1947. aasta 29. novembri seisuga oli laagris korraga 13009 sõjavangi, mis ilmselt ongi maksimum. Järgmisel aastal algas juba vangide ulatuslik repatrieerimine ja 1948. aasta 8. augustiks oli laagrisse jäänud veel 6000 vangi.³⁰ Viimased neist lahkusid 1949. aasta sügisel. 1949. aasta 11. septembri seisuga oli sellest laagrist läbi käinud 32532 meest.³¹

Järgnevatel kuudel oli laagri administratsioon seotud varade üleandmisega Siseministeeriumi, sõjaväeosade ja tsiviilasutuste käsutusse. Laagri abimajand likvideeriti 1. novembril 1949. Selle maa ja vara anti üle Sinimäe sovhoosile ja veel mitmele kolhoosile. 25. veebruaril 1950. oli laagri likvideeritud.³²

Narva Jaanilinn. Sõjavangilaager nr 206

Selle laagri kohta on dokumentaalseid materjale säilinud napilt ja needki asuvad Venemaal. Hiljaaegu õnnestus ENSV Siseministeeriumi kirjavahetusest siiski leida dokumente, mis võimaldavad rekonstrueerida ka selle laagri ajaloo põhijooned.

15. märtsil 1945 andis N. Liidu SaRK korralduse Narva sõjavangilaagri nr 206 rajamiseks. Selle limiidiks määrati kuni 8000 vangi ja peamiseks tootmisülesandeks Narva linna ja Kreenholmi Manufaktuuri taastamine. Laagri administratsioon eesotsas polkovnik Mitrofanoviga ja 1. osakond paiknes Jaanilinnas. 2. osakond rajati arvatavasti Kreenholmi piirkonda. 13. aprillil 1945 on laagri administratsioon sõlminud kaks suurt lepingut. Üks neist nägi ette 4000 sõjavangi andmise Narva ehitustrusti käsutusse, teise järgi tuli saata samapalju vange Leningradi rinde sõjalisele objektile.³³ Nende kohustuste täitmine polnud ilmselt reaalne, sest laagri käikulaskmine venis. Esimesed sõjavangid toodi kohale alles mai algul ja 1. juuli seisuga oli arvel 4759

vahialust. Neist 3 olid leedulased, 3 lätlased ja 2 eestlased.³⁴

Laagri iga ei olnud pikk. Erinevalt teisest Narva rajatud sõjavangilaagrist (nr 393) oli see algselt ENSV SaRKi alluvuses, kuid veel sama aasta sügisel see viga parandati. 20. oktoobril 1945 viidi laager Moskva korraldusega Leningradi oblasti vastavate organite alluvusse.

1. novembriks 1945. a jõuti laagri likvideerimisega lõpule. Viimastest sõjavangidest on 2644 meest saadetud Tallinna sõjavangilaagrisse nr 392 (võimalik, et nad paigutati nimetatud laagri 4. osakonda, mis asus Narvas), ülejäänud 1562 meest on üle antud laagritele nr 393. Jaanlinna jäi sellest kinnipidamiskohast maha kalmistu, kuhu on maetud 41 sõjavangi.³⁵

Narva. Sõjavangilaager nr 393

Kuigi laager rajati 1945. a kevadel Narva, allutati see Leningradi oblasti Siseasjade Valitsusele. Sinna laekus ka laagri dokumentatsioon.

Muude dokumentide põhjal on õnnestunud välja selgitada, et laagril oli osakondi mitmel pool Eestis. 4. osakond asus Tapal ning 10., 11. ja 12. osakond Maardus. Kinnipidamiskoht likvideeriti 1949. a pärast sõjavangide repatrieerimist.

Tallinn. Sõjavangilaager nr 286

Tallinnas tegutses kaks sõjavangilaagrit. Laager nr 286 rajati 16. oktoobril 1944. Selle aluseks sai tol korral veel Leningradi oblastis paikneva laagri nr 135 sõjavangide koondamispunkt nr 2, mis rindeväeosade järel esimesena Tallinnasse jõudis.³⁶ Selle asukohaks sai Aafrika tänav 43 asunud saksa sõjavangilaager. Seal oli mitu barakki ja suurem kivihoone, kuhu pärast purustuste kõrvaldamist (maja oli tabanud lennukipomm) rajati laatsaret.³⁷ Administratsioon eesotsas laagri ülema alampolkovnik Slutševskiga asus aadressil Pirita tee 26.

See laager oli Eestis üks suuremaid. Algselt pidi ta mahutama 12500 vangi. Kuna Tallinn vajas rohkesti töökäsi, tõsteti limiit 1945. aasta lõpul 13800 meheni. Suure tööhoive tõttu oli vangide kontingent üsna vähe liikuv. 14. oktoobrist (varasema kohta andmed puuduvad) kuni 10. juunini oli laagrist läbi käinud 19511 sõjavangi.³⁸

Laagri operatiivosakonna dokumendid annavad ülevaate vangide arvust, nende paiknemisest, poliitilisest meelsusest ja salajasest järelvalvest nii sõjavangide kui personali üle.

1946. aasta augustis saavutas vangide arv ilmselt maksimumi – nimekirjas oli 12897 sõjavangi, keda liiksaks personalile jälgis 134 agenti³⁹ (vt tabel 2) ja suur hulk *koputajaid*. Nimetatud vangidest olid 12069 sakslased, 677 austerlased, 119 ungarlased. Ülejäänud 19 esindasid teisi rahvusi.⁴⁰ Seega olid siin vangid, kes vastavalt kokkuleppele kuulusid repatrieerimisele. Vastavalt ENSV siseministri käskkirjale 1949. aasta 10. jaanuarist pidi laagri vangide arv vähenema 5900 meheni. Viimased kinnipeetavad tuli ära saata juuni lõpuks.⁴¹ Laagri administratsioon lõpetas tegevuse 1950. aasta märtsis.

Tallinn. Sõjavangilaager nr 392

Laager rajati Tallinna 1945. aasta augustis. 18. septembril määrati ametisse laagri ülem alampolkovnik Dobrovolski, kes oli varem olnud Tartus ja seejärel Valgas vangilaagri ülema asetäitjaks.⁴² Laagri 1. osakond asus Rakveres, 2. Tallinnas, 3. Maardus (alates 3. oktoobrist 1945, varem oli see Erifilterlaagri nr 0316 alluvuses), 4. Narvas. Laagril oli 400 voodikohaga laatsaret.

11. jaanuaril 1946. tuli käsk laagri likvideerimiseks. Nädala jooksul tuli laager kogu täiuses üle anda sõjavangilaagritele nr 393.⁴³ Selle protseduuriga jõuti põhiliselt lõpule 1946. a veebruaris. Laagri administratsioon jätkas veel mõnda aega tegevust Tapal. Selle

laagri kohta on säilinud vähe dokumente – kahes arhiivis kokku kuni viisteist toimikut.

Valga. Sõjavangilaager nr 287

1944. aasta novembri algul kontrollisid ENSV SaRKi esindajad, kuidas on täidetud Moskva korraldust sõjavangilaagrite rajamisest Eestisse. Nagu selgus, oli t sõjategevuse kannul Valka jõudnud Petseri sõjavangilaagri nr 57 koondamispunkt, mille baasil loodi sõjavangilaager nr 287. Laagri juhtkond eesotsas major Koroljoviga alustas tegevust 1. novembril 1944.⁴⁴

Esialgu olid laagri peamisteks asukateks 1944. aasta veebruaris-märtsis Saksa armeesse mobiliseeritud eesti mehed ja ka kohalikud venelased, kes sattusid vangi Eestis toimunud lahingute käigus. See pilt hakkas kiiresti muutuma. Vastavalt Moskva korraldusele tuli Eestist pärit endised Saksa armee sõdurid saata N. Liidu põhjapiirkondades ja Siberis paiknevatesse sõjavangilaagritesse ning Valga laager määrati ohvitseride laagriks.

Lühemat aega oli Valga laagril osakond Pärnu maal Lavassaares turbarabas. 12. juunil 1945 on sinna saadetud täiendavalt 160 sõjavangi.⁴⁵ Sama aasta kevadel läks see osakond Pärnu sõjavangilaagri alluvusse.

6. mail 1947. anti Valga laagritele üle Tartu sõjavangilaagri osakonnad. Nüüdsest asusid laagri 1. ja 3. osakonnad Tartus, 2. osakond Ulilas ning 4. ja 5. osa-

Tabel 2

Sõjavangilaagri nr 286 struktuur 1946. aasta augustis

Osakond	Asukoht	Töökoht	Vange	Agente
1.	Vasalemma	Lennuvälja ehitustööd	741	10
2.	Tallinn, Pirita tee 26	Taastamis- ja ehitustööd tehastes "Pioneer", "Dvigatel", "Silikaat", sadamas jm.	2544	26
3.	Tallinn	Taastamis- ja ehitustööd, tööstuses	1860	15
4.	Turba (Ellamaa)	Turbatööstus	941	11
5.	Järvakandi	Turbaraba, klaasitehas	544	6
6.	Tallinn	Elamuehitus	2886	31
7.	Loksa	Tellisitehas	1410	?
8.	Tallinn	Taastamistööd jm	1410	19
9.	Lavassaare	Turbatööstus	1221	11
10.	Lehtse	Turbaraba	432	1
11.	Vormsi saar	Põllumajanduslik abimajand	169	?
*	Tuhalaane vald	Põllumajanduslik abimajand	?	?

kond Valgas.⁴⁶ Põllumajanduslik abimajand asus Tartumaal Puhja vallas. 1947. aasta märtsis anti see üle Uula sovhoosile.⁴⁷

1945. aasta suvel oli laagris 2500 sõjavangi.⁴⁸ Kas need kõik olid ohvitserid, pole praegu selge. 29. novembril 1947. oli arvel 2455 kinnipeetavat. Sama aasta 13. detsembri seisuga oli laagrist läbi käinud 13415 sõjavangi.⁴⁹ Laager lõpetas tegevuse 1949. a aprillis.

Neli viiendikku Valga laagri kohta säilinud arhiivaalidest asub Venemaal. Sellest tingituna eeldab mitmete oluliste küsimuste (vangide koosseis, arvukus, liikumine) täiendavaid uurimisi Moskva arhiivides.

Tartu. Sõjavangilaager nr 331

Selle kinnipidamiskoha tegevuse üksikasjalikum uurimine seisab alles ees, kuna valdav osa dokumente (ca 90 toimikut 100st) asub Moskvast.

Olemasolevail andmeil rajati Tartusse 1944. aasta sügisel Valga sõjavangilaagri osakond. See oli aeg, mil Eesti pinnal kestsid ägedad lahingud ning vangilaagri Tartu osakonda konvoeeriti rohkesti vangistatud Saksa armee sõdureid. Eestlastele, kes oma kodulävel vangi langesid, oli saatus juba ette määratud — veel elab hulk eesti sõjamehi, kes tegid kaasa rohkem kui tuhande sõjavangi jalgsimarsi Tartust Petseri laagrisse. Sealt viidi osa mehi edasi Borovitšisse tselluloosi- ja paberi-kombinaadi taastamistöödele, valdav enamus saadeti aga sunnitööle Novosibirski oblasti söekaevandustesse.

31. mail 1945. a muudeti senine Valga laagri Tartu osakond iseseisvaks sõjavangilaagriks nr 331.⁵⁰ Selle ülemaks määrati major Dobrovolski. Laagri 2. osakond paiknes Ulilas, kus sõjavangid töötasid turbarabas.

Tartu sõjavangilaager, keskusega Ropkas, tegutses ligi kaks aastat. Seoses sõjavangide repatrieerimise algusega hakati koondama ka vangilaagreid. 11. märtsist 1947. a pärineb N. Liidu siseministri käskkiri nr 00278 *Organisatsioonilistest muudatustest Eesti NSV territooriumil dislotseeruvates sõjavangilaagrites*, mille kohaselt Tartu laagri osakonnad anti taas üle Valga sõjavangilaagritele.⁵¹

Sellega sõjavangilaagri tegevus Tartus siiski ei lõppenud, küll aga muutus tema profiil. Reast dokumentidest selgub, et kuni 1949. aasta juunini tegutses siin valitud sõjavangide antifasistliku koolituse kursus, mis valmistas ette propagandiste tööks oma kodumaal.

Viimased arhiivaalid laagri kohta pärinevad jaanuarist 1950. Need on aktid dokumentide hävitamisest.

Pärnu. Sõjavangilaager nr 332

Pärnu sõjavangilaager läks käiku 10. juunil 1945. See oli aeg, mil seoses sõja lõpuga hakati Eestisse tooma suurel hulgal vangistatud sõdureid. See sundis rajama uusi laagreid. Pärnu laager pidi mahutama kuni 5000 meest.⁵² Laagri valitsus ja 1. osakond asusid Pärnu linnas. Vangid töötasid Pärnu masinatehases ja metsakombinaadis. Osa vange saadeti metsatöödele.

Selle laagri kohta on säilinud mõned dokumendid, mis näitavad, et võimumeeste jaoks olid vangid vaid tööorjad. Arhiivaalidest võime lugeda korduvaid kaebusi selle kohta, et külmael ning vihmastel sügiskuudel pidid vangid raskima metsatööl viletsas rüüaldunud riietuses ja lagunenuks jalanõudes. Samasugune olukord valitses Lavassaare turbarabas, kus asus laagri 2. osakond. Lõpuks on kõrgemad instantsid sellele reageerinud ning 4. novembril 1945. a vabastas ENSV siseasjade rahvakomissar vangilaagri ülema kapten Milovitši ametist ja viis ta üle Ahtme laagrisse. Oma kohalt võeti maha ka Lavassaare osakonna ülem kapten Danilovitš.⁵³

Pärnu sõjavangilaager lõpetas oma tegevuse 1946. a algul. Lavassaare osakond läks Tallinnas paikneva sõjavangilaagri nr 286 alluvusse.

Sõjavangilaagrite Erihaigla nr 1011

Sõjavangilaagrites valitsesid rasked tingimused: ränk sunnitöö, epideemiad, nälg, külm, hoolimatus haigete suhtes, äärmiselt napid ravivõimalused. Kõik see tekitas vangide ridades suurt laastamistööd. Laagrites ei rakendatud piisavaid abinõusid tervishoiutingimuste parandamiseks. Laagrite laatsaretid olid kõikjal tugevasti üle koormatud. Laagritevahelistesse keskhäiglatesse, kus ravitingimused paremad, saadeti vange üldjuhul suure hilinemisega.

Eestis paiknenud sõjavangilaagrite ravikeskuseks oli neil aastail Erihaigla nr 1011. See asutus loodi 8. detsembril 1941, päevil, mil pealetungivad Saksa väed olid jõudnud Leningradi lähistele. Tõllal oli see rinde evakuaatsioonihaiglaks, mis paiknes mõnda aega Novaja Ladoga alevis. Sealt koliti see Tihvini linna ning asus seejärel mitmetes Leningradi ümbruse kohtades (Mos-tovaja, Bor, Les). 23. septembrist 1943 kandis ta numbrit 1011. Haigla esimeseks ja kauaaegseks ülemaks oli sõjaväearst (hiljem meditsiiniteenistuse major) Havkin.

1944. aasta jaanuari lõpul dislotseerus SaRKi Erihaigla nr 1011 Gatšinasse, kust rinne oli äsja üle läinud.

Eestis toimunud lahingute ajal sattus Leningradi oblastis asuvatesse sõjavangilaagritesse arvukalt vangistatud eestlasi. Haavatud, vigastatud ja haiged sõjamehed viidi Erihaiglasse nr 1011. Asutuse Eestisse kolimisel jäeti senised ravialused osa personali valve all Gatšinasse. Selles haiglas jätsid oma elu paljud vangistatud eesti sõdurid. Haigla kalmisturaamat toob ära nende sõdurite nimed, kes on maetud Gatšina sõjavangide kalmistule.

1944. aasta detsembris kolis haigla Kiviõlisse ning asus õlivabriku ruumidesse. Sellest sai Eestis paiknevate sõjavangilaagrite keskne raviasutus. Käskkirja andmetel oli selles 700 voodikohta. Neist 200 kirurgia osakonnas, 150 teises sisehaiguste osakonnas, 150 neljandas sisehaiguste osakonnas ja 200 nakkushaiguste osakonnas.⁵⁴

Siseministeeriumi arhiivi töötajad on kindlaks teinud, et selles erihaiglas suri vähemalt 4000 sõjavangi. Seda suurusjärku kinnitavad mitmed andmed. On teada, et 1. jaanuarist 1945 kuni 28. novembrini 1949 käis haiglast läbi 11131 sõjavangi.⁵⁵ Andmed paranenute kohta on olemas 1948. aastast, mil suremus oli võrreldes varasemate aegadega ilmselt juba mõnevõrra langedud. Tööjõu on tagasi saanud peaaegu pooled (48,8%) ravilviibinutest.⁵⁶ See kontingent sorteeriti vastavalt töövõimelisusele gruppidesse ja saadeti tagasi laagritesse.

Sõjavangilaagrite likvideerimise järel suleti ka Erihaigla 1011. Arhiivis on säilinud selle asutuse kohta ligi 70 toimikut. Viimased sissekanded neis pärinevad 1950. aasta märtsist.

Kui palju oli Eestis sõjavange?

Sellele küsimusele vastuse saamiseks tuleb läbi töötada veel rohkesti nii meil kui võõrsil asuvaid arhiivaale. Seniste andmete põhjal võib arvata, et Eestis paiknevatest sõjavangilaagritest käis läbi 180.000 kuni 200.000 meest.

Need arvud tulenevad järgmistest andmetest:

1. Viies sõjavangilaagris (nr 135, 279, 286, 287 ja 289) viibis alates 16. oktoobrist 1944 kuni 31. detsembrini 1949 mittetäielikel andmetel (rea aastate kohta puuduvad registreerimisžurnaalides sissekanded) kokku 138262 vangi.

2. Ülejäänud laagrite (nr 206, 311, 332, 392 ja 393) kohta koondandmed puuduvad. Kaudsete andmete

alusel tehtud arvutused näitavad, et neist käis läbi minimaalselt 25.000-30.000 sõjavangi.

3. Otse Erifilterlaagrisse ja *Baltvojenmorstroj* käsutusse saadeti umbes 20.000 meest.

Mõni sõna kalmistutest

Viimased sõjavangid lahkusid Eestist 1949. aasta lõpuks. Maha jäid nende hukkunud kaaslaste nüüdseks juba suures osas unustuse hõlma vajunud hauad.

28. mail 1949. a tuli Moskvast korraldus esitada aruanne Eestis paiknevate 31 sõjavangilaagrite kalmistu kohta. ENSV siseministri aruandes on vaid 23 kalmistut. Need olid Ereda, Küttejõu, Kiviõli-1, Kiviõli-2, Kukruse, Kohtla-Järve-1, Kohtla-Järve-2, Kohtla-Nõmme, Ahtme-1, Ahtme-2, Lehtse, Lavassaare, Tapa, Valga, Turba, Järvakandi, Vasalemma, Ulila, Pirita, Tallinn-Liiva, Tallinn-Tondi, Tartu ja Narva sõjavangide kalmistud.

Tegelikult on aruandes puuduvaid sõjavangide matmispaiku kindlasti rohkem kui kaheksa. Dokumentides leidub viiteid sõjavangide matmispaikadele Maar-dus, Narva-Jaanilinnas, Tammikul, Jõhvis, Sondas, Viivikonnal, Kohtla-Nõmmel 2, Rakveres, Paldiskis, Keilas ja Petseris. Võimalik, et neid leidub veel mujalgi.

1964. aastal viidi Eestist ära kartoteek 3613 surnud sõjavangi kohta. Nähtavasti ei saa seda arvu pidada hukkunud sõjavangide koguarvuks. Nii suri Ahtme laagris (nr 135) vähemalt 1000 meest, Tallinna laagris (nr 286) 658 ja Kohtla-Järve laagris (nr 289) 619 sõjavangi. Lisagem siia veel erihaiglas nr 1011 surnud umbes 4000 sõjavangi.

Pool sajandit hiljem

ÜRO Peaassamblee võttis 1994. aasta 1. detsembril vastu resolutsiooni *Teise maailmasõja lõpu 50. aastapäeva tähistamiseks*. 1995. aasta kuulutati ülemaailm-seks Teise maailmasõja ohvrite mälestamise aastaks.

Käesolev uurimus püüab kaasa aidata nende sõjavangide meenutamisele, kes hukkusid arvukates SaRKi kinnipidamiskohtades. Selles osas on viimasel paaril aastal, mil asus tegevusse Eesti Sõjahaudade Hoolde Liit, jõutud juba mõndagi ära teha. Kuid ees seisab veel suur töö surnud sõjavangide nimede väljaselgitamisel ja arvukate matmispaikade ülesleidmisel ning korrastamisel.

Viited ja kommentaarid

¹ L. Trotski. Portretõ revoljutsionerov. Sost. J. Felštinskij. Chalidze Publications. Benson Vermont in USA, 1988. Lk 386. Dokumendi on allkirjastanud Keskkontrollkomisjoni sekretär Nikolai Janson, too sama eestlane, kes tõusis NSVL justiitsrahvakomissariiks ning hukati 1937. aastal.

Venemaal ilmunud uuemad publikatsioonid tõestavad, et totaalse salastamise süsteem juurdus tunduvalt varem, põhis-
sas aastatel 1919-24. 1930. aastaks oli see täiuslikult välja kujundatud. Juba 8. novembril 1919 esines J. Stalin VK(b)P poliitbüroos avaldusega, et keskkomitee istungite materjalid jõuavad vaenlase kätte; selle alusel töötati välja abinõud partei keskorganite materjalide salastamiseks. Vt lähemalt: Otetšestvennõje Arhivõ. 1993. 6. (Toim.).

² Tolleaegse ametliku nimetusega Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitustöö Riiklik Keskarchiiv, lühendina ENSVORKA.

³ N. Liidu Ülemnõukogu Presiidium võttis 23. augustil 1944 vastu seadluse Pihkva oblasti moodustamise kohta Vene NFSV koosseisus. Selle aktsiooniga liideti ühepoolselt Venemaa külge ka Petseri linn ja osa maakonda. Nagu teada tabas sama saatust ka Narva Jaanilinna.

⁴ Smerš - lühend sõnadest smert špionam (surm spiooni-
dele) Sõjaväe vastuluure organ.

⁵ Praegu Dobiegniew Poolas.

⁶ ERAF SM. 17/1-1-8. L 187-188; 17/1-1-16. L 99.

⁷ RPA. 17/2-1-8. L 2.

⁸ ERAF SM. 17/1-1-16. L 99.

⁹ ERAF SM. 17-1-36. L 28.

¹⁰ RPA. 17/2-1-8. L 3.

¹¹ ERAF. 1-47-38. L 170.

Nõukogude võimude katsetest eestlaste jt rahvaste esindajate sundkorras N. Liitu toimetamiseks vt nt: A. Raag. Läbi varemete. Mälestusi 1944–1949. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1978. Lk 89-101. (Toim.)

¹² ERAF SM. 17/1-1-16. L 92-92p.

¹³ Samas. L 225.

¹⁴ ERAF SM. 17-1-1. L 87.

¹⁵ ERAF. 17/1-1-8. L 187. Sellest, kuidas seda korraldust täideti vt: E. Kaup. Kuhu viivad rohtunud rajad?//Eesti Sõnumid. 11., 18., 25 mai ja 1. juuni 1994.

¹⁶ ERAF SM. 17-1-36. L 8.

¹⁷ ERAF SM. 17/1-1-16. L 345-346.

¹⁸ ERAF SM. 17/1-1-16. L 345-346.

¹⁹ ERAF SM. 96-9-2.

²⁰ ERAF SM. 96-1-19. L 30 jj.

²¹ ERAF. 1-47-38. L 171.

Termin "asumisele saatmine" olla ebatäpne. Doktor E. Kaubi poolt leitud Endiste punaarmeeleaste nimekiri, kes kuu-

luvad väljasaatmisele Nõukogude Liidu kaugetesse piirkondadesse tähtajaga 6 aastaks (ERAF SM. 96-1-19. L 30) sisaldab 18 nime. Neist 2 on tõenäoliselt samad isikud, kes esinevad H. Ligi ja A. Rahi koostatud laagrisurmade andmebaasis, st on surnud mitte asumisel, vaid vangilaagrites. (Toim.)

²² ERAF SM. 96-1-17. L 7-99.

²³ ERAF. 1-47-38. L 172; ERAF SM. 17-1-9. L 83.

²⁴ Ajaloodokumentide Kollektsoonide Säilitamise Keskus Moskvast (=ADKSK). 491/P-1-5. L 338.

²⁵ Eesti Riigiarhiivi Filiaal (=ERAF). Siseministeeriumi materjalid (=SM). 13-1-33. L 1-85, 192-223.

²⁶ ADKSK. 491/P-6-3. L 4, 11.

²⁷ ERAF. 8-1-17. L 396.

²⁸ Eesti Sõnumid, 11. ja 18. mai 1994.

²⁹ ERAF SM. 8-1-1. L 195, 222.

³⁰ ERAF SM. 17-1-24. L 182-184.

³¹ ADKSK. 491/P-9-30.

³² ERAF SM. 17-1-38. L 30.

³³ ERAF SM. 17-1-32. L 14.

³⁴ ADKSK. 491/P-1-6. L 8-9, 17.

³⁵ ADKSK. 491/P-1-6. L 8, 17, 20, 29, 65, 70, 74, 82-86, 106, 108; Riigi Politseiameti Arhiiv (=RPA). 17/2-1-21. L 43-44.

³⁶ ERAF SM. 17/1-1-8. L 187; 17/1-1-16. L 235.

³⁷ ERAF. 17/1-1-16. L 235.

³⁸ ADKSK. 191/P-7-3...8, 30.

³⁹ ERAF SM. 8-1-7. L 81, 84p.

⁴⁰ Samas. L 81-82, 85-86; 17-1-27. L 75.

⁴¹ ERAF SM. 17-1-32. L 9, 84p.

⁴² ERAF SM. 15-1-5. L 1.

⁴³ ERAF SM. 17-1-9. L 3.

⁴⁴ ERAF SM. 10-1-3. L 1, 10; 17/1-1-8. L 187.

⁴⁵ ERAF SM. 14-1-1. L 326.

⁴⁶ ERAF SM 10-1-11. L 16-17.

⁴⁷ ERAF SM. 17-1-27. L 74.

⁴⁸ ERAF SM. 17/1-1-23. L 21.

⁴⁹ ERAF SM. 8-1-17. L 396; ADKSK. 491/P-8-22.

⁵⁰ ERAF SM. 8-1-1. L 98, 102.

⁵¹ ERAF SM. 10-1-11. L 16-17.

⁵² ERAF SM. 17-1-5. L 180.

⁵³ Samas. L 180-182.

⁵⁴ ERAF SM. 17-1-24. L 168-172.

⁵⁵ ADKSK. 491/P-13-11. L 1-98.

⁵⁶ ERAF SM. 17/1-1-154. L 137.

Kas peremees või käsualune?

Parteiariivi materjalidest III

Lembit Raid

Algus Kleios nr 5/6 ja 8.

Aasta 1947. Saaremaa peatükk

1947. aastal ei koostatud EKP keskkomitees niisuguseid üldkohustuslikke salajasi otsuseid võitluseks rahvavaenlaste vastu nagu ta seda varem ja ka hiljem korduvalt tehti. Võeti vastu vaid üks salajane otsus – *Poliitööst välismaal asuvate ja repatrieerimisele kuuluvate Nõukogude Eesti kodanike seas.*¹ Keskkomitee sekretärid ja osakonnad tegelesid endiselt ka metsavendluse vastase võitlusega, kuid seda juba uues, *kulakutevastase võitluse* kontekstis. Vastav salateave liikus kahes suunas erikullerite kaudu, käest kätte.

1947. aasta kohta säilinud maakondade erikaustade materjalidest pälvib enam tähelepanu Saaremaa parteikomitee toimik, sest selles maakonnas ilmutasid metsavennad märksa suuremat aktiivsust kui mujal. Toimik algab maakonnakomitee büroo otsusega 9. jaanuarist *Võitlusest bandirismi ja illegaalidega*. Saavutuste poolele kandis parteikomitee, selle, et eelmisel aastal *likvideeriti maakonnas 7 bandiiti ja legaliseeriti 84 illegaali*. Suurima puudusena nenditi 5-liikmelise *Ilbi bande* ja sellega väidetavalt seotud 47 *illegaali* tegevuse jätkumist. 1946. a detsembris oli grupp hukanud 3 nõukogude aktivisti.

Ilbi grupi tegevust iseloomustas mobiilsus, aktiivsus, hea luuretegevus ja karm käsi. Kõigi valdade partorgid ja partei kohalike algorganisatsioonide sekretärid said komiteelt ülesande: hiljemalt 20. jaanuariks viia läbi parteikoosolekud *maakonna kommunistide võitlusest bandiitlik-natsionalistlike elementidega ja sellest, et anda tõhusat abi siseministariumile*. Büroo kohustas partorge ja aktiivi tugevdama selgitustööd – *rääkima bandiitide tegudest, laialdaselt selgitama, et kõik bandiitlik-natsionalistlikud elemendid olid saksa okupantide karistusvägede aktiivsed abilised ja teostavad nüüd oma lüüasaanud peremeeste tahet*. Veel kohustati neid tegema individuaalset tööd legaliseerunutega, et need omakorda tooksid välja senised *illegaalid*, kirjutades veel redus olijatele kirju ja üleskutseid.

Valdade partorgid ja algorganisatsioonide sekretärid pidid 15. jaanuariks moodustama igas vallas ühe brigadi partei-, nõukogude ja komsomoli aktivistidest, et

töödelda *illegaalide perekondi ja sugulasi*. 16. jaanuariks 1947 pidi läbi viidama rahvakaitse pataljonistade koosolek, et arutada otsimisgruppide moodustamist, sõjaväe operatiivrühmade abistamist jm. Siseasjade osakonna ülem pidi esitama 20. jaanuariks maakonnakomiteele *kaalutlused nende isikute saarelt hädavajalikuks väljasaatmiseks administratiivkorras, kes võiksid olla baasiks bandiitide abistajatele*. Väljasaatmine pidi hõlmama ka kahtluseliste perekondi ja sugulasi.²

Maakonnakomitee büroo kinnisel istungil 24. oktoobril 1947 arutati ENSV julgeolekuministri Živago osavõtul *Saare maakonnas tegutseva Ilbi terroristliku bande likvideerimist*. Kohal oli ka kohalik partei-, sõjaväe-, julgeoleku- ning miilitsajuhtkond (Šiškin, Raag, Osi, Kipper, Siminenko, Kopnov, Orlov). Julgeolekuministariumi Saaremaa osakonna ülem Orlov sai korralduse likvideerida Ilbi grupp hiljemalt 6. novembriks – kingituseks Oktoobrirevolutsiooni aastapäevale. Juhul, kui ülesanne jääb täitmata, lubati Orlov vallandada ja parteilisele vastutusele võtta. Samas kinnitati operatiivstaabi koosseis, kuhu määrati Orlov, Klimov, Rodionov ja veel 18 operatiivtöötajat. Piirivalve kohalik ülem Siminenko pidi eraldama operatsiooniks vajaliku hulga punaväelasi. Relvastatud võitlust pidid aktiivselt toetama kohalikud parteiaktiivi grupid. Otsus nägi ette ka vastava tehnika ja varustuse eraldamise. Valdade partorge kohustati tugevdama selgitustööd külanõukogudes ja valdade- linnade täitevkomiteedes. Maakonna TSN täitevkomitee esimehele V. Riisile tehti ülesandeks *viibimata rakendada bandiitide majapidamiste kohta määrust nr 380*.

Kõigil Saaremaa parteikomitee 1947. aasta salajastel otsustel seisab sekretär A. Šiškini allkiri.³

Saaremaa parteikomitee otsuste lähem analüüs näitab parteiorganite tegelikku kohta mitte üksi metsavendluse vastase võitluse juhtimises, vaid ka toonases poliitilises struktuuris üldse. Parteikomitee oli maakonnatasandi komandopunktiks, mille pädevuses oli kohtumõistmine kõigi, ka kõige võimukamate üle. Parteiorganite juhtidel oli voli käsu korras tõugata nii oma organisatsioonide liikmeid kui nn parteituid aktiviste rahva- ja inimsusevastastele tegudele. Parteijuhtide käsutada olid kohus, prokuratuur, miilits, julgeolek ja sõjaväeüksused.

Aasta 1948. Parteiline läbiraputamine

Saaremaa peatükk jätkub

Maakonna tasandil organiseeris metsavendade hävitamist endistviisi kõige agaramalt Saaremaa parteijuht A. Šiškin, kes jätkas jahti Ilbi grupile. Suurt agarust ilmutasid ka tema kolleegid P. Tiido Tartumaal, G. Aijo Võru- ja R. Meiel Harjumaal.

On säilinud mitu A. Šiškini ettekannet N. Karotammale. Ühes neist on ta loetlenud 11 inimese nimed, keda süüdistati metsavendade abistamises ja nõudnud nende karmi karistamist. Oma vastuses Šiškinile (selle edastas Andrei Tassa) väljendas Karotamm oma rahulolu ja ühines kõigi nimetatud inimeste karini karistamise nõudmisega.⁴

11. mail tegi Saaremaa parteibüroo salajase otsuse *Kohetest abinõudest võitluseks kodanlik-natsionalistliku põrandaalusega ja Ilp'i bandiitide grupi likvideerimiseks*. Selles märgiti, et nimetatud gruppi kuuluvad Ilbi kõrval aktiivsete liikmetena veel Uus ja Tomson ning neid abistab Saaremaal vähemalt 300 peret.⁵

Metsavennad ei jätanud omal kombel tähistamata okupatsioonivõimu ühtki poliitilist kampaaniat või pidupäeva – nn valimisi, riiklikke pühasid jm. Seda teadsid ka kohalikud parteikomiteed ning julgeoleku- ja miilitsaorganid, kes olid metsavendade väljaastumiste ootel häireolukorras ja planeerisid neile põhjalikke vastutabinõusid.⁶ Metsavendade püüdmiseks ja äratundmiseks levitati aktivistide hulgas nende fotosid.⁷ Ometi jäid parteijuhtide püüdlused sedapuhku veel viljatuiks.

26. aprillil 1948 saatis N. Karotamm A. Šiškinile järjekordse salajase kirja, nõudes maakonnakomiteelt tõhusamat poliitilist tööd piiritsoonis. Ta nõudis kategooriliselt, et loodaks */...olukord, et ükski inimene üle piiri, ei sisse ega välja pääseks! /.../. Riigipiir tuleb kindlalt lukku panna!* Ja edasi: *...Ilpi ei saa te kätte mitte sellepärast, et tšekistide luure töötab halvasti ja teiseks sellepärast, et te ei mobiliseeri mitte rahvast, nõukogude inimesi võitluses selle nurjatu bandiidi vastu. Andke riikliku julgeoleku ministeeriumi maakonna osakonna ülemale vali noomitus ühes parteidokumenti sissekandmisega selle eest, et ta ei suuda ühteainsat bandiiti kinni võtta. Küll see ülem siis tööle hakkab!*⁸ Raske öelda, kuivõrd sellised juhtnöörid metsavendluse likvideerimisele kaasa aitasid, kuid kirja toon ja sisu ei jäta kahtlust, kellele kuulus ENSVs sõja-järgseil aastail reaalne võim.

1948. aastal jõudis Saaremaa metsavendade küsimus keskkomitee büroole kahel korral. 31. mail pandi seal süüpinki valitsusjuht A. Veimer, kes polnud ilmutanud piisavat nõudlikkust julgeolekuministeeriumi keskparaadi töötajate suhtes. Need olid halvasti juhti-

nud oma allasutusi nii Saaremaal kui ka teistes maakondades ega nõudnud nendelt *järjekindlat võitlust kodanlik-natsionalistlike bandedega* (protokoll 303). 18. septembril tehtud otsus *Ebarahuldavast tööst võitluses banditismiga Läänemaa ja Saaremaa maakondades* (protokoll 324) kandis kriitika üle peamiselt julgeoleku maakonnaosakondade ülematele.

Saaremaal oli Ilbi grupp tapnud hulga aktiviste ja hoidnud hirmu all talupoegi. Vastuseks oli seal tapetud 40 *illegaali*, seda arvu pidas EK(b)P juhtkond aga ilmselt väikeseks. Maakonna julgeoleku ülemale Zagrebaloile, kes 18. septembril partei keskkomitee büroolt parteilise karistuse sai kuid siiski ametisse jäeti, ütles Karotamm: *Maakond teatab Keskkomiteele, et riikliku julgeoleku ministeerium ei täida talle pandud ülesandeid, et ei tule oma tööga toime*. Karotamme küsimusele sellest, kuidas talitada Saaremaal ja saartel elavate kahtlaste inimestega, vastas Zagrebalo, et need tuleks välja saata, annuleerides koos prokuröriga nende sissekirjutused. Juhul, kui nad kusagil töötavad, tuleb esmalt tõstatada nende vallandamise küsimus ja seejärel annuleerida nende sissekirjutused Saaremaal ning mujal piiritsoonis.

Parteiline läbiraputamine hakkas peagi vilja kandma: mõni päev hiljem tõi julgeolekuministeeriumi Saaremaa osakonna ülem parteisekretär Šiškinile ja täitevkomitee esimehele Pitkinile *bandiitide abiliste* nimekirja, mis oli koostatud valdade kaupa ja sisaldadas 48 nime. Kõik need inimesed soovitati kuulutada *kulakuteks* ja maksustada kõrgema põllumajandusmaksuga. Iga süüdistatu kohta oli koostatud eraldi õiend.⁹

1948. aasta sügisel esines Saaremaa parteijuht A. Šiškin omapoolse initsiatiiviga. Oma kirjas EK(b)P KKeskkomiteele 23. novembrist pani ta ette saata Ruhnu saarelt alatiseks välja kõik selle saare elanikud, kui mitteusaldatavad, sest nad olid sinna elama asunud vahetult enne punaarmee saarele jõudmist, püüdes sealtkaudu Eestist põgeneda.¹⁰

Parteijuhi kõva käsi

Enesestmõistetavalt ei piirdunud kommunistlike võimurite probleemid ainult Saaremaaga. 1948. aasta veebruaris püüdsid patriootlikult meelestatud inimesed mitmel pool Eestis tähistada vabariigi 30. aastapäeva. Nähtavatesse kohtadesse ilmus Eesti lippe ja võitlusloosungeid. Vabadussõdalaste kalmetele toodi salamisi pärgi ja lilli.

Võrumaa parteijuhid teatasid, et maakonnalinnas olid kooliõpilased paljudesse kohtadesse paigutanud sini-must-valgeid lipukesi. Saaremaal leiti lendlehti tekstiga: *Surm bolševikele ja nende käsilastele!* Tekst kandis allkirja *Lendav Surm* ning kotkavapi ja pealuu kujutisega pitsatit signatuuriga *Saaremaa*. Läänemaa

täitevkomitee esimees Pruks teatas Karotammele et *Lihulas, kus sai Vabadussõja sammas 1946. a likvideeritud, on nüüd toodud pärgi sellele kohale*. Ta lisas: *Aga Pürksis (Noarootsis) on veel üks sammas alles jäänud, mis lähemal päevil saab likvideeritud*.¹¹

Partei põllumajanduspoliitilise surve kiire tugevumine eesti talurahvale elavdas metsavendade tegevust. Maakondadest teatati keskkomiteele nii kohalike partei- ja nõukogude aktivistide kui ka kõrgemalt saadetud erivolnike ning juhtivtöötajate hukkamisest, samuti kaupluste ja ladude tühjendamistest. Mõnel metsavendade grupil oli tavaks jätta sündmuspaikadesse oma nimekaarte ja kaubandustöötajatele *rekvireerimiskviitungeid*. Parteiarhiivis on säilinud seda laadi dokumente *Hirmsa Antsu* allkirjadega.¹²

Aprilli lõpul peeti Tallinnas vabariiklik julgeoleku operatiivtöötajate nõupidamine. Selle dokumentaalseid jälgi pole õnnestunud leida. Arvestades, et 7. aprillist 1948 pärineb üleliiduline ühismäärus *banditismi vastase võitluse* küsimuses, võib eeldada, et nõupidamisel esines kriitilise sõnavõtuga N. Karotamm ise. Peale nõupidamist saatis ta kõigile partei maakondade esimestele sekretäriledele salajase kirja, kus ilmselt resümeeeris nõupidamisel öeldu sisu: *Nõudke tšekistidelt energilist tegevust!*¹³

Partei keskkomitee büroo 18. septembri istungil olid Saaremaa parteijuhtide kõrval kriitikatules nende kolleegid Läänemaa. Selles maakonnas teati olevat 80 *illegaali* ja kohalikud metsavennad olid hiljuti tapnud ENSV Ministrite Nõukogu voliniku Suurkase. Büroo konstateeris: *Maakonna julgeolekutöötajad pole ilmutanud piisavalt organiseeritust, otsustavust ja visadust töös banditismiga, pole kasutanud ära kõiki võimalusi ja vahendeid*. Rahvakaitse juhid polnud välja töötanud häirekorras tegutsemise süsteemi. Parteikomitee polnud näinud, et puudub isegi vajalik kontakt riikliku julgeoleku ja miilitsa vahel. Läänemaa parteikomitee poliitöö elanike seas loeti puudulikuks. Sama hinnangu andis keskkomitee mõlema maakonna julgeolekuorganitele. Läänemaa osakonna juhataja asetäitja Nevolihiin sai parteilise karistuse ja võeti tööga mitte toime tulemise pärast kohalt maha. Julgeolekuminister B. Kumm pidi ta kohe maakonnast ära kutsuma.

Tulenevalt 7. aprilli üleliidulisest ühismäärusest said hulga ülesandeid nii Kumm kui siseminister Baranikov. Lääne maakonnakomitee teine sekretär Pruks pidi tugevdama partei ja komsomoli osakaalu (nn *proslouikat*) rahvakaitseväes. Maakonnakomiteesid kohustati neid küsimusi arutama kinnistel parteiaktiividel. Metsavendade vastu tuli teedale välja panna patrullid, korraldada ööpäevaringne telefonivalve. Julgeolekuministeerium sai korralduse tugevdada kaadrit *rahvuslike jõududega* ja eraldada Läänemaa julgeolekule täiendavalt rühm sõdureid.

Büroo koosoleku stenogrammis peegeldub otseselt ka N. Karotamme enda leppimatu ning ründav hoiak. Ta küsis Nevolihiinilt: *Miks te nii halvasti töötate? Miks pole banditism likvideeritud?* Talle oli teada, et Läänemaal, Kirblas oli äsja tapetud kohalik vallavolinik ja selle ema ning et maakonnas tegutses 2 metsavendade gruppi – *Redlichi bande ja üks väiksem*.

Karotamm pidas vajalikuks, et kulakuteks tunnistatuil kantaks passi vastav märke, mis välistaks nende sattumise vastutavale tööle. D. Kuzmini märkusele, et nõukogude organid on risustatud poliitiliselt mitteusaldatavate inimestega, vastas Karotamm: *Piirirajoonid tuleb puhastada kahtlastest elementidest – see tuleb kirjutada ka otsusesse. Kuid selleks on vaja erimeetmeid*. Nende *erimeetmete* kehtestamiseks otsustati pöörduda abipalvega Moskva poole.¹⁴

31. mai otsus, milles nuhelti Veimerit ja Saaremaa parteikomiteed, läkitati kõigile maakondade parteisekretäriledele koos N. Karotamme salajase kirjaga (edastajana signeeris selle keskkomitee sekretär V. Kuusik). Kirjas nõuti teavet sellest, mis oli tehtud *banditismi likvideerimiseks banditismist nakatatud valdadest*. Informatsioon pidi laekuma *erikausta kaudu*. Võrumaale jõudnud kirjal, mille järgi dokumenti osundatakse, seisab sekretär Tõnissoo märkus *saadetud aruanne 10. VIII 48. Käsitsi*.¹⁵

Hävituspataljoni virgutamine

1948. a kevadel üritas keskkomitee elavdada *rahvakaitsepataljonide* tegevust. Maakondades juhtisid neid formeringuid parteikomiteede esimesed sekretärid, ENSV Hävituspataljoni Keskstaapi juhtis N. Karotamm. 12. aprillil kuulas keskstaap parteijuhi eesistumisel ettekannet *Tartu ja Võru maakondade rahvakaitse staapide tööst võitluses banditismi ja illegaalidega*.

Tartumaal, kus vastavat staapi juhatas parteisekretär P. Tiido (tema asetäitjaks oli maakonna julgeolekuülem), olevat likvideerimata 2 metsavendade gruppi kokku 203 liikmega. Nagu mujal, nii ka siin pandi metsavendade uute gruppide teke parteiorganite nõrga poliitmassilise töö arvele. Arutelu juhatanud N. Karotamm võttis kohe ründava hoiaku ja ilmutas kohalike parteisekretärilede suhtes karmi kätt. Mõlema rahvakaitsepataljoni töö tunnistati mitterahuldavaks, eriti nõrgaks loeti luuretegevust.

Hävituspataljoni Keskstaabi käskkirjas nr 001, mis saadeti 14. aprillil kõigile maakonna formeringute juhtidele – parteisekretäriledele, formuleeris Karotamm ulatusliku metsavendluse vastase võitluse kava. See sisaldas organisatsioonilisi, poliitilisi ja majanduslikke meetmeid. Nädal hiljem taotles ta Moskvast 500-meelise koosseisulise hävituspataljoni moodustamist Eestis. Vastavad arvestused ja ettevalmistused tegi selleks jul-

geolekuminister B. Kumm. Moskva reageeringuid parteiarhiivi fondid ei kajasta.¹⁶

Mõnes maakonnas organiseerisid parteikomiteed veel nn banditismi vastu võitlemise staabid. Kas ja kuidas need tegutsesid ning kas need väljusid rahvakaitse- (hävitus-) pataljonide struktuuri ja funktsionaalsetest raamidest, pole teada.¹⁷

N. Karotamm informeeris pidevalt ÜK(b)P Keskkomiteed tähtsamatest elunähtustest. Järjekindlalt sai Moskva temalt teavet metsavendade vastu peetud võitluse kohta. Niisamuti saatis ta sinna teateid maakondade ja linnade elanike meeleoludest ja poliitilistest hoiakutest.¹⁸

4. oktoobril 1948 saatis ta salajase kirja maakondade ja linnade parteikomiteede esimestele sekretäridele. Kirjas resümeeriti keskkomitee 18. septembri ja mõni päev enne kirja koostamist Tallinnas peetud julgeolekutegelaste üleriigilisel parteiaktiivil öeldut. Sellel julgeoleku operatiivvolinike kitsama nõupidamise järel peetud suurkoosolekul, kuhu kutsuti ka maakondade osakondade töötajad, oligi põhiteemaks olnud just seega 18. septembri otsus.

Oma kirjas nõudis Karotamm, et partei maakonna- ja linnakomiteed viiksid lähemal ajal läbi riikliku julgeoleku osakondade parteiaktiivide koosolekud *tõsise kriitika ja enesekriitika korras nii parteipoliitilise kui tšekistliku töö küsimuses*.

Karotamm käskis kohalikel parteijuhtidel ja nendel aktiividel hoolikalt juhendada keskkomitee 18. septembri dokumendist. Ta lisas: *On vaja suunata kõik jõud sinna, kus leiavad varju bandiidid. Kogu töötav elanikkond peab tõusma otsustavale võitlusele bandiitidega airamaks meid selles aktiivselt*. Ja edasi: *EK(b)P V kongressi avapäevaks (23. detsembriks) peavad olema hävitatud ja kinni võetud viimne kui üks bandiit teie maakonnas registreeritud bandedest. Selle eest vastutab Maakonnakomitee täielikult EK(b)P Keskkomitee ees. Nõudke oma tšekistidelt kõige energilisemat ja arukat võitlust arguse vastu ning korralgeduse iga vähi-magi ilmingu otsustavat läbilõikamist*.¹⁹

Muude karistusjõudude soosimise ja innustamise kõrval astus kompartei välja ka punaväelaste omavoli kaitsja ja õigustajana. Võtkem näitena Pärnu juhtum, mis ühtlasi näitab, et kaugeltki kõik tollased ametnikud ei olnud okupantide pimedateks ja kuulekateks käsutajateks ning üritasid ka valitseva seadusetuse tingimustes oma tööd ausalt teha.

Pärnu linna elamuosakonna juhataja Akkermann oli lasknud üüri pikaajalise ja sihiliku maksmatajätmise pärast kohtu abil korterist välja tõsta kohaliku nõukogude garnisoni ülema asetäitja Koškarovi. Kui viimane selle peale kära tõstis, andis Pärnu parteikomitee keskkomitee juhatusel koheselt korralduse Akkermannile

enese tagandamiseks. Parteilised noomituse sai kohtunik Pihelgas, kes väljatõstmise otsuse langetas ja miilitaülem Heinsoo, kes selle ellu viis. Juba väljatõstmise päeval murdis Koskarov uksele pitsereid maha ja kolis korterisse tagasi. Küsimuse parteiline arutamine lõppes sellega, et büroo kohustas parteikomiteed ka teistele garnisoni ohvitseridele paremaid elamistingimusi looma ja neile täiendavat elamispinda eraldama. Keskkomitee õpetusel käsitleti lugu ennast natsionalismi tõsise avaldusena ja see poliitiline süüdistus jäi Pärnu linna juhtidele kauaks külge. See andis ainet rohketeks järgnenud kaebusteks Pärnu eestlastest linnaametnike vastu.²⁰

Partei teadis kõike

EK(b)P kõrgema ja kesktasandi juhtkond hoidis end pidevalt kursis repressiivorganite tegevusega. Ta nõudis täpset teavet kõikidest operatsioonidest ja nende tulemustest ning tema nõudmised täideti. Nii teatas ENSV sõjaväeprokurör N. Karotammele 15. aprillil 1948, et vabariigis on paljastatud organisatsioon *Relvastatud Võitluse Liit* (RVL) ja arreteeritud selle 107 liiget. (Kirjast ei selgu, kas arreteeriti kõik RVL liikmed).

Prokurör esitas arreteeritute kohta ühtlasi mõningaid arvutusvigu sisaldava statistilise lühianalüüsi. LVLi liikmed olid noored ja keskeas mehed, kes jagunenud sünniaastatelt järgmiselt: 1892-1900 - 6 inimest, 1900-10 - 26 inimest, 1910-20 - 38 inimest, 1920-29 - 39 inimest (= 109). Tallinnast oli 28, Läänemaalt - 25, Pärnumaalt - 16, Tartu linnast - 13, Harjumaalt - 7, Järvamaalt - 6 ja mujalt - 12 (=107). Töölisi oli 28, teenistujaid - 56, talupoegi-kulakuid - 6, keskmikke - 8, uusmaasaajaid - 3, kehvikuid - 1, õpilasi - 3 (=107).²¹

26. oktoobril 1948 kirjutas N. Karotamm B. Kummile: *Arestide analüüs näitab, et bandiite võetakse väga ja väga vähe kinni. Kas OK (ilmselt peeti silmas omakaitset - L.R.) arreteerimisega on kõik korras? Kas ei arreteerita mitte lihtsaid sillavahte? Palun seda asja silmas pidada /.../ Andke veel tugevamaid hoope bandiitidele, salakuulajatele, mõrtsukatele ja reeturitele!*, õpetas EK(b)P tippjuht.²²

13. detsembril 1948 saatis B. Kumm N. Karotammele eriteate, milles seisab, et Tallinnas *likvideeriti bandiitlik-terroristlik grupp Pargas*, mida juhtis Herman Lipp. Samas märgib ta, et senini pole veel suudetud kätte saada selle grupi tegelikku juhti Heino Lippu.²³

Sel aastal muutusid süüdistused natsionalismis igapäevaseks nähtuseks. Sama tavaliseks kujunes *poliitilise valvsusega* manipuleerimine. Mõlemate šabloonide kasutamist õnnistas ja kanoniseeris 1948. a detsembris toimunud EK(b)P V kongress.²⁴

Aasta 1949. Otsustav võitlus

Suurküüditamine

Kõik 1949. aasta märtsi suurküüditamisega seonduv oli ülirangelt salastatud. Sellest ei tohtinud jääda mingeid dokumentalseid jälgi. Pealiskaudsemal uurijal võiks parteiarhiivi materjalide põhjal jääda mulje, nagu poleks küüditamist toimunudki. Nähtavasti just sellise pildi loomine oligi parteiladviku eesmärgiks. Võimalik, et ka hilisemate puhastuste käigus on arhiivist selle koletu kuriteo jälgi likvideeritud. Küüditamiste kohta leiame vaid üksikuid kaadseid vihjeid. Siin-seal on saanud parteilise karistuse osaliseks mõni kommunist, kes 25. märtsi eriuülesandest kõrvale hoidnud ja ennast purju joonud; teisel võetakse kandidaadijata partei liikmeks märtsi lõpul eriuülesande täitmisel erilist agarusust üles näidanud tegelane.

Hoolikamal uurimisel leiame siiski üksikuid hävitamata jäänud dokumente, mis otseselt paljastavad siinsete tippkommunistide osa massirepressioonide ettevalmistamisel ja läbiviimisel. Nende dokumentide seas pälvivad oma sisult tõsist tähelepanu EKP Keskkomitee fondis säilitatud N. Karotamme, D. Kuzmini, A. Veimeri ja N. Puusepa märkmed kulakute jt vaenulike elementide arvust, kes kuulusid üheaegsele väljasaatmisele ENSVst Nõukogude Liidu kaugematesse piirkondadesse²⁵. Selles toimikus leidub näputäis lehekesi N. Karotamme kirjutatud vene-eesti segakeelsete märkmetega, mis sisu järgi otsustades pärinevad kas 1948. aasta lõpupäevadest või 1949. a algusest. Tegemist on ilmselt kitsama ringkonna ees peetud esinemise konspektiga eelseisnud küüditamisega seotud küsimustes. Kommenteerimata siinkohal parteijuhi suundmõtteid esitagem neist olulisemad.

N. Karotamm alustab järeldusest: *Rahvas ise nõuab kulakute eemaldamist maakondade territooriumilt ja läheb kohe üle küüditatavate vara saatuse otsustamisele: Ei või olla mingid varanduse häävitamist. Ei mingisugust! Midagi ei või jägama hakata. Elkõige vaja võtta võlad kulakute maksuvõlgadest /.../*²⁶.

Grupid 10-12 in. 4 majapidamise peale. Aktiiv jääb majapidamisse. Samal päeval arendada kõige ulatuslikumat poliitselgitustööd. Näidata miks ja kes välja saadeti. Kinnitada, et teisi välja ei saadeta. Sama lehe pöördel seisab märkus: Nimekirja mitte varem saata.

Võib juhtuda, et tekib mõningane paanika. Vaja rahustada, eriti nats. elementide vastu, kes räägivad, et kõik eestlased saadetakse välja. On kuuldusi-laimu. Kulakute seemnevaru säilitada kevadkülviks.

Edasi järgnevad konkreetsed meetmed operatsiooni läbiviimiseks: Ajakiri ja raadio ei või mingid avaldust. Ei mingid otsust ei või olla, ei mingid dokumenti. Telefoniteel ei või olla mingid telefonikõnet.

Lõigu lõpetab venekeelne lause: *Reageeringutest kanda ette erikontaktide kaudu täiesti salajaselt.*

N. Karotamm jätkab: *Tartumaale - Mürsepp ja Anisssimov. Kui komandeeritud. Valdadesse planeerida inimesed nimeliselt. Valdades viia kogunemised läbi, et ühtegi liiget kõrva ei oleks. Viia läbi seal, kus keegi ei saa pealt kuulata /.../. Ruumist saata otsekohe operatsioonile.*

Teadaannet (väljasaatmise teatist - L.R.) väljasaadetavale mitte kätte anda. Lageda ette kulakule või band. perekonna liikmele allkirja võmata. Teate esitab nõuk. organi esindaja ja selles keeles, milles antud peres kõneldakse. Järgnevad nõuded küüditamise tehniliseks korraldamiseks ja veokite tankimise vajalike võimsuste leidmise kohta.

Viimasteks õpetussõnadeks on: *Väljasaatmisele tõmmata kaasa kolhoosnikud. Peolepanijateks peavad olema kõva käega inimesed. Nimekirjad koostada rongides. On rong täis - kohe teele saata. Vaja tugevdada valvet bandiitide pärast. Tuleb kindlustada toiduga - kes? Varade aktid säilitada maakondades salajaste dokumentidena.*²⁷

Väike, ilmselt N. Karotamme kiirustava, erutust reetva käekirjaga leheke samas toimikus osutab sellele, kellelt tuli korraldus kitsa ringi nõupidamise korraldamiseks:

22.50 Beria-büroo ... (mina temale) 22.55 Beria (tema minule). Kitsas ringis arutada. (et laiali ei läheks). Täpne perekondade ja inimeste arv teada.²⁸ Samas leiduvad ka L. Beriale (esalt Ministrite Nõukokku, siis ÜK(b)P Keskkomiteesse) saadetud telegrammide tekstid väljasaadetavate perekondade ja inimeste orienteeruvate arvudega - need kannavad N. Karotamme ja A. Veimeri allkirju. Et Beria nõudis täpset arvu, siis koguti sinna ka lähemad arvutused (peamiselt N. Puusepa allkirjaga). Täpsustatud andmed pidid saadetama Beriale 15. veebruariks 1949.²⁹

Toimik algab kõige hilisema dokumendiga - N. Karotamme käsikirjaliste märkmetega küüditamisele järgnenud nädalatest. Siit leiame taas konspektiivse tegevuskava, mille 38st punktist esitame vaid ühe. See kannab pealkirja: *Kulakute ja band. nats. elementide väljasaatmisest*. Siin püstitab parteijuht mitu retoorilist küsimust ja annab neile vastused ilmselt nendes raamides, millele teda orienteerisid Moskvast saadud suunised.³⁰

1. Mida teha kulakutega (üksikud ja perekonnad), kes ühel või teisel põhjusel jäid 25.-27. märtsini 1949 välja saatmata (olid kantud nimekirjadesse). Need inimesed, majapidamised, vara.

- Saata välja administratiivkorras, uut haarangut mitte korraldada. Vara võtta ära, konfiskeerida.

2. Mida teha band. nats. elementidega (üksikud ja perekonnad, kes jäid välja saatmata, kuid olid nimekirjas).

Sedasama, mis kulakutega /.../ ja nendega, kes veel välja ilmuvad (bandiidid, bandiitide käsikud).

3. Mis teha nende kulakutega, keda praegu täien-davalt välja selgitatakse (nende perekondadega, varaga jne)? 126 majapidamist. (Tuleb ligi 250-300 majapida-mist).

- Panna 1949. kõrgendatud põllumajandusmaksu alla? (järelkult tulevad nad välja saata - osalt lähevad bandiitideks!). Mitte lasta (nendega) täiendada bandiitide jõuke!

4. Vangis olevad kulakud?

- Nemad peavad seaduse järgi oma aja ära istuma. Pärast seda saata nad välja kaugematesse piirkondadesse, kus on nende perekonnadki.³¹

Lausrünnak jätkub

Teise suurvõitluse aastal kasvasid EK(b)P nõudmised julgeoleku- ja miilitsaorganitele märgatavalt. Kõigil tasanditel, alates keskkomiteest ja lõpetades algorganisatsioonidega, püüdsid kommunistid elavdada repressiivorganite tegevust, tugevdada nende löögi-jõudu jätkuvas sõjas rahvusliku vastupanuliikumisega.

Keskkomitee alustas lausrünnakut metsavendluse vastu kolme salajase otsuse vastuvõtmisega, mis orienteeriti valdavalt *banditismist nakatatud* piirkondadele. Need tehti mais, augustis ja novembris, seega pärast küüditamist.

Nimetatud otsustest lähtuvalt kavandasid kohalikud parteijuhid omapoolse praktilise tegevuskava metsavendluse lõplikuks hävitamiseks. Eriti põhjalikud plaanid tuli koostada *rasketel* maakondadel ja valdadel.

18. mail tegi keskkomitee büroo otsuse *Banditismivastase võitluse olukorrast ja abinõudest* vabariigis. Selles öeldi, et riikliku julgeoleku ministeerium ja tema kohalikud organid, partei- ja komsomoli linna ning maakonnakomiteed, polnud veel teinud piisavaid järeldusi muutunud olukorrast maal - üleminekust kulakluse piiramise ja väljatõrjumise poliitikal tema kui klassi likvideerimise poliitikale üldise kollektiviseerimise alusel. Seetõttu oli saanud võimalikuks *bandiitlik-terroristliku tegevuse aktiveerumine mitmes maakonnas (eriti Võru-, Lääne-, Viru- ja Pärnumaal.)* Büroo noomis nii julgeoleku- kui miilitsaorganeid kitsalt ametkondlikest huvidest lähtumise pärast. Nagu varem, püüdsid need nüüdki ebaedu teineteise kaela veeretada. Traditsiooniliselt jäi büroo sümpaatiat julgeoleku poolele ja julgeolekuministrit B. Kummi kohustati rakendama *niisugustes maakondades erimeetmeid*.

Samast otsusest peegeldub ka keskkomitee resolutne tahe julgeolekuorganite tegevust jagamatult juh-

tida-suunata. Oma positsioonide kindlustamiseks riikliku julgeoleku ministeeriumis suunati sinna tööle 75 kommunisti ja komnoort, keda pidi valitama partei-, nõukogude, komsomoli ja majandusaktiivi hulgast. Otsuses on ära toodud ka suunatatavate arvuline jaotus maakondade ja linnade lõikes.

Parteilise ainujuhtimise kindlustamiseks otsustati likvideerida vabariiklik *rahvakaitsestaap* ja kohalikud maakondlikud staabid. Kogu vastutus *banditismi likvideerimise eest* pandi partei ja nõukogude organitele. (Nõukogusid vajati ilmselt ebaõnnestumiste puhuks *piksekaitse* rollis).³²

Teise otsuse tegi büroo 27. augustil, kui analüüsiti 18. mai otsuse täitmise käiku. Selle koosoleku stenogrammist nähtub, et 1949. a juulis oli Eestis toimunud 73 *bandiitide kallaletungi*. Nende käigus tapeti 33 partei-, nõukogude ja kolhoosiaktivisti. Kõige rohkem - 19 - oli neid rünnakuid olnud Võrumaal.

Osundades vastupanuliikumise märgatavale kasvule vabariigis ja selle ilmsele seosele märtsiküüditamisega luges büroo nüüd kogu parteiorganisatsiooni tähtsaimaks ülesandeks *banditismi täielikku likvideerimist*. Ta mobiliseeris metsavendade vastu partei- ja komsomoli, nõukogude ja kolhoosiaktiivi, julgeoleku- ja miilitsatöötajad, prokuratuuri- ja kohtuorganid, nõutas abi sõjaväelt. Kujundati ühisrinne, mille keskmes paiknesid repressiivorganid, juhthoovad olid aga EK(b)P tippjuhtide kätes.³³

1949. aastal kasvas Saaremaa parteikomitee ja tema noore sekretäri A. Šiškini agarus metsavendade vastu veelgi. Ilmekamalt kinnitavad seda maakonnakomitee büroo 4 otsust 1949. a Saaremaa erikaustas. Esimene - *Banditismivastase võitluse olukorrast ja abinõudest maakonnas* (23. juunist) tugineb keskkomitee 18. mai otsusel ja on sõnastatud bravuuritsevas toonis.

Enesekriitiliselt märgiti vaid, et seni on veel likvideerimata *Ilp'i rühmast 2 liiget ja kinni püüdmata 25 illegaali*. Võibolla sellel koosolekul, võibolla veidi hiljem peetud mingil büroo salajasel nõupidamisel võeti vastu otsus likvideerida Ilbi grupp lõplikult 25. juunile määratud haarangul. Maakonna parteibüroo otsusest, mis on dateeritud 5.-8. augustiga, nähtub aga, et kavandatud operatsioon kukkus järjekordselt läbi. Nüüd jagas Saaremaa parteibüroo karme parteilisi ja ametialaseid karistusi paljudele kommunistidele, alates julgeoleku osakonnaülemast Zagrebalovist endast.

Kolmas otsus - *Võitluse tugevdamisest banditismi vastu* - kinnitati bürool 24. oktoobril 1949. Siin pole enam näha ei endist enesekindlust, hooplemist ja arvude ülespuhumist, ilmselt oli keskkomitee juhtkond avaldanud maakonnakomitee juhtide suhtes ühemõttelist rahulolematust. Otsuses märgiti vaid, et metsavennad olid lühikese ajaga hukanud maakonnas 5 inimest, neist 4 olid olnud kommunistid.

15. novembril võeti bürool kõnesoleval teemal vastu viimane otsus - *Abinõudest hävituspataljoni tegevuse tõhustamiseks maakonnas*. See kujutas endast partei-, nõukogude-, komsomoli- ja kolhoosiaktiivi kaasamise üksikasjalikku kava metsavendade liikumisele lõpu tegemiseks Saaremaal.³⁴

Võrumaa partei pilgu all

Võrumaal kujunenud olukord võeti keskkomitee büroo päevakorda 2. novembri koosolekul. Büroo ilmutas teravasõnaliselt oma rahulolematust Võrumaa parteijuhtide suhtes. Metsavendade hävitamiseks kavandatud abinõud loeti ebapiisavaks ja nende rakendamine puudulikuks. Parteikomitee poliitöö ja *masside kaasamine* hinnati hoopis nõrgaks. Maakonna riikliku julgeoleku osakonnaülem Puskarjov polnud asunud *viima oma alluvaid otsustavasse võitlusse banditismiga*. Osakonnas polnud leitud ei nõudlikkust ega kontrolli otsuste täitmiste üle. Rida operatiivtöötajaid olid jätnud täitmata neile pandud otsesed tööülesanded, mitmed neist aga diskrediteerisid asutust oma käitumisega. Büroo karistas (tösi küll, üsna leebelt) Võrumaa parteikomitee sekretäre A. Pankratovit ja F. Liivikut julgeolekutgevuse puuduliku parteilise juhtimise eest. Puskarjovi võttis minister Kumm juba enne bürood ametist maha. F. Liivik sai täitmiseks aga väga suure hulga mitmesuguseid uusi ülesandeid.

Otsusele lisatud õiendis seisab, et Võrumaal tegutses 10 bandet.³⁵

Kuu aega varem teati neid olevat 13. See nähtub Võrumaa siseasjade osakonna ülema õiendist, mis koostati 7. septembril ja saadeti siseministrile ja maakonnakomitee esimesele sekretärile. Osutame sellele dokumendile lähemalt, et iseloomustada partei keskastme juhtide kasutada olnud info taset. Pealegi on tegemist küllaltki huvitava dokumendiga.

1949. aasta 1. septembri seisuga tegutses Võrumaal järgmised metsavendade grupid:

1. Piho grupp tegutses 1944. aastast alates. 1949. aastaks oli tema koosseis vähenenud 12 inimesele, kuid peale küüditamist hakkas grupp uuesti kasvama *pärast operatsiooni varju pugenute ja nende käsilaste arvel*. Oli teada grupi liikmete relvastus ja tegevuspiirkond. See hõlmas Kõlleste, Kanepi ja Valgjärve valda Võrumaal ning Veske, Ahja ja Kiidjärve valda Tartumaal. Grupp oli 1949. a suvel korraldanud 4 suuremat aktsiooni, hankimaks toitu, raha ja rõivaid. Nad lasid maha Kõlleste valla hävituspataljoni komandöri Sillaotsa isa, ema ja õe, hiljem ka ta enda. Tapeti sama valla partorg Ilm, kes parasjagu oli läinud metsa puskariajajaid arreteerima.

2. Randma gruppi teati kuuluvat 7 inimest. Grupp tegutses alates 1948. a sügisest Veriora, Orava ja Leevi vallas Võrumaal. 1949. a juunist augustini olid nad sooritanud 6 reidi. 29. juunil hukkas grupp Verioral kolhoosi juhatuse liikme Erich Karli p Siilivase ja tema komnoorest abikaasa Valentina. Ülejäänud aktsioonid puudutasid kauplusi ja kaubaautosid.

3. Hugo Kõiva grupp arvati koosnevat seitsmest inimesest. Peale grupijuhi nimetati Valter Liivi, Seppa, Treierit ja Käist. Nad olid tegutsenud alates 1948. aastast Lasva, Leevi ja Põlva vallas Võrumaal. Nende kontsos oli 4 raha ja toiduainete saamise eesmärgil sooritatud rünnakut.

4. Toomsalu grupis oli 3 liiget: Toomsalu, Kirbits ja Virk. Neljas liige – Kuklane oli tulevahetuses langenud. 1948. a sügisest tegutsesid nad Rõuge, Haanja ja Ruusmäe vallas. Alates 1949. a juunist olid nad sooritanud 5 reidi, millest ühe käigus tapeti kooperatiivi valvur ja hävituspataljoni liige Oskar Kasak.

5. Nikolai Ioti grupis arvati olevat 4 liiget. Nende nimesid siseasjade osakond ei teadnud. Grupile pannud aluse 3 *kulakuks* tunnistatud ja 1949. a aprillis rettu läinud talupoega. Tegutseti Mäe, Orava ja Räpina vallas Võrumaal. Grupp oli korraldanud ühe rünnaku ja arvati arendavat koostööd Randma grupiga.

6. Ühiselt tegutsesid Lõhmuse ja Palosaare grupid, kuhu kuulus kokku 12 liiget. Nende arvele kanti 3 suuremat rünnakut. 14. juunil 1949 olid nad tapnud kolhoosi Edu rahvakaitsepataljoni komandöri Viitamehe ja 6. juulil pangast töötajate palgarahadega naasva Põlva Tellisetchase direktori Salovi. Tegutseti alates 1949. a maist Põlva ja Laheda vallas.

7. Artur Pilve gruppi kuulus 4 inimest, kelle nimed olid teadmata. Grupp tegutses Vastseliina vallas alates 1945. aastast.

8. S(ch)prenki grupis oli 4 liiget, kellest nimeliselt teati peale juhi veel Valnerit. Tegutseti alates 1946. aastast Varstu vallas ja grupi arvele kirjutati 3 suuremat rünnakut.

9. Hesko grupist teati, et sinna kuulus 7 inimest. Tema liikmetest nimetati Hõbedat, Palavat ja Akselit. 1944. a sügisest saadik tegutses grupp Urvaste vallas, seejärel Sõmerpalu ja Linnamäe vallas. 1949. a juunist alates olid nad sooritanud 2 reidi.

10. Kooviku gruppi kuulusid peale tema enese veel Lembit ja Levo Laadva ning Ludvig Arras. Nende tegevus kulges Kanepi, Kooraste ja Valgjärve vallas. Nende kuul oli raskesti vigastanud rahvakaitsepataljoni liiget Heino Silda.

11. Vaaksi grupis oli 5 inimest. Alates 1949. maist toimis see Misso vallas ja tema arvele kanti 2 rünnakut.

12. Nikolai Lumi gruppi kuulus kokku 4 inimest – vennad Tikerpuud ja Nikita Ots. Tegutseti 1948. a suvest peale Võrumaa eri paikades. Kartes reetmist tapnud nad 17. augustil oma grupijuhi ema Anna Lumi. Samal päeval haavasid nad raskesti miilitsavolinik Seppa. Nende arvele kanti 3 suuremat ründeaktsiooni.

13. Võhni grupp, milles oli kokku 9 meest, tegutses alates 1949. a juunist Võru ja Laheda vallas 3-4-meheliste rühmadena. Gruppi kuulusid vennad Võhni ja Jõgeva, oli sooritatud 4 aktsiooni. Neist ühe käigus hukati kolhoosi *Punane Täht* arveametnik Artur Mürsepp.³⁶

Võrumaa 1949. a erikaustas on dateerimata protokoll julgeolekuministeeriumi maakondliku osakonna parteialorganisatsiooni koosoleku kohta (ilmselt peeti see juunis), kus parteikomitee sekretär A. Pankratov pidas ettekande *banditismivastase võitluse* kohapealsest seisust.

Parteikomitee positsioon osakonna kommunistide (aga selles asutuses töötasidki praktiliselt ainult partei liikmed ja -kandidaadid) suhtes oli üpris kriitiline. Nende positiivsesse kontosse kanti vaid see, et 1949 1. märtsist alates olid nad maakonnas *hävitanud 17 bandiiti, arreteerinud 76 bandede liiget ja nende toetajat*. Samal ajal oli aga juurde tekkinud 2 uut metsavendade gruppi. Metsavennad olid *korraldanud 13 terroriakti, kus tapeti 17 ja haavati 4 partei- ja nõukogude aktivisti ning sooritanud 31 röövveidi*. Niisuguse saldo puhul loeti saavutused ebapiisavateks ja julgeoleku osakonna töö mitterahuldavaks.

Karistaja portree

Võrumaa riikliku julgeoleku osakonna partei-koosoleku protokollist võib lugeda, et polnud *lakanud häbiväärsed faktid tšekistide eneste seas: distsipliinirikumised ja joomingud. Mustade lammastena* loeti üles Semjonovi, Panikovski ja Antonovi nimed. 20. juuli koosoleku protokollis räägiti Panikovskist ja Antonovist juba kui paadunud joodikutest. Neile lisati tšekist Kotšijevi nimi. Koosolek arutas ka nende personaalküsimust, kuid määras asjaosalistele naeruväärselt tühised karistused. Teisiti ei saanudki see toimuda, sest pruukis meestel enestel süüdistustele kasvõi pisutki vastu vaielda, kui nende kolleegid-kommunistid nad sedamaid löögi alt välja tõid. Nõnda tehti ka siis, kui julgeolekumehed olid käitunud tööliste röövlite-riisujatena. Mihhailov jt korraldasid taludes omatahtsi läbiotsimisi ja võtsid, mis meeldis. Kui koosolekul esitati Mihhailovile ja Baroškinile süüdistus Murru talus jm toime pandud röövimiste kohta, piisas sellest, et asjaosalised kuulutasid kaebused provokatsiooniks ja küsimuse arutamine jäeti sinnapaika.³⁷

Põrmugi parem polnud pilt Võrumaa miilitsatöötajate seas, kes parteikoosolekute protokollide järgi olid

1948. a vältel sooritanud 44 kuritegu, neist 17 purjus-päi. 1949. a esimeses kvartalis lisandus veel 13 kuritegu. Nende hulgas oli juhtum, kus purjus militsionäär avas tule kino juurde kogunenud rahvahulga pihta.

Kõike seda pidas maakonnakomitee paljuks ja selle asutuse parteialorganisatsiooni 31. augusti koosolekule saabus korda looma maakonna parteisekretär Pankratov. Tema kriitika lähtus aga valdavalt metsavendluse vastase võitluse vaatenurgast. Võru miilitsaid süüdistati ametkondlikus lähenemises tööülesannetele, sest nad olid püüdnud kõrvale hoida metsavendade hävitamisest ja näinud selles üksnes julgeolekuorganite tegevusvälja. Just siin ilmutas Pankratov *kõva kätt* ja valjust, juhtis, käsutas ja valitses parteiorganisatsiooni nimel jagamatult.

Ka järgmisel, 12. septembri koosolekul oli taas päevakorras miilitsa ja julgeoleku vahekorra küsimus. Kuna kohal viibinud julgeolekumehed seadsid küsimuse retooriliselt: *Kumb on tähtsam, kas taskuvarga või bandiidi tabamine?*, siis järgnes tuline vaidlus ja üksteise süüdistamine küll arguses, küll saamatuses. Otsuse tegemine käis maakonnakomitee õpetussõnade järgi ja ka miilitsaosakonna esmaülesandeks loeti metsavendade püüdmine. Arvestada tuli sedagi, et Võrumaa parteiorganisatsiooni III konverents oli äsja vastu võtnud karmi otsuse maakonna siseasjade osakonna töö kohta.³⁸

Võrumaal toimuvasse sekkus ka keskkomitee, suunates suvel maakonda oma kontrollbrigadi. Brigaad tegutses nii Võrus kui valdades ja tutvus *õiguskaitseorganite* tööga ja avastas seal rohkeid *mitteparteilise käitumise fakte*.

Brigadi tähelepanekud edastas keskkomitee administratiivosakonna juhataja Tipner maakonnasekretär F. Liivikule oma kirjas 21. septembrist 1949.³⁹ Kirja sisu oli lühidalt järgmine:

1. Hävituspataljoni komandör, alampolkovnik Poljakov teati olevat paadunud joomar, kes tavatses oma alluvatele kõige jultunumal kombel viinaraha nõuda. Kogu tema allüksuses olnud parteipoliitiline töö ja distsipliin väga madalal järjel.

2. Süstemaatilise joodikuna tunti Kanepi valla rühmakomandör Nesterovi, kelle suhtes partei polnud samuti midagi ette võtnud.

3. Operatiivvolinik Semjonov oli *kommunisti palge* hoopiski kaotanud. Kevadel (pärast küüditamist – L.R.) oli ta omastanud hulga *kulakuvara*. Kuulnud, et juhtkond seda teab, kiirustas Semjonov koguma külanõukogudelt fiktiivseid tõendeid, nagu oleks ta riisutu kinni maksnud. Veel teati temast, et ta joob pidevalt ega ilmu päevade viisi tööle. Semjonov oli Põlva jaamas purjuspäi kodanike dokumente kontrollinud ja need ilma mingi põhjenduseta ära korjanud. Need, kes kont-

rollija vastu rahulolematust ilmutasid, peksnud ta seal-samas läbi. Teda süüdistati veel hävituspataljonlase Viitamehe hukkamises metsavendade rünnakus, mille plaanist oli Semjonovile varem teatatud. 9. septembril oli ta kukutanud läbi *tähtsa operatiivürituse, mis pani kajama kogu maakonna*. Sellest teadnud lähemalt major Levašov ja maakonna julgeolekuülem. Ometi polnud Semjonovit isegi parteilisele vastutusele võetud.

4. Noor operatiivtöötaja, endine valla partorg Kuus, kes pandi ametisse Mõniste ja Varstu valda, oli seal jätud omapäi; temast oli saanud viinasõber, kes tööülesanded – metsavendade püüdmise – sootuks unustas.

5. Kolhoosi *Borodino* esimehele kommunist Burajevile heideti ette argust. Ta oli näinud, kuidas metsavennad 20. augustil kohalikku kauplust tühendasid. Kuigi ta ise ja tema kohal viibinud kaaslased olid hästi relvastatud, polnud nad toimunu takistamiseks midagi ette võtnud.

Sellel murrangulisel, EK(b)P juhtimisel sooritatud rahvavastase massikuriteo aastal püüdis partei igati toetada ja kaitsta julgeoleku- ja miilitsaasutusi, maha hõruda vähemalt kõige nähtavamalt räpasust karistussalklaste mundrilt ning puhastada nende ridu kõige laostunudumatest tüüpidest. Üritades rookida julgeolekuorganisatsiooni *Augeiase talle* taotles EK(b)P tema muutumist oma kuulekaks, toimekaks ja tegusaks käsualuseks, partei poliitika teostamise tõrjumatuks relvaks.

Keskkomitee ja prokuratuuri kirjavahetuse erikaustas (1948. a septembrist 1949. a maini) leidub hulk kaebusi julgeolekutegelaste peale. Tartumaal, Võrumaal jm olid nad võtnud inimestelt raha ja väärisasju, lubades, et maksnuid enam ei tülitata ja vaenlasteks ei arvata. Rohked faktid kõnelevad julgeolekumeeste saagiahnusest, väljapressimistest, avalikust röövimisest ja riisumisest. Dokumendid tunnistavad füüsilise vägivalda tarvitamisest kodanike vastu, arreteeritute peksmisest ja piinamisest. Kui parteijuhid leidsid, et selline teave hakkas üldsuses laiemalt levima, pärisid nad julgeolekuasutustelt tehtu üle aru. Arhiivianدمetel tegi seda sagedamini N. Karotamm. Reeglina vastati järelepärimistele: *Faktid ei leidnud tõestamist*.⁴⁰

Tartumaa parteikomitee salajases kirjavahetuses poliitilise ustavuse kindlakstegemise ja miilitsatöötajate poolt toime pandud kuritegude kohta 1949. a erikaustas säiluvad teated paljude partorgide kohta, kes anti kohtu alla sulide, kelmide, varaste ja väljapressijatena. Samast allikast näeme, et veelgi enam leidus neid siseasjade organites. Siingi äratavad tähelepanu selle ametkonna püüdlused *omi* hädast välja aidata või süüst koguni puhtaks pesta. Tihti kandsid need püüdlused ka vilja.

Sageli olid miilitsatöötajate sooritatud kuritegudes osalisteks julgeolekutegelased. Ühe kinnituseks öel-

dule osutagem Mustvee elaniku Rudolf Auna söökale, visale ja pikaajalisele võitlusele kohalikest õiguskaitsejatest röövlitest. Mustvee militsionäär Fomkin, kellest peatselt sai selle linna täitevkomitee esimehe asetäitja, arreteeris ta mingit süüdistust esitamata. Fomkin lubas ta vabaks kui see maksab viis tuhat rubla. Ent süües kasvab isu ja kohe nõuti vangilt lisaks ka diivanit ning uusi kroomnahast säärsaapaid, siis veel raadioaparaati. Väljapressimist põhjendas ta *vajadusega muretseda Mustvee täitevkomitee esimehele uusi rõivaid*. Juurdlus näitas, et kuriteosse olid segatud nii täitevkomitee esimees kui kohalik julgeolekutöötaja. Aun alustas Fomkini vastu korduvalt kohtuteed. Kohus tegigi mitmeid ettekirjutusi temale tekitatud kahju heastamiseks. Need jäid aga üksnes paberile ja sulgusid salajaseks kaustaks arhiiviriivil. Lõppkokkuvõttes jäi võitjaks pooleks ikkagi Fomkin.⁴¹

Mitte kõik polnud kuulekad käsutäitjad

Ülevaade parteiarhiivi materjalidest jääks puudulikuks ja ühekülgseks, kui me ei peatuks eraldi sellel vastupanul, mida osutasid okupatsioonivõimudele ja kommunistlikule parteile need inimesed, keda, vähemalt ametikoha järgi, võinuks pidada nende truudeks abimeesteks. Erinevate aastate materjalides leidub pidevalt viiteid koostööst keeldumisest, salajasest vastutöötamisest või siis ka lihtsalt partei rangete saladuste väljalobisemisest.

1947. a Saaremaa eritoimikus leidub ilmselt julgeolekuministeeriumi osakonnast pärinev õiend – süüdistusmaterjal maakonna parteikomitee tõlk-masinakirjutaja Asja Tiiduse kohta. Kui kõik Ilbi grupi hävitamise plaanid olid luhtunud, hakkasid nende koostajad otsima süüdlasi oma lähikonnast. Nii leiti, et ainsana kõrvalistest oli kavandatud operatsiooniga lähedalt kursis just A. Tiidus.

Dokumendis teatatakse parteikomiteele, et nimetatud töötaja (neiupõlvenimega Tamm) pärines Tapalt, kirikutegelase (dokumendis isearaliku nimetusega *tserkovnoi regent*) perekonnast. Ta abiellus aastal 1938 või 1939 Läti poliitikategelase Bramanisega ja sellest olnud palju juttu nii eesti kui läti ajakirjanduses. Seejärel oli Asja Bramanis töötanud Riias ühes infokeskuses, siis asunud koos abikaasaga tööle Saksamaale. 1944. a arreteeris julgeolek tema abikaasa; Asja õde ja ema põgenesid Rootsi. Sama aasta sügisel tutvus Asja punaarmee kapteni Heino Tiidusega, kellega ta hiljem abiellus. Peale demobiliseerimist määrati H. Tiidus tööle Kuresaarde, maakonna parteikomiteesse. Seal leidis tööd ka kahtlustatav. Nüüd sai teatavaks seegi, et H. Tiiduse vanaisale oli kuulunud Saaremaal kaks talu. Neist ühte, mis paiknes Kihelkonnas, oli ta parasjagu asunud oma

abikaasa nimelevormistama.⁴² Tiiduste edasine saatus toimikust ei selgu.

1947. a tuli juba ette tõrkeid kommunistide rakedamisel metsavendadevastases võitluses. Nii kurtis EK(b)P Tartu Maakonnakomitee esimene sekretär P. Tiido 13. jaanuaril 1947 oma kirjas N. Karotammele, et Vaimastvere valla täitevkomitee esimees, partei liikme-kandidaat Lukas, kellele tehti ülesandeks aidata kinni võtta *bandiit Helm'i*, selle asemel, et korraldust täita, *lasi/.../ end ise rahva ees maha*.⁴³

Erikaustas, mis sisaldab EK(b)P KK kirjavahetust ÜK(b)P KKeskkomiteega ja ENSV partei- ja nõukogude organitega legaliseerimise ning banditismi vastu võitlemise kohta 1948. aastal, leidub B. Kummi teade septembrist või oktoobrist *ohulikust infolekkest* ühel tabuteemal. Parteijuhile kanti ette, et Maria Riit, kes töötas 15. oktoobrist 1945 kuni 25. märtsini 1946 ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe abina, seejärel aga Leningradis, oli levitanud *provokatsioonilisi kuuldusi* J. Varese surma kohta. M. Riit oli avameelselt jutustanud talle teadaolnust Jaroslavli oblastikomitee ühele osakonnajuhatajale, kellega ta ühes kupees Kislovodskisse puhkusele sõitis. Viimane andis sellest viibimata teada julgeolekule.⁴⁴

Ülal juba tsiteeritud partei keskkomitee administratiivosakonna juhataja Tipneri kirjas Võrumaa parteijuhile Liivikule sisaldus ka nende kommunistide ja aktivistide nimekiri, kes olid keeldunud võitlemast metsavendade vastu või viimaseid koguni toetanud.

1. Kõllest valla hävituspataljoni komandör Liblik. Tema oli seotud puskariajajate grupiga, mille kahte liiget, Kappi ja Kivisaart kahtlustati sama valla partorg Ilma tapmises. Oma tööülesannetesse oli Liblik ükskõikselt suhtunud – ta polnud metsavendade püüdmiseks midagi ette võtnud. Maakonna julgeoleku töötajad olid tema rühma küll enda alluvusse võtnud, kuid Liblikut polnud seni rühmakomandöri kohalt vabastatud.

2. Kõllest valla *Edasi* kolhoosi esimees Viktor Kõrge oli keeldunud moodustamast kolhoosi liikmetest relvastatud gruppi metsavendade vastu võitlemiseks ja sel otstarbel isegi kolhoosi koosolekut kokku kutsu-mast. Kõrge oli avalikult teatanud: *Bandiidid meid ei puuduta ja meil pole relvi vaja*.

3. Ka Kõllest valla täitevkomitee esimees Visnapuu ei nõustunud metsavendade vastu võitlema ja keeldus koguni talle ameti järgi ette nähtud isikliku relva vastuvõtmisest. Valla keskuses oli pikemat aega tegutsenud riikliku julgeoleku operatiivgrupp, kellele Visnapuu polnud mingit abi osutanud. Ta oli vältinud kohtumisi julgeolekumeestega ja pugenud nende eest rettu, *et bandiidid ei saaks sellest (võimalikust) sidemest midagi teada*.

4. Linnamäe mõisa lähedal asuva kolhoosi (selle nime pole märgitud) esimees Reinvarst teati olevat metsavendade otsene abimees. Ta oli sagedamini aidanud *Hesko bandet*. Mõne kuu eest olid Hesko ja tema grupi liikmed Hõbe, Eger (Jääger?), Valter ning Aunvere Reinvarstil külas käinud.

5. Sõmerpalu valla partorgi teatel abistanud metsavendi ka J. Varese nimelise kolhoosi esimees Turvaste.

6. Linnamäe valla Kurenurme külanõukogu esimees Luik oli korduvalt metsavendi oma talus vastu võtnud ja *bandiidid ise olid temast kiitvalt rääkinud*.

7. Veriora valla täitevkomitee esimees Oidram teati olevat abielus *bande juhi* Paul Randma sugulasega. Kõigest vallas sündinust rääkinud ta abikaasale, kes kohe informeerinud metsavendi.

Keskkomitee soovitas partei Võru maakonnakomiteel kirjas sisalduvaid kaebusi kontrollida ja teha nendest *vastavad järeldused*. Otsustades kirja sisu järgi võib väita, et brigaadi kogutud signaalid pärinesid enamasti julgeolekutöötajatelt.⁴⁵

Metsavendluse hääbumine

Metsavendlus kui eestlaste rahvusliku vastupanu avalik, relvastatud väljund lahvas oma viimasesse kõrgseisu aastail 1948–1950 vastuseks kompartei stalinistliku agraarpoliitika elluviimisega. Sundkollektiiviseerimine, jõukamate, teovõimelisemate ja autoriteetsemate talupoegade kulakuks kuulutamine ning nende küüditamine koos nn rahvavaenlastega (peamiselt küll nende perekonnaliikmetega, sest pereisad, nagu paljud *kulakudki* olid ju enamasti varem vangistatud või hukatud) – laiendas metsavendade ridu kiiresti.

Kuid talumajanduse purustamine ja partei juhatusel rakendatud sõjalised ning ideoloogilis-poliitilised meetmed võtsid neilt majandusliku toe. Oma töö tegid hirmu ja kahtluste külvamine inimsuhetesse ning partei ja julgeoleku poliitilised manipulatsioonid: amnestiad, üleskutsed, deklaratsioonid, demagoogilised lubadused, surveavaldused metsavendade omastele jms. 1950. aastate algusest täheldub selle liikumise vastumine oma loojangule.

Kordamata siinkohal eesti ajaloolaste publikatsioonides avaldatud fakte, järeldusi ja hinnanguid nendes küsimustes⁴⁶ osutagem nüüd vaid niisugustele materjalidele, mis iseloomustavad EK(b)P aktiivsust uute vaenlaste otsimisel ja leidmisel.

Rünnak rahvusliku intelligentsi vastu

Parteiorganisatsiooni frontaalne ja toores kallaletung rahvuslikule haritlaskonnale kulmineerus EK(b)P KK 1950. a märtsi- (VIII) pleenumil. Järgnevat aastail jätkus rünnak selle *vaenlase* kaitsetuma osa ja järe-

kasvu – eesti koolinoorte vastu. Ka selles sõjakäigus oli partei lipukirjaks võitlus kodanliku natsionalismiga, mida senises praktikas oli seostatud eelkõige metsavendluse vastase võitlusega.

Võitlusest rahvusliku intelligentsi vastu ja selle kulmineerumisest EK(b)P VIII pleenumil on ilmunud juba mitmeid huvitavaid publikatsioone.⁴⁷ Parteiarhiivis leidub ka selle teema kohta tähelepanuväärseid ja seni teaduslikku käibesse toomata materjale, mis aitavad täna paremini mõista toona valitsenud õhustikku.

Juba EK(b)P KK VII pleenumil (20. juuni – 7. juuli 1945) materjalid kinnitavad, et eesti intelligents oli võetud partei terava pilgu alla kohe nõukogude teise okupatsiooni alguses.⁴⁸ Tema vastu häälestus kasvava agressiivsusega kompartei käremeelne osa, tegevteenistuses olevad ning reserv- ja erupunaväelased ning vastutavale tööle toodud Venemaa eestlased. Nende etlemiste dramaturgilise skeemi visandasid parteiaktiiv ja riiklik julgeolek. Toogem sellest paar näidet.

Kui keskkomitee IX pleenumil (18. detsembril 1945) kutsus N. Karotamm kommuniste üles poliitilist valvsust teravdama, siis reageeris kommunist A. Aule sellele kuulajaskonda ülesküttes nii: *Mõned arvavad, et kodanlikud natsionalistid alustavad oma tööd alles valimiste lähenedes ja nende ajal. (Jutt on eelseisnud NSVL Ülemnõukogu valimistest – L.R.) Pole õige, et alles siis /.../. Kodanlikud natsionalistid töötavad juba ammu ja nemad toetuvad bandiitidele. Ma tooksin vaid ühe fakti: Võrumaal, Sõmerpalu vallas mõrvasid bandiidid kahe kuu jooksul kuus nõukogude töötajat, sealhulgas kaks külanõukogu esimeest ja nimelt Sulbi külanõukogus. Sellega, et ainult ühes külanõukogus tapeti kaks esimeest, püütakse hirmutada töötajaid /.../ Kohtadel on vaja suurendada võitlust bandiitide vastu, on vaja ellu rakendada bandiitide perekondade kohta käivat määrust! (Ilmselt peeti silmas ühismäärust nr 380 1944. aastast ja seda täiendanud ühismäärust nr 790 4. septembrist 1945 – L.R.).*⁴⁹

Ebakompetentse publiku poliitilisi kirgi õhutas lõkkele ka partei Tartu linnakomitee esimene sekretär E. Brandt EK(b)P KK XX pleenumil (5.-6. märts 1948). Kuna tema ülesastumine nii sisus kui sõnastuses oli iseloomulik tollastele Venemaal hariduse saanud keskastme parteijuhtidele, peatume sellel lähemalt. Pleenumi päevakorrast kõrvalde kaldudes esines Brandt spetsialistina Tartu Ülikooli küsimustes.

Alustanud kombekohaselt enesekriitikaga, et linnakomitee on veel vähe tegelenud õppeasutustega, jätkas ta: *Võtame näiteks arstiteaduskonna. Kaua arvati, et professor A. Valdese dekaaniks tulekuga hakkab seal teadustöö laabuma, aga tegelikult oli seal kepidistsipliin, formaalne distsipliin. Sealsetel partei- ja komso-*

molikoosolekutel rääkisid kommunistid korralagedusest, mis seal valitseb. Kes see Valdes niisugune on? See on professor, kes 1943. aasta lõpul ja 1944. aastal kirjutas, et 1941. aasta, mil sakslased tulid, oli kõige õnnelikum aasta tema isiklikus elus. Samas /.../ kirjutab ta, et kui (Tartus hukkunute – toim.) laipu maeti, siis eraldati punaarmeeleaste omad erilise taraga, et neid ülejäänutega mitte ära segada. Meil pole olnud järjekindlust, aga ülikool arvab, et selline dekaan võib juhtida meditsiinilist haridust ülikoolis.

Võin öelda hullematki: retseptuur kirjutatakse välja 1917. a käsiraamatu järgi ja (inimesed) jooksevad mööda linna, et neid (ravimeid) leida, kuigi on olemas ka uued käsiraamatud. Teadustööd võib (seal) teha ükskõik kes (ja millest), mitte aga tuberkuloosist ja laste surevusest, mis praegu on aktuaalne. 3-4 aasta pärast pole kuhugi panna (selle teaduskonna) lõpetajaid, sest lennud on nii suured, eriti stomatoloogias. Siin on süüdi linnakomitee, sest ülikool on üleliidulises alluvuses ja lõpetajaid tuleb saata mitte ainult Eestisse, vaid ka teistesse (N. Liidu) linnadesse, kuid selle töö ettevalmistamine praegu küll ei rahulda, et võiks saada tõelisi nõukogude spetsialiste.

Ülikoolis me parandame olukorra ja sunnime ülikooli parteiorganisatsiooni selle tööga enam tegelema. Kuid halvem on lugu vabariikliku alluvusega kliinikutest, seal töötab 800 inimest ja pole mingisugust parteilist mõju, pole parteiorganisatsioonigi, nagu ka arstiteaduskonnas. See on omamoodi tsitadell. Oma koosseisult on ta grupeerunud endistest üliõpilaskorporatsioonidest osavõtmise järgi. On õigus, et kliinikud alluvad minister Hionile, aga teaduskond allub kõrgema hariduse ministriteeriumile. Mul on Hionile pretensioon – ta viibib sageli Tartus ja me rüdleme temaga tihti puude (ilmselt kliinikute küte – L.R.) pärast, aga et ta tuleks ja räägiks tõsiselt meditsiini küsimustest – seda pole minister teinud.

Samas stiilis ründas Brandt ka Tartu Kergetööstuse Tehnikumi, leides, et seal on toimunud vaid sildivahetus, sisuliselt on kool jäänud endistviisi kodumajanduskooliks. Selle lõpetanud tüdrukud lähevad naisteks kulakutele või hakkavad koduperenaisteks ja on kõlbmatud sotsialistlikule majandusele.⁵⁰

Lisagem, et veel samal aastal suunas partei tubli spetsialisti E. Brandti Tartu Ülikooli marksismi-leninismi kateedri vanemõpetajaks.

E. Brandti ülesastumist võib käsitleda ühtlasi konkreetse miniväljundina keskastme parteiapaadi alanud ettevalmistustest peatsele (VIII pleenumil korraldatud) üldrünnakule rahvusliku haritlaskonna ja eestlastest juhtivtöötajate vastu üldse. Veel samal XX pleenumil sattusid parteisekretäride turmtule alla peale mi-

nister Hioni siseminister A. Resev, kohtuminister A. Jõeäär, toiduainete tööstuse minister L. Lüüs, kaubandusminister A. Hansen, rahandusminister P. Keerdo, haridusminister A. Raud jt juhtivtöötajad.

Peaaegu kõik rünnatavad olid *siinsed*, ründajad aga *uued inimesed*, keda partei oli toonud Eestisse sotsialismi üles ehitama. Viimaste hulka kuulus ka valitusjuhi asetäitja N. Puusepp, kes resümeeris ministritele esitatud süüdistused ja nentis nende ignorantsust *partei- ja nõukogude töö praegustes ümberkorraldustes*.

Julgeolekuminister B. Kumm selgitas pleenumi lõpul oma ametkonna plaane N. Karotamme sõnadega alustades: *Meie otsene ülesanne on lahti saada kõigist vaenulikest elementidest, püüda saavutada olukord, kus metsas pole enam bandiite*. Ta jätkas: *Kuid sellega meie töö ei lõpe. Sisuliselt seoses kollektiviseerimisega algab meil nüüd nii avalik kui varjatud klassivõitlus*. Sellelt perspektiivilt noomis temagi ministreid ja maakonnajuhte vähese poliitilise valvsuse eest kodanlike natsionalistide ja metsavendade suhtes.⁵¹

Samal pleenumil avas kriitikatu N. Karotamme enese pihta Viljandi maakonnakomitee sekretär A. Jaanus, üks peatse VIII pleenumi peakõnelejaist. Muret tundes partei kõikvõimsa juhtiva osa kindlustamise eest kaldus peajoonest pisut kõrvale Läänemaa parteisekretär Spiridonov. Tema kurtis üldise segaduse üle maakonnas – seal kamandanud sõjakomissariaat miilitsaosakonda, miilitsavolinikud aga käsutasid omakorda valla partorge ja -volinikke. Nõnda olnud nii maakonnades kui valdades *tunda tugevat survet ja vägivalda*.⁵²

EK(b)P aktivistide ja tippjuhtide suhtumist eesti intelligentsi sõjajärgseil aastail võib hõlpsasti välja lugeda N. Karotamme informatsioonist ÜK(b)P Keskkomiteele 6. aprillist 1948. Dokument sisaldab 27.–29. märtsil peetud Tallinna linna parteikonverentsilt pärinevaid hinnanguid ja tähelepanekuid. Linnakomitee sekretär A. Kründel oli seal avaldanud ohtralt kiitust Venemaa eestlastest parteiaktivistidele, kelle 30-aastased sotsialismi ehitamise kogemused pidid siin rakendust leidma. Kründel pidas Eesti olukorda võrreldavaks aastail 1918–20 Venemaal olnuga.

Võrdlusesse haakus EK(b)P Parteikomisjoni esimees N. Puusepp, kes Venemaa eestlasena kohe pakkus retsepti selle kohta, kuidas siin suhtuda eesti haritlastesse. Ta õpetas: *tehtagu nõnda, kui tsaariarmee ohvitseridega toonasel Venemaal*. Seal lasti neil (muidugi partei range kontrolli all) välja õpetada uue põlvkonna ohvitseride kaader ja alles seejärel tõrjuti nad välja. Nõnda soovitas Puusepp toimida ka eestlastest kooliõpetajate ja teiste haritlastega, kes said oma hariduse Eesti Vabariigi aastatel.

Nende sõnade peale hakkas publik saalis üksmeelselt valjusti käratsema. Ohvitserid karjusid: *Meid kasvatatakse partei ja seltsimees Vorošilov, mitte aga tsaari ohvitserid!* Puusepp püüdis nüüd asja nõnda pöörata, et siin saalis istub juba nõukogude ohvitserikorpuse teine põlvkond, mitte esimene, kellest tema rääkinud. Ometi ei vaibunud kära, vaid hoopis vastupidi, muutus üldiseks karjumiseks, millest protokollijad noppisid välja järgmised laused: *Eesti õpetajate üle ei aita ükski kontroll! Nad kõik tulevad vabariigist välja saata! Siis kui õpetajate kaadreid ei olnud, oli lugu teine. Nüüd aga on neid küllalt! Tuleb leida sobivad kommunistid ja panna nad ametisse eesti õpetajate asemele!*

Siis andis Puusepp järele öeldes, et kahjulikud õpetajad tuleb tõepoolest isoleerida, kuid seda ei saa teha mitte kõikide õpetajatega. Teda aga ei kuulatudki enam. Konverentsi lõppsõnas toetas Kründel teda arglikult, sõnades: *Ega kõiki kaheksatsada (Tallinna) eesti õpetajat saa ju ühekorraga ära koristada*.

Mõistes hiljem, et parteiaktiivi üliiradikaalne käremeelsus võib olla tõlgitsetav pahempoolsusena, tõttas Kründel toimunust Karotammele teatama. Viimane aga kirjutas kohe Moskvasse, Stalini kamariljale,⁵³ sest olles juba sattunud maakonna taseme parteijuhtide ja partei aparaaditöötajate järjest tiheneva kriitikatu alla, ei sõendanud ta enam *poliitilisi vigu* enda teada jätta.⁵⁴

Parteiarhiivi fondidest ei nähtu, et Karotamm oleks jaganud käremeelsete kommunistide hinnanguid eesti intelligentsile tervikuna või andnud oma heakskiitu tema hävitamise kavadele. Vähemasti kuni 1950. aasta alguseni. Enamgi – ta püüdis esimeste sõjajärgsete aastate parteifoorumitel näidata Eesti Vabariigi aegse haritlaskaadri ümberkujunemist sotsialistlikuks (muidugi tema juhitud organisatsiooni tegevuse viljana). Neil puhkudel kõneles ta puudustest üldsõnaliselt ja nimedeta.

Märksa haritum kui ükski varasem ja vahest hilisemgi siinse kompartei juht, oli tal kokkupuuteid paljude eesti teaduse, kunsti, kultuuri ja hariduse nimekate esindajatega. Võibolla virgutasid need kontaktid teda eesti intelligentsi säästmise katsetele süsteemi totaalsete veskite eest või vähemalt püüetele tema hävitamist edasi lükata.

Õeldu kinnituseks osutagem paarile lõigule EK(b)P V kongressi aruandekõnest (23. detsembril 1948), kus N. Karotamm kõneles partei poolt vihatud ja kahtlustatud kõrgkoolidest peaaegu positiivsetes toonis. Väitnud esmalt, et kõrgkoolide parteiline juhtimine on tugevnenud, lisas ta, et õppejõudude hulgast olid *välja tõrjutud nõukogude võimu ja nõukogude teaduse suhtes ilmselt vaenulikult meelestatud inimesed*. Oli parane- nud õppejõudude ideelispoliitiline kasvatamine. Kriitika ja enesekriitika areng olid viinud siin *võõraste ini-*

meste paljastamisele. Rida õppejõude (A. Koort, R. Kleis, A. Vaga, H. Kruus) olid tükisõnas enesekriitiliselt ümber hinnanud oma varasemaid *väärkontseptsioone*.

Karotamm nõudis kõrgkoolidelt õppe- ja kasvatus-töö pidevat parandamist. Selle eel pidi aga käima järjekindel võitlus *kõigi ja igasuguste vaenulike mõjude vastu, kodanliku maailma reaktsiooniliste igandite vastu, eriti aga eesti kodanliku natsionalismi ideoloogia vastu, mida meie kõrgkoolides veel leidub*. Järgnes ülesannete loetelu nii õppejõududele kui üliõpilastele.

Neis domineerisid õppejõudude kvalifikatsiooni tõstmine, uute teaduslik-pedagoogiliste kaadrite ettevalmistamine, tõsine, püsiv ja hoolas suhtumine õppetöösse, üliõpilaste kaasamine teaduslikesse uuringutesse. Üldloosungina kõlas: *Kõrgharidus ENSV-s peab, mida aeg edasi, seda enam muutuma massiliseks*.

Ettekande poliitilises osas tuli Karotamm taas nende küsimuste juurde: *On vaja tugevdada intelligentsi kasvatamist nõukogude patriotismi vaimus ja salimatuses kodanliku natsionalismi vastu. Ei või alahinnata kodanluse ideoloogilist mõju ENSV töötajate hulgas. Eriti elavad on igandid rahvusküsimuses, seetõttu tuli hoolikalt selgitada partei rahvuspoliitikat*.

Ka ideoloogiatöö parandamise üheks põhiülesandeks pidas ta võitlust kõigi marksismi-leninismi vaenulike kontseptsioonide ja vaadete, eriti *eesti kodanliku natsionalismi vastu*.⁵⁵ Sisuliselt oli see vägagi leebe hinnang kõrgkoolidele, sealhulgas Tartu ülikoolile.

Ajal, mil neid sõnu kõneldi, jäi märtsi suurvõidutamiseni vaid kolm kuud. VIII pleenumini aastajagu rohkem. Parteiaparaat ja tema aktiiv töötasid juba täistuuridel, täitmaks üldsõnalisi süüdistusfraase konkreetse isikustatud sisuga. Siis jõudsid ka tippjuhid ise *süüdlaste* nimedeni. Kuid sealsamas tuli ka neil enestel süüpinku istuda.

Seni aga hoolitsesid nad püüdlukult sotsialismi vaenlasi nuhtleva mõõga vaheduse eest. EK(b)P koostöö julgeoleku ja miilitsaasutustega jätkus ühiste lõppsihtide nimel tihedalt ka järgnevatel aastatel.

Aasta 1950. Rahvavaenlaste paljastamine

Võrreldes varasemate aastatega ilmutas selles koostöös 1950. aasta alguses enam initsiatiivi julgeoleku ametkond, mida omakorda oli saabunud ergutama N. Liidu riikliku julgeoleku ministeeriumi eribrigaad. See aitas siinsel parteiorganisatsioonil võitluses sotsialismi kõige ohtlikuma vaenlase — rahvusvahelise imperialismi — agentuuriga Eestis, *kodanlike natsionalistidega*, teotsale jõuda. Julgeolekupoolne initsiatiiv oli üpris lühiajaline ja üldsuse eest hästi varjatud. Enesestmõistetavalt ei leidu selle eribrigaadi tegevuse kohta trükisõnas ühtegi jälge ja ka parteiarhiivi dokumentides võime selle kohta leida vaid üksikuid viihjeid.

Julgeoleku virgutav initsiatiiv mõjus kiiresti. Eesti uus parteijuhtkond ja kesk- ning madalama astme parteikaader demonstreerisid kohe peale pleenumit oma vastutust kõige riigis toimuva eest, näitasid oma juhtivat osa kõiges. Nii tugevdati taas kontrolli ka julgeoleku- ja miilitsaorganite ning hävituspataljoni tegevuse üle. Just viimastes nägid maakondlikud parteijuhid koguni erilist kooli, mille parimaid lõpetajaid võis premeerida parteisse vastuvõtmisega. Muidugi nõuti nende eelnevat tõsist kasvatamist ja kontrollimist pataljoni liikmeskonnas.⁵⁶

Nõudlikkusele tuli vastata usinusega. Julgeoleku organid ilmutasid seda 1950. aastate algul üle kogu Eesti, otsides sotsialismi järjekordseid vaenlasi laste ja noorukite hulgast. Veel 1940. aastate lõpul alanud juurdlused ja nõukogudevastaste organisatsioonide avastamised ning hävitamised mitmes keskkoolis said nüüd nende asutuste tegevuse üheks keskeks nähtuseks. Õpilaste süüdimõistmine andis aga soodsa võimaluse ka *sobimatute õpetajate* leidmiseks ja eemaldamiseks haridustöölt.

Parteiarihiivi erikaustades on säilinud mõned riikliku julgeoleku Võrumaa osakonna parteidokumendid 1950. aasta oktoobrist ja detsembrist. Nende seas on selle asutuse parteiorganisatsiooni koosoleku protokoll 9. oktoobrist, kus arutati partei maakonnakomitee V pleenumil olnud küsimust koolides tehtavast ideelis-poliitilisest kasvatustööst.

Vastava ettekande tegi kommunist Parovardin, kes teatas, et Võrumaa koolide õpetajaskond on risustatud ja et pedagoogilisele tööle on lubatud asuda võõral elemendil. Seetõttu oli saanud võimalikuks, et *klassivaenlane on mõju võtmas kooliõpilaste üle*. Küllap valvsuse tõttu jäid protokollis märkimata nii *võõraste* õpetajate kui *klassivaenulike* kooliõpilaste nimed. Nõukogudevastavennuse kasvu õpilaskonnas luges kõneleja mitte üksnes Võrumaa, vaid üle-eestiliseks nähtuseks.

Koosoleku jälgedes peegeldub julgeoleku üldtendents suunata oma tegevust eesti õpilaskonna vastu, otsida ja leida sealt üha uusi *riigikukutajate organisatioone*, elimineerida õpilaskonna paremik ja teenida ühtaegu kergema vaevaga poliitilisi loorbereid. Sisuliselt teenis see uue põlvkonna vaimse tasalülitamise eesmärke, aitas nivelleerida eesti tulevast intelligenti üliõpilulise malli järgi.⁵⁷

Teisalt osutab julgeoleku tegevussuundade ümberasetumine aga kahtlematult eesti noorsoo tervetele poliitilistele hoiakutele, valdavalt koduse rahvusliku kasvatusel viljadele, noorte leppimatusel okupatsiooni-režiimiga. Õpilaste kohtuprotsessid vältasid 1950. aastate keskpaigani, stalinistliku ladviku langemiseni Moskvast ja nn Hruštšovi sulani. Parteiarihiivi dokumen-

tidest võib leida nende jälgi vaid üldiste otsuste varal, viidetest ühes või teises linnas/rajoonis tehtud ideoloogilis-poliitilise kasvatustöö puudustele.⁵⁸ Lähem infor-

matsioon parteifoorumitel nende kohta öeldust ei jõudnud protokollidesse ega stenogrammidesse juba ilmselt keskkomitee enda korraldusel.

Kui parteiarhiivi poolt varasematel aastakümnetel teaduslikuks käibeks vabastatud võiks võrrelda jäämäe nähtava, päikeses sillerdava osaga, siis *eritoimikutes* säilinut võiksime vaadelda tema veeluses hämaruses

varjunud, ent otsustava tähendusega kurjusejõuna. Möödunu objektiivseks hindamiseks peame tundma neid mõlemaid. Nõndasamuti, nagu käsitleme filosoofia kõnepruugis olemuse ja nähtumuse kategooriaid.

Viited ja kommentaarid

- ¹ ERA PA. 1-4-420. L 11.
- ² ERA PA. 13-13-3. L 1, 2.
- ³ Samas. L 3-5.
- ⁴ ERA PA. 13-13-4. L 25, 26, 28.
- ⁵ Samas. L 10.
- ⁶ Samas. L 2-9, 11-13.
- ⁷ Samas. L 94 jj.
- ⁸ Samas. L 39.
- ⁹ Samas. L 43, 53, 91.
- ¹⁰ ERA PA. 1-1/7-77. L 132.
- ¹¹ ERA PA. 13-13-4. L 104; 1-1/7-77. L 2, 4, 63.
- ¹² ERA PA. 1-1/7-77. L 11-12, 13-15.
- ¹³ ERA PA. 13-13-4. L 41.
- ¹⁴ ERA PA. 1-4-74. L 1-4, 8, 9, 12, 27, 28, 32, 36, 38, 40.
- ¹⁵ ERA PA. 18-22-13. L 2.
- ¹⁶ ERA PA. 1-1/7-72. L 1-4, 16; 1-96-2. L 1-3; 13-13-4. L 36.
- ¹⁷ ERA PA. 1-1/7-77. L 79.
- ¹⁸ Samas. L 49-51, 52-62.
- ¹⁹ ERA PA. 18-22-13. L 3, 4.
- ²⁰ ERA PA. 1-1/25-1. L 8-11.
- ²¹ ERA PA. 1-1/7-77. L 5, 6.
- ²² Samas. L 70.
- ²³ Samas. L 79.
- ²⁴ ERA PA. 1-4-511. L 47, 77; 1-1/7-17.
- ²⁵ ERA PA. 1-47-47. Toimiku ajaraamideks on märgitud: *Detsember 1948 - veebruar 1949*. Neist viimane on ekslik, sest toimikus leidub ka märtsiküüditamise järgseid dokumente.
- ²⁶ Samas. L 26. Peetakse ilmselt silmas põllumajandusmaksu laekumata jäävaid summasid riigieelarves. Eestikeelse tekstilõikudes on N. Karotamme kirjavärs muutmatult esitatud.
- ²⁷ Samas. L 26-30.
- ²⁸ Samas. L 34. N. Karotamm alustas lauset tihti väikse algustähega.
- ²⁹ Samas. L 31-33, 35.
- ³⁰ N. Karotamme poolt Moskvale koostatud kirjaded-järelepärimistest vt: H. Ligi. Märtsiküüditamine 1949. // *Rahva Hääle*. 1989. 25. märts; H. Ligi. Ääremärkusi küüditamise ajaloole III. N. Karotamm ja küüditamine. // *Kleio*. 3. Trt, 1991.

- ³¹ ERA PA 1-47-47. L 1, 2.
- ³² ERA PA. 1-4-757. L 1-4.
- ³³ ERA PA. 1-4-806. L 1, 2, 5, 34.
- ³⁴ ERA PA. 13-13-5. L 5-9, 11-13, 14-15.
- ³⁵ ERA PA. 1-4-834. L 1-5.
- ³⁶ ERA PA. 18-22-18. L 1-5.
- ³⁷ ERA PA. 18-17-5. L 3, 4, 15, 16, 20, 25-27.
- ³⁸ ERA PA. 18-17-33. L 1, 11, 24, 28, 47, 51-55.
- ⁴⁰ ERA PA. 1-1/14-19. L 5 jj.
- ⁴¹ ERA PA. 12-9-14. L 92 jj.
- ⁴² ERA PA. 13-13. L 6.
- ⁴³ ERA PA. 1-1/7-77. L 1.
- ⁴⁴ Samas. L 26.
- ⁴⁵ ERA PA. 18-22-17. L 4-7.
- ⁴⁶ Vt näit.: M. Laar, L. Vahtre, H. Valk. Kodu lugu II. Tallinn, 1989. Lk 66 jj.
- ⁴⁷ EK(b)P KK VIII pleenumi kohta vt lähemalt: J. Tammistu. Tasalülitamine. // *Õhtuleht*, 1989, 6. V jj; J. Ant, L. Raid. Pleenum. // *Aja Pulss*. 1988, 1; R. Aarma Meenutusi Nikolai Karotammest ja EK(b)P KK VIII pleenumist. // *Aja Pulss*, 1987, nr 24.
- ⁴⁸ ERA PA. 1-4-147. L 101-104.
- ⁴⁹ ERA PA. 1-4-153. L 130.
- ⁵⁰ ERA PA. 1-4-521. L 68, 69. E. Brandti sõnavõtt oli venekeelne (selles keeles on koostatud pea kõik teisedki parteiarhiivi dokumendid, millele kirjutises osundatakse). Antud juhul on püütud säilitada kõneleja ütlemisviisi, püüdes teksti loetavamaks muuta vaid minimaalsete, sulgudes lisatud täiendustega.
- ⁵¹ ERA PA. 1-4-523. L 40-41.
- ⁵² ERA PA. 1-4-521. L 119, 169, 179, 180; 523. L 48, 118-119, 121-122.
- ⁵³ ERA PA. 1-1/7-99. L 24-35.
- ⁵⁴ vt A. Jaanuse ettekannet Viljandi maakonna parteikonverentsil 27. märtsil 1948, kus N. Karotamme arvustamine seisis kesksel kohal. Ka sellest saatis Karotamm ise kohe informatsiooni Moskvasse: ERA PA. 1-1/7-99. L 2-11.
- ⁵⁵ ERA PA. 1-4-511. L 45, 47.
- ⁵⁶ Samas. L 77.
- ⁵⁷ ERA PA. 18-18-23. L 1 jj.
- ⁵⁸ ERA PA. 18-18-9. L 1, 2.

Tartu rahu 75. aastapäevale pühendatud konverents

Eesti ja Nõukogude Venemaa vahel sõmitud Tartu rahulepingu 75. aastapäevale pühendatud konverents toimus Jaan Tõnissoni Instituudi, Välisministeeriumi ja Tartu Ülikooli lähiajaloo õppetooli korraldusel 2. veebruaril 1995. aastal Tartu Ülikooli Ajaloomuuseumis. Konverentsi avas Jaan Tõnissoni Instituudi nimel Lauri Vahtre.

Üritus ise oli jaotatud kaheks. Esimene osa sisaldas teadusettekandeid, millega esinesid

Jüri Ant: "Tartu rahu interpreteerimised läbi aegade", **Eero Medijainen:** "Tartu rahu ja Eesti esindused N. Venemaal 1920-23", **Lembit Võime:** "Eesti - Vene piir pärast Tartu rahu (1920-40)", **Tiit Rosenberg:** "Eesti 1919. a maaseadus - reform või revolutsioon?", **Inda Rajasalu:** "Vene kogukond Eesti Vabariigis", **Heno Sarv:** "Idapoolsed soomeugri rahvad aastail 1917-20", **Jüri Adams:** "Tartu rahu õiguslikust tähendusest" ja **Raul Mälik:** "Tartu rahu ja tänapäev".

Konverentsi teises osas tutvustasid erakonnad ja valimisliidud oma seisukohti Tartu rahulepinguga seotud problemaatika kohta.

Viis konverentsil peetud ja Kleio toimetusele laekunud ettekannet avaldasime eespool. Kahe ettekande puhul piirdume mahu kokkuhoiu sunnil järgneva refereeringuga.

* * *

Tartu rahu õiguslikust tähendusest ja rahulepingu aastapäeva tähistamisest rääkis **Jüri Adams**.

Ettekandja toonitas Tartu rahulepingu erakordset konstitueerivat tähendust Eesti riikluse kujunemises. Põhjalikumalt peatus kõneleja Tartu rahulepingu tähendusel praeguse aja kontekstis.

Nõukogude impeeriumi püüdeks oli vabaneda ebameeldivaist faktidest nende mahavaikimise teel. Tõsi, Tartu rahu kui selline omas oma osa ka NSV Liidu ajaloos, mistõttu talt mööda minna ei saanud, kuid rahulepingu tekst polnud eestlastele kodumaal kättesaadav. Praktiliselt sai sellega tutvuda vaid säilinud eestiaege kirjanduse abil. Ettekandja meenutas 1960. aastate noorte üht vastupanuvormi: rahulepingu teksti masinkirjas trükkimist ja levitamist.

Alles 1986. aastal ilmunud väiksetiraazhilises dokumentidekogus "Kodusõda ja välisriikide interventsioon Eestis" (2. osa) avaldati kõnealune tekst uuesti.

Järgnevalt peatus kõneleja Edgar Mattiseni raamatul "Tartu rahu", mis senini ainsaks vastavale teemale pühendatud monograafiaks. See 1988. ilmunud raamat

on usaldusväärne vaid osaliselt, leidis kõneleja, kuna suur osa eriti Vabadussõja kirjeldamiseks toodud fakte on ühe poole sõjaaegse propagandakirjanduse väidete kontrollimata järelekordamine. Suur osa hinnanguid vaid nõukogude poole kasu silmas pidavad. Raamatu ümbrispaberi siseküljel trükitud kaart on samas vaimus, kui kaardid Vabadussõja ajaloo nõukogude versioonis ("Kodusõda ja välisriikide interventsioon Eestis"), kus näiteks soomusongide sõjategevust illustreerivatele kaartidel puudub osa tolleaegseid raudteid, on aga kolmekümnendatel aastatel ehitatud Tartu-Petseri liin.

Edasi peatus ettekandja sellel, kuidas tähistati Tartu rahu aastapäeva 7 aastat tagasi (1988). Molotov-Ribbentropi pakti avalikustamise Eesti grupp (MRP-AEG) oli esitanud Tartu linna RSN täitevkomiteele taotluse korraldada 2. II õhtul miiting Vanemuise tänaval maja ees, kus kunagi leping sõlmiti. Taotlusele vastati eitavalt ning algatajate vastu käivitus repressioonimasin. Neli meest (sh ettekandja) saadeti kordusõppustele Ida-Preisimaale. Teisi aktiviste üle Eesti peeti erinevail ettekäändeil prokuratuuris, miilitsas ja julgeolekus kinni.

Miitinguks kavandatud koht blokeeriti miilitsa poolt, teisest küljest püüti rahvast kanaliseerida tänavail kinnistesse kohadesse: Vanemuise õppehoone ringauditooriumisse ja "Vanemuise" teatri saali. Seda, mis toimus väljas, hindas kõneleja nii: 2. veebruari 1988 õhtu oli kõige vägivaldsem Eesti iseseisvuse taastamise aastatel: inimesi sai koertest pureda, inimesed said lööke miilitsate kilpidega, saadi lööke ka kumminuudega.

Miitingu korraldajatest olid Viktor Niitsoo ja Jüri Adams koostanud kaks kõnet. Kuna mõlemad olid kordusõppuste sildi all ära, siis loeti nad ette teiste poolt ning avaldati ka MRP-AEG infobülletäänis nr 10.

Lõpetuseks osundas ettekandja mõnede oma tolalase kõne lõikudele. Nendes jagas ta Tartu rahulepingu kolme ossa. Ühed lepingu sätteid aegusid kohe. Teised panid aluse Eesti-Vene suhetele 1920. aastate algul. Mitmed sätteid on aga sellised, mis on aegumatud tänapäevani. Kõneleja tõi välja 2. artikli (millega Venemaa loobus igaveseks ajaks suveräänõigustest Eesti peale) ja 3. artikli (määras kindlaks Eesti-Vene piiri).

Vello Saatpalu märkis oma ettekandes, et Tartu rahu järgne Eesti-Vene piir oli strateegiline, mitte etniline. Vene poolt oli tegemist kapitulantlikkusega, leidis ettekandja. NSV Liidu hilisemat suhtumist ilmestab lepinguga seotud diplomaatide saatust. L. Krassin, kes Saatpalu sõnul keeldus lepingut sellistel tingimustel alla kirjutamast, suri loomulikku surma ning temanimeline

jäälõhkuja kündis merd kuni 1971. aastani. Reeturiks ja trotsistiks kuulutatud A. Joffe pidi aga endale ise kuuli pähe laskma.

Kuna Tartu rahu on Vene poolele haavav mälestus, siis ei kirjutatud teda otseselt sisse ka 1991. a sõlmitud Eesti-Vene riikidevaheliste suhete aluste lepingusse. Küll aga on talle viidatud kaudselt, Eesti Ülemnõukogu 1990. a 30. märsti ning 7. augusti otsuste nimetamisega. Mainitud otsustes on osundatud veel mitmetele muudelegi Eesti riigiõiguslikele aktidele.

Neid kõiki arvestades on Venemaa oma presidendi isikus 1991. a 12. jaanuari lepingu kaudu aktsepteerinud V. Saatpalu sõnutsi seda, et NSV Liidu riigivõim oli Eesti pinnal ebaseaduslik, ei ole katkestanud Eesti riikluse järjepidevust ning seega ka Tartu rahulepingu kehtivust. Viimane pole katkenud ka NSV Liidu lagunemise järel, kuna selle õigused ja kohsed on üle võtnud Venemaa (vt mh president Jeltsini sellekohast kirja ÜRO peasekretärile 1991. a 24. detsembrist).

Saatpalu sõnutsi on aga Eesti-Vene suhete normaliseerimiseks ja piiriküsimuste lahendamiseks teiste seas üks oluline takistus: Eesti põhiseaduse paragrahv 122, mis algab nii: *Eesti maismaapiir on määratud 1920. aasta 2. veebruari Tartu rahulepinguga ja teiste riikidevaheliste piirilepingutega*. Ettekandja kurtis juriidilise ebaselguse üle: kas Eesti võib sõlmida uusi, Tartu rahu järgset piiri muutvaid piirilepinguid või mitte? Tõsi, jäikust ilmneb ka Vene riigiõiguses - näiteks nõudes, et Venemaa piire saab muuta vaid üldrahvaliku hääletusega.

Ettekandja arvates tuleb piiriküsimus kiiresti reguleerida, pakkudes kompromissiks piiri kulgemist piki Narva jõge ning Petserimaal mööda praegust kontrolljoont, kusjuures Vene pool võiks loovutada mõned setu piirikülad, eriti endise Vilo valla territooriumil.

Viljar Peep

Narva pommitamise mälestuspäeva konverents

6. märts 1944 oli Narva ajaloo päevaks, mil Nõukogude pommirünnak muutis varemeks suurema osa linnast. Just sellest hetkest algas see pikem etapp linna ajaloo, mille käigus püüti hävitada linna ajaloolist järjepidevust.

3. märtsil 1995. aastal toimus Narvas pommitamise mälestuspäeva konverents. Selle korraldajateks olid Eesti Muinsuskaitse Selts, Narva Linnavalitsus, ICOMOSi Eesti Rahvuskomitee ning Eesti Akadeemiline Sõjaajaloo Selts. Konverents oli esimeseks taoliseks ürituseks sõjajärgses Narvas. Tahaks loota, et sellega pandi alus linna lähiajaloo jätkuval uurimisele.

Sissejuhatavas sõnavõtus küsis linnapea **Raivo Murd** - kas on üldse võimalik Narvat taaseestitada? Selline pikaajaline programm nõuab tõsist riiklikku regionaalpliitikat. Ebaloomulik olukord on ka see, kui Eesti linnas Narvas on võõrriigi kodanikke rohkem kui Eesti kodanikke! (Selle hetke andmeil on Narvas 10.450 Eesti ja üle kahe korra rohkem Vene kodanikke). **Toe Nõmm** rääkis lahingutest Narva rindel 1944. aastal. Narva all aset leidnud jõudude kontsentratsiooni nii lühikese rindejoone taha ning kaotusi võib pidada silmapaistvateks kogu tolleaegses suures sõjas. Rinne nihkus 20 kilomeetrit tagasi alles juuli lõpus, kusjuures sakslaste olukorda oli juba veebruaris peetud peaaegu lootusetuks. Narva jõele taandunud sõjavägi oli suures osas korraldamata ning keskse juhtimiseta, rinne polnud piisavalt ette valmistatud. Narva rinnet võib ilmselt pidada punaarmee üheks suuremaks ebaõnnestumiseks sõja lõpuaastail. 1944. aasta septembri algupooleks oli rinne jõudnud juba Euroopasse: Poola

ja Ida-Preisi piirini ning Rumeeniasse. Samal ajal püsis Eestis rinne endistviisi narva lähistel.

Oma ettekande teises osas peatus T. Nõmm vahetult Narva pommitamisel. Miks pommitati just Narvat, Tallinnat ja Helsingit? Ettekandja arvates polnud tegemist sõjalis-strateegiliste põhjustega, vaid eelkõige sellega, et need linnad olid nõrgale vene pommituslennuväele kergemini kättesaadavad. Kuna nad asusid lähedal, siis sai sinna lendavaid pommitajaid hävitajatega katta. Õhurünnakud olid oma olemuselt terroristlikud, nende tulemuseks ei olnud mingit suuremat sõjalist edu.

Allakirjutanu teemaks oli juutide *holocaust* Narvas ja selle ümbruses sõja ajal. 1941. aasta augustiks linna jäänud 17 juuti tapeti sama aasta lõpul. Sügisel toodi siia Belgiast ca 200 juudi vangi, kes pidid Dolgaja-Nivas kaitsekraave kaevama. Ajutine laager eksisteeris lühikest aega ka Narva-Jõesuus, selle likvideerimisel 1941. a septembris lasti kõik vangid maha Tõrvallas (Narva ja Narva-Jõesuu vahel). Suveks 1943 oli Eestisse rajatud juudi koonduslaagrite süsteem, kusjuures 20st laagrist asusid 13 Ida-Virumaal. Vangid töötasid Sillamäel asuvas põlevkivikeemia tehases ning Sini-mägede kaitseliini ehitamisel. Hävitustöö mastaabist annab ettekujutuse arv 20 000 - niipalju juudi vange on läbinud üksnes Vaivara laagri. Nii selles kui Vana-Vii-vikonna laagris esines töövoimetute, sh laste mahalaskmisi. Surnukehade hävitamine toimus põletamise teel. Narva kalevivabriku territooriumil (praegu Ivangorodis) asunud juudi koonduslagri kohta on olemas unikaalne allikmaterjal: kinni peetud juutide nimekirjad 1943. a detsembrikuu kohta. Dokumentide järgi otsustades oli

selleks ajaks hukatud või tüüfusse surnud vähemalt 4000 vangi. Sõjategevuse kandumisega Eesti pinnale likvideeriti laagrid 1944. a talvel. *Holocausti* uurimine on Eestis veel algstaadiumis.

Rääkides Narva omaaegsest arhitektuurist toonitas **Jevgeni Kaljundi**, et 1944. aastal oli linn elamiseks praktiliselt hävinud, kuid restaureerimine oluks siis veel küllaltki kerge. Narva vanalinn oli esimene, mis võeti 1947. a. ENSV Ministrite Nõukogu määrusega kaitse alla. Eraldi olid nimetatud 31 objekti. Paradoksaalsel moel oli järgmises kaitsenimestikus 20 objekti ning 1963. a lõpul ainult 4 objekti (mõne aja pärast lisati 2 juurde). Ettekandja sõnul polnud elanikkonna põhimassi moodustavatel tulnukatel linna minevikku mingit sidet. Ent oma süü oli ka Eesti NSV Ministrite Nõukogul, kes ei eraldanud linna restaureerimiseks raha. Linna täitevkomitee väitis, et varemete ala soodustaks kuritegevust ning pidas vajalikuks varemeteala tasandamist ja nõukogulikku taashoonestamist. Kaljundi peatus ka küsimusel, miks Nõukogude ajal eestlasi linna tagasi ei lubatud. Ta arvas, et võibolla ei eksisteerinud otsest allkirjastatud dokumenti, mille kohaselt eestlasi linna tagasi ei lubatud.

Järgnevalt luges J. Kaljundi ette Tallinnas teise konverentsiga seotud **Jüri Kivimäe** ettekande. *Fashistlike okupantide poolt tekitatud kahjude kindlaks määramise komisjoni tegevuse kohta*. See komisjon oli kokku kutsutud 1945. aastal ning selle koosseisu kuulus rida tuntud isikuid: Narva ajaloolane A. Süvalep, Tallinna linnaarhiivi juhataja Siimo, Narva linna peaarhitekt V. Simson jt. Iga tähtsama objekti kohta on olemas ülevaateakt ja ekspertiisi otsus. Oma kogemustele tuginedes arvas Kaljundi, et neis dokumentides kajastatud sakslaste osatähtsust linna hävitamisel võib üsna usaldusväärseks pidada. Dokumentide kogu ilmus päevavalgele kaunis ootamatult Tallinna linnaarhiivist ning kujutab endast inventeerimata materjale.

Sergei Vsevjov käsitles Narva elanikkonna struktuuri sõjajärgsel perioodil. Ettekandjal oli teema kallal töötades võimalus kasutada seni raskesti ligipääsetavat Sillamäe arhiivi. Sillamäe oli ainus Eesti koht, millega tegeles otseselt NSVL MN vastav peavalitsus. Kaudsete dokumentide najal oletas Vsevjov, et Sillamäe oli algselt kavandatud Narvale lähemale ning mingil ajahetkel oli vist Narva linna olemasolu otsustatud üldse lõpetada, Kreenholmi taastamiselt toodi kõik vangid ära. Muide, seisuga 1. jaanuar 1947, (arvestamata SaRKi tööpataljone ja muid vangilaagreid) oli Eestis 34 522 saksa sõjavangi - peamiselt Narva piirkonnas. Tsiteerides N. Karotamme kirja A. Ždanovile, osutas ettekandja Narva kui piiritsooni režiimile. Sissesõit linna oli lubatud ainult riigiorganite kutsel riikliku komanderingu

eeskirjade alusel. Elanikkonna struktuuri kujunemist mõjutas oluliselt Narva asukoht Leningradi läheduses, samuti organiseeritud tööjõu värbamine.

Tähtis roll oli ka Ivangorodil, kus juba 1950. a elas umbes 6000 Narvas tööl käivat inimest. Kuna kortereid said anda vaid töötusettevõteted, valgus kogu see rahvamaas järk-järgult Narva.

Hain Tosso käsitles Narva vanalinna ülesehitamise plaane. Tõsisemalt hakati renoveerimisplaanidega tegelema alles 1990. aastate alguses. 1992. a talvel tellis Narva linnavalitsus Eesti Ehitismälestiste Instituudist spetsiaalse ülevaate. Maailma ennistamispraktika ja ICOMOS-i harta peavad üldiselt õigeks mitte teha "uut vana". Sellest reeglist on siiski tehtud erandeid, tuntuim neist Varssavi vanalinna taastamine. Ehitismälestuste Instituudi töörühm soovitas restaureerimist maksimaalses planeeringulises struktuuris (tänavatevõrk, chituste mõõtkava ja siluett).

Jüri Tõnisson andis ülevaate Narva kalmistutest ja nende praegusest olukorrast. Eelmisel iseseisvusajal oli Narvas 14 surnuaeda. Praegu tuleks neile lisada vähemalt 10 Teise maailmasõja ja nõukogude-aegset matmispaika ja ühishauda, mis ametlikus dokumentatsioonis puuduvad ning mille jälgi on püütud kaotada. Täna on ka vanade kalmistute olukord masendav. Saksa ja juudi koguduste kalmistul on kõik hauad läbi kaevatud. 1770. aastaist pärit sakslaste Püha Johannese surnuaiast on alles riismed. Süsteemne likvideerimine algas nõukogude võimu soosimisel ja osalusel. Kõneleja arvas, et hauamärkide riismed võiks eksponeerida kalmistu keskel, ülejäänud ala edasiste kaevamiste vältimiseks tasandada.

Narva Garnisoni kalmistu asutati 1921. aastal, mil sinna maeti 194 Vabadussõjas langenud sõdurit. Kalmistu ausamba, mis oli esimene sellelaadne Eestis valmistas V. Mellik. Sõjakeerises enamus riste ja ausamas ikkagi säilisid. Monument õhiti 1940. aastate lõpul, malmristid murti 1960. aastatel. Kalmistul kasvanud noor mets on viimase viie aasta jooksul eemaldatud ja ala enam-vähem korrastatud. Võib loota, et eksponeeritud sadade ristide read ja monumendi pjedestaalile paigutatud skulptuurigrupi fragmendid avaldavad muljet ning panevad mõeldudat mõtlema.

1943. a Stutthoffi parki rajatud saksa sõjaväekalmistule maeti kõik 1941. aastal Narvas ja selle lähikonnas langenud sõjaväelased. 1944. a veebruarist juulini maeti samasse põhiliselt "Nordlandi" diviisi vabatahtlikke. Mõõdunud aastal asus Saksa Sõjahaudade Hooldeselts kalmistu taastamisele.

Narva pommitamise tragöödia filosoofilisest mõtestamisest tänapäeval rääkis oma ettekandes **Eldar Effendijev**.

Väljaspool päevakorda sõna võtnud **Peep Varju** puudutas nõukogude režiimi massirepressioone. Alates 26. augustist 1940 algasid I diviisi ohvitseride vangistamised. Nõukogude okupatsiooni esimestest päevadest peale alustati linna vaimulike jälitamist. Ohvriks langesid piirivalve- ja politseiametnikud, samuti endise Jude-nitši armee ohvitserid.

1941. aasta 14. juunil küüditati Narvast ja selle lähikonnast vähemalt 450 inimest. 1949. aasta küüditamisel oli aga Narva linnast nimekirja sattunud vaid 2 perekonda! Põhjuseks oli asjaolu, et see kant oli eestlastest puhtaks tehtud.

Konverentsi lõppedes tehti lühike ekskursioon mööda linna ning asetati lilli Vabadussõjas langenule Garnisoni kalmistul.

Üritust võib pidada kordaläinuks. Kurbi on vaid see, et see ettevõtmine ei leidnud väärilist vastukaja Narvas endas. Eesti gümnaasiumi sajakohalise saali kuulajaskonna enamuse moodustasid "Memento", Virumaa Vennaskonna, Eesti Muinsuskaitse Seltsi ja Vananarvakate Seltsi peamiselt Tallinnast kohale sõitnud esindajad.

Anton Weiss-Wendt,
Tartu Ülikooli ajalooüliõpilane,
Narva Muinsuskaitse Seltsi liige

Neli uut magistrit

Selle aasta märtsikuu lõpunädalail oli ajaloo-osakonna vastmoodustatud magistritööde kaitsmise komisjonil kaks pingelist päeva. 21. märtsil kaitsesid väitekirja Pille Valk ja Vahur Made, täpselt nädal aega hiljem Andres Adamson ja Kaur Altoa. Esimesena astus üles

Vahur Made,

kelle teemaks *Eesti ja Rahvasteliit 1921-34*, juhendajaks dots., aj. kn. Eero Medijainen. Oponeerisid prof., aj. dr. Olaf-Mihkel Klaassen ja dots., aj. kn. Kaido Jaanson. Teemavaliku põhjenduseks märkis magistrand, et Eesti ja Rahvasteliidu (RL) vahelkordade uurimine on arhiivide avanemise järel varju jäänud (võrreldes Eesti ja konkreetsete maade või maailmajagude suhete uurimisega), ometi oli tegemist oma aja tähtsaima rahvusvahelise ühendusega ning ÜRO eelkäijaga.

Töö ajalist raamistust põhjendas magistrand nii: alguseks on võetud Balti riikide RL-sse võtmise aasta (V. Made diplomitöö käsitles sellele eelnenud Eesti poliitikat RL suhtes aastail 1919-21). 1934. a laienes Balti riikide lepinguline koostöö trilateraalseks ning järgmisel aastal sai Läti RL Nõukokku ning muutus ka üldine õhustik (Saksamaa ja Jaapani lahkumine, NLiidu asemeletulek, Etioopia sõda).

Töö ise, mille kogumaht koos lisadega on 262 lehekülge, hõlmab lisaks muule järgmisi probleempeatükke: 1) vähemusrahvused ja maareform, 2) julgeoleku- ja desarmeerimisküsimused, 3) 1927. a. RL laen Eestile, 4) muud küsimused (Eesti-RL suhtlusmehhanism, Eesti ja RL Nõukogu valimised, Ida-Karjala ja Mosuli konflikt, Balti riikide koostöö RL raames).

Dissertatsioonis on kasutatud allikmaterjali Eesti Riigiarhiivist (Välisministeerium, Riigikogu välisko-

misjon, mitmed isikufondid jm), samuti Soome Rahvusarhiivist (Soome Välisministeeriumi fond), Rootsi Riigiarhiivist (Mosuli konflikti kohta), lisaks ajaloo- ja ajakirjandust.

Järgnenud arutelul lahati kõige põhjalikumalt just esimest peatükki, mis käsitles kolmnurka: Eesti-RL-vähemusrahvused. Rahvasteliit tundis nimelt suurt huvi baltisakslaste kaebuste suhtes Eesti maareformi vastu. Seega harrastas ka tollane mõjukaim vähemusrahvus, kes Eesti iseseisvumisega oma eelisseisundi minetas, kaebusi rahvusvahelise üldsuse poole, süüdistades Eestit diskrimineerimises. Arutelul kostis siiski arvamusi, et dissertand on RL mõju Eestile üle hinnanud (nt Kultuurautonoomia seaduse vastuvõtu ja võõrandatud mõisate eest tasumaksmise juures).

Oponendid ja teised sõnavõtjad leidsid töös mõningaid muidki küsitavusi ja ebatäpsusi (arvates näiteks, et Saksa ja NLiidu mõju on üle hinnatud, et Laidoneri suhtes on võetud liigkriitiline hoiak jm), mis aga ei mõjutanud üldist positiivset hinnangut. Nagu sedastas prof. Klaassen: *Dissertandi teadmised ja oskus neid kirjasonas edastada väärivad tunnustust*. Magistritööde kaitsmise komisjon prof. Helmut Piirimäe eesistumisel väaristas dissertandi kraadiga: "*magister artium* (ajalugu)".

Teisena astus kaitsmistulle

Pille Valk,

kelle teemaks *Usuõpetus Eesti koolides 1918-40* ja juhendajaks dots., aj. kn. Allan Liim. Oponeerisid prof., aj. dr. Jüri Ant ja lekt., filos. mag. Ago Pajur. Oma kirjaliku hinnangu esitas ka usuteaduskonna prof. teol. mag. Kalle Kasemaa. Väitekirja, mis autori sõnutsi lähtus klassikalise kooliajaloolise töö ülesehitusest, hõlmas kahte temaatilist blokki: 1) usuõpetuse juriidiline tagapõhi, usuõpetuse kui õppeaine ümber toimunud

poliitiline võitlus, 2) religioonipedagoogika: õppekavad, õpikud jm, nende sisuline analüüs, ainepedagoogilise mõtte areng.

Ajaloolise töö selgitamise kõrval toodi teise tugeva küljena esile töö suurt praktilist väärtust. Usuõpetuse temaatika on ka praegu aktuaalne, kuid dissertandi veendumuse kohaselt on selle aine õpetamine sügavalt seotud kohaliku vaimu- ja elulaadiga. Seetõttu ei saa usu(ndi)õpetuse koolidesse taastoomisel kopeerida teiste maade praktikat. Just meie oma sõjaeelse ajastu usuõpetuse didaktika ja metoodika põhjalik analüüs, mis sisaldub väitekirja teises osas, pakub sel alal tänuväärset materjali, arvasid nii oponendid kui teised sõnavõtjad.

Töö esimese poole - usuõpetuse poliitilis-juriidilise tagapõhja käsitlemist hinnati arutelul nõrgemaks. Positiivsena kriipsutati alla Riigiarhiivi Haridusministeeriumi fondi materjalide põhjal koostatud statistikat usuõpetuse õppijate arvu kohta (see näitas ühtlaselt kõrget taset). Kuid ette heideti näiteks 1920. aastate alul usuõpetuse ümber toimunud võitluse kajastamise ebaapiisavust tollaste erakondade vaadete spektri ja kasutatud ajakirjandusväljaannete representatiivsuse osas.

Arutelu elavnes silmnähtavalt, kui kohalviibivad vanema põlve õppejõud tõid esile oma mälestusi usuõpetuse tundidest.

Kokkuvõttes tõdeti üksmeelselt, et tegemist on tugeval tasemel aktuaalse tööga, mis väärib õigusega magistrikaadi.

28. märtsil kaitses esimesena

Andres Adamson

teemal 1940. aasta juunisündmuste ajaloolisest seletusest Eestis 1940-1989. Töö juhendajaks oli prof., aj. dr. J. Ant. Oponeerisid õigusteaduskonna dots., õig. knd. Eerik-Juhan Truuväli ja sotsiaalteaduskonna lekt., aj. kand. Jüri Ruus.

Autor käsitles arhiivimaterjalide, ajaloo- ja ajakirjanduse põhjal 1940. a 16.-21. juuni sündmuste tõlgendamist Eesti NSV-s, jälgides müüdi loomist nõukogude võimu iseeneslikust kehtestumisest. Teema aktuaalsus ei vaja ilmselt lähemat põhjendust, on ju ka praegune Vene suursaadik Tallinnas A. Trofimov trüvisõnas avalikult väitnud, et Eesti astus NLiitu vabatahtlikult ning rahvas võttis punavägesid lilledega vastu.

Selgepiirilisem "juunimütoloogia" kujunes välja EKP KK VIII pleenumi järel ning leidis konkreetse väljenduse G. Naani toimetatud "Eesti NSV ajaloos". Järgnes pikk võitlus kahe kroonuteooria vahel: ühed leidsid, et tegemist oli 2 revolutsiooniga (kodanlik-demokraatlik revolutsioon, mis kasvas üle sotsialistlikuks), teiste arvates piirdus asi ühega. Ametlik ajaloo-teadus võttis lõpuks omaks viimase variandi (1969). Siitpeale jäi see kanoniseeritud versioon 1940. a juunisündmustest muutumatuks, kuni ta 1989. a kokku vari-

ses (ENSV ÜN antud ajaloolis-õiguslik hinnang Eestis nõukogude võimu kehtestamise kohta, NSVL Rahvasaadikute Kongressi otsus Molotov-Ribbentropi pakti annuleerimisest).

Järgnenud arutelul andsid oponendid ja teised sõnavõtnud tööle kiitva hinnangu, kuigi üht-teist leiti ka vajaka olevat. Nii arvasid Eesti ajaloo õppetooli nimel retsensiooni koostanud T. Rosenberg ja A. Liim, et liiga põhjalikult on käsitletud diskussiooni kahe nõukoguliku kontseptsion variandi vahel, pigem tulnuks sellele selgemalt vastandada 1941-44 ja Välis-Eestis kirjutatud.

Kokkuvõttes otsustati dissertandi tööd kviteerida magistrikaadiga.

Kaur Altoa

magistritöö kandis pealkirja *Lõuna-Eesti arhitektuur 15. sajandil - 16. sajandi I poolel*. Väitekirja valmis ilma juhendajata.

Nagu dissertant ise märkis, on selle perioodi arhitektuuri Põhja-Eestiga võrreldes vähe säilinud. Osalt on põhjuseks materjalikasutus: Lõuna-Eesti kivehitised on peamiselt tellisest ja põllukivist, samal ajal kui Põhja-Eestis kasutati vastupidavamat pækivi. Teiseks mõjuriiks oli sõjategevus, mis lõunapoolseid maakondi laastas suhteliselt rohkem.

Materjal, mida väitekirja koostamisel kasutatud, oli korjunud peamiselt restauraatorina töötatud aastate jooksul. Magistritöö käsitleb 25 objekti, sh nii sakraalarhitektuuri (Tartu toomkirik ja Lõuna-Eesti maakirikud) kui kaitsearhitektuuri (eelkõige Tartu linnakindlustused).

Oponendid - dots., kunstitead. knd. Mart Kalm ja Ph. D. Krista Kodres Tallinna Kunstiülikoolist andsid magistritööle väga kiitva hinnangu. K. Kodres leidis, et tegemist on mahuka ja kokkuvõtliku käsikirjaga magistrandi aastatepikkusest tööst. Enamik sellest materjalist on varem publitseeritud või manuskriptina olemas, käesolev töö vaatab need kirjutised uuesti üle, täpsustab ja parandab. Oponendi arvates on väitekirjas rakendatud ainuvõimalikku lahendust: võrdlev-ajalooline käsitlus + konkreetne väliuuringute materjal. Viimane on Eesti keskaja puhul, mille kohta kirjalikku arhiivimaterjalist väga vähe, lausa dokumendi väärtusega. K. Kodres tõstis esile ka linnuse- ja kirikuarhitektuuri oskuslikku koostamist ning Tartu toomkiriku geneesi osa. Loomulikult ei puudunud ka oponentide kriitilised märkused.

Magistritööde kaitsmise komisjon otsustas Kaur Altoa tööd väaristada kraadiga "magister artium (ajalugu)" ning erandlikult panna sellele ka hinne: cum laude. Selle kohta seletuseks niipalju, et komisjon võib, kuid ei pea töid hindama.

Viljar Peep

Ajaloo-osakonnas 1995. aastal kaitstud diplomi- ja lõputööd

Arheoloogia alal:

Jaak Mäll. Pikavarreliste külmrelvade areng Eestis XIII-XVI sajandil (*lekt A. Mäesalu*).

Heikki Pauts. Lääne-Eesti hoburaudsõled (8.-13. sajand). (*lekt A. Mäesalu*).

Tiina Tootsi. Eesti noorema rauaaja hoburaudsõlgedest maa-aluste haudadega kalmistute materjalide põhjal (*prof E. Tõnisson*).

Gurli Vedru. Proosa keskaegne asulakoht (K. Deemant).

Eesti ajaloo alal:

Tiina Kilumets. Virumaa rahvastik 1922. ja 1934. aasta rahvaloenduse järgi (*dots A. Liim*).

Katrin Kool. Antsla koolid 1918-1940. (*dots A. Liim*).

Kalle Lõuna. Petserimaa integreerumine Eesti Vabariiki (*prof T. Karjahärm*).

Helen Mikiver. Kolga-Uuri 6-klassilise algkooli ajalugu 1918-1940. (*dots A. Liim*).

Kristjan Raba. Oettingenid Liivimaal ja Kuremaa mõis 19. sajandi I poolel (*prof T. Rosenberg*).

Juta Rikk. Türi Aiamaajandusgümnaasium 1924-1932 (*dots A. Liim*).

Raivo Ruus. Liivlased kuni 17. sajandini (*prof S. Vahre*).

Anti Sclart. Eesti idapiir keksajal (*dots Jüri Kivimäe*).

Tuuli Tarandi. Läänemaa avalikud raamatukogud 1918-1940 (*dots A. Liim*).

Etnoloogia alal:

Eeva Eek. Maa-alkkooli õpetajad Eesti Vabariigi (1918-1940) ajal (*dots A. Luts*).

Indrek Jääts. Etnos ja rahvus. Valgevene näide (*dots A. Luts*).

Indrek Kiisler. 20. sajandi I poole kultuuriteooriad kultuur-antropoloogias (*dots A. Luts*).

Virge Lell. Eraloomapidamisest Aravetel aastail 1949-1990 (*dots A. Luts*).

Liivo Niglas. Zuni pueblo ühiskonna struktuuride areng looduslikus ja sotsiaalses keskkonnas (*lekt J. Plaat*).

Talis Vare. Eesti traditsiooniline salakaubandus 19. sajandi 2. poolel - 1939 (*dots A. Luts*).

Kunstiajaloo alal:

Jaana Aduson. Antropoidsed kirstud ja sarkofaagid Vana-Egiptuses. (*lekt K. Altoa*).

Tiina Arm. Põllutöökoja ehitustalitus ja August Volberg selle juhatajana (K. Hallas).

Urmas Koch. Ado Vabbe seos modernismiga (*mag R. Varblane*).

Heidi-Maarja Melts. Tartumaa armulauakarikad (*lekt K. Altoa*).

Hedi Pikk. Historism ja Tartu praostkonna neostilsete kirikute ehitus ja ümberehitus (*lekt K. Altoa*).

Lähiajaloo alal:

Sergei Dzjuba. Sovetskaja istoričeskaja literatura o sovetskom periode v uslovijah "perestroiki" (1985-1991) (*prof J. Ant*).

Andrei Hvostov. Denatsifitseerimine Saksamaa läänetsaartides 1945-1949 (*dots K. Jaanson*).

Neeme Kook. Suurrahvad Eesti Vabariigi kooliõpikutes ja lugemikes 1918-1940 (*prof J. Ant*).

Janno Lauringson. Eesti Kaitseväge vormid aastail 1918-1940 (*lekt A. Pajur*).

Margus Maiste. Põllumeestekogude poliitiline tegvus Läänemaal 1918-1934 (*prof J. Ant*).

Külli Niidassoo. Eesti Vabariigi Rahvuskomitee (Prof. J. Ant).

Viktor Niitsoo. Vastupanuliikumine Eestis aastail 1955-1985 (*prof J. Ant*).

Svea Eving-Nõu. Stalinism ja mood (ajal. kn. D. Vseviviov).

Arne Otter. Suhtumisest Nõukogude Liidu sõjaväebaasidesse Eestis 1939.-1940. a. Sisekaitseülema materjalide põhjal (*prof J. Ant*).

Ivari Padar. Metsavendlus Võrumaal 1941. aastal (*prof J. Ant*).

Jaak Pihlak. Eesti sõjaväeataseed 1918-1940 (*dots E. Medijainen*).

Tanel Riitman. Eesti ja Inglise-Buuri sõda (1899-1902) (M. Siiraja).

Sven Sakkov. Ameerika Ühendriigid Kuuba raketikriisis (*dots K. Jaanson*).

Kristiina Selli. Tartu kooliõpilased Vabadussõjas (*lekt A. Pajur*).

Üldajaloo alal:

Anneli Ambros. Piraatlus Lääne- ja Põhjamerele 1375-1438 (*dots J. Kivimäe*).

Indrek Erikson. Hiina välispoliitika 1895-1899 ja selle kajastamine ajalehes "Postimees". (*prof O.-M. Klaassen*).

Arti Hilpus. Tartu kiriku- ja kooliajaloo 1525-1555 (Tartu rae protokollide põhjal) (*dots J. Kivimäe*).

Andrus Igalaan. Viikingite maailmavaate aspekte. (*dots J. Kivimäe*).

Kadri Kallikorm. Dominiiklased ja frantsisklased Saksa Ordu Liivimaa haru ja Riia peapiiskopi vahelises tülis 14. sajandi alguses (*dots J. Kivimäe*).

Ivar Kangur. Ameerika vallutamine. Milline see oli ja miks ta selliseks kujunes (*dots J. Kivimäe*).

Tiina Korhonen. Vene kultuuriseltsid Eestis 19. sajandi teisel poolel. (*dots V. Tamul*).

Indrek Kuuben. Igapäevane vesi ja elukeskkonna kvaliteet hiliskeskajades Tallinnas. (*dots J. Kivimäe*).

Andres Meesak. Balti hertsogiriigi väljakuulutamise poliitiline ja emotsionaalne taust. (*dots E. Medijainen*).

Tiit Naarits. Reformatsioon Šotimaal 1525-1592 (*dots J. Kivimäe*).

Kaido Orula. Erasmus retseptatsioonist 16. sajandil (Tallinna raamatuinventaride analüüsi katse). (*dots J. Kivimäe*).

Pärtel Piirimäe. Keskaegne konföderatsioon või vara-uusaegne territoriaalarik: Vana-Liivimaa poliitilised struktuurid reformatsiooni perioodil (*dots J. Kivimäe*).

Eva Raud. Tartu Käsitöölise Seltsi suveteater (1870-1914). (*dots V. Tamul*).

Tiina Saksakulm. H.G. Porthan valgustaja ja ideoloogina. (*prof H. Piirimäe*).

Ülo Siivelt. Iirimaa demograafiline, majanduslik ja poliitiline areng 1851-1891 (*dots Kaido Jaanson*).

On the Interpretation of Tartu Peace Treaty. A Historical Overview

Jüri Ant

The article gives a survey of the attitudes of Estonian political parties towards the 1920 Tartu Peace Treaty. The author also sheds light upon the attitudes of Soviet Russia. The quotations presented prove that the peace treaty was considered to be only a temporary compliance by V. Lenin and other Soviet leaders as they believed that a socialist revolution would start soon. The communist coup d'état attempt on December 1, 1924 in Tallinn also showed that Estonian sovereignty wasn't acceptable to its Eastern neighbour.

In 1939 Soviet diplomacy reproached that Estonia had taken pride in their fight for freedom and the peace treaty that finished it. Instead, the Estonian side should have understood that Tartu Peace Treaty was actually a charity by the Russians.

Soviet historiography of the occupation period didn't mention the recognition of Estonia's independence in the peace treaty. Using quotations by Lenin the historians showed how favourable this treaty was for Russia, or how generous Russia was to conclude such a treaty. The choice of quotations depended on whether there was a sharp rift between Soviet Union and the West or a period of propagating peaceful co-existence.

The manuscript survey of Estonian history by M. Laar, L. Vahtre and H. Valk written at the beginning of the 1980s and published in 1989 as "History of the Native Land" was the first study to bring forward the aspect of recognition of Estonia's independence.

At the end of the 1980s the peace treaty of 1920 became very actual as it proved the legitimacy of Estonia's strive for restoring its independence. However, in Russia it was argued that Tartu Peace Treaty is just a piece of paper as it was concluded by Lenin's illegal regime. The Estonian side emphasized that only the full recognition of Tartu Peace Treaty could serve as a basis for regulating the complex Estonian-Russian relations.

Jüri Ant (1939), PhD, is ordinary professor of contemporary history, Tartu University.

Tartu Peace Treaty and Estonian Legations in Soviet Russia 1920- 23*

Eero Medijainen

The Tartu Peace Treaty between Estonia and Russia was an act of mutual recognition. As the bolsheviks tried to ignore the traditional diplomatic practice at first, neither embassies nor consulates were founded. Optation commissions in Moscow and elsewhere in Russia that organized the repatriation of Estonians from

Russia founded by the Estonian government fulfilled diplomatic tasks. In some places national organizations of local Estonians could partly fulfil consular tasks as well. By 1923 the wide network of optation commissions and national organizations was liquidated because of the malevolent attitude of the Cheka and other Soviet governmental organizations, poor material conditions and end of repatriation. In Moscow these organizations were replaced by the Estonian embassy. The author has made use of rich source material, studied the events on the level of individuals and added the biographical data of the Estonian representatives in Russia after the Tartu Peace Treaty (almost all of them were later repressed by Soviet occupation authorities).

Eero Mediainen (1959), Candidate of History, is Docent at the Chair of Contemporary History, University of Tartu.

Estonian-Russian Border after Tartu Peace Treaty (1920-40)*

Lembit Võime

On the basis of the materials of the Revenue Department kept in the Estonian State Archives, the author gives a survey of how the Estonian border-guard service on the Estonian-Russian border was created. The article deals with the substituting of military revenue by professional border-guards (1923), the order and practice of solving border incidents. The tragical border incidents on the ice of Lake Peipsi on January 19 and 30 and February 8, 1938 are examined in detail.

Lembit Võime (1942) Candidate of History, is Docent at the Chair of Contemporary History, Tartu University and officer at the Estonian Revenue Department.

Russian Community in the Republic of Estonia (1918-40)*

Inda Rajasalu

At the beginning of the independent Republic of Estonia the Russian minority was heterogeneous and little organized. There were former officials of czarist government, workers (of military factories), intellectuals etc most whom had come to Estonia in the Russification period; communities of Russian Old Believers who had lived at Lake Peipsi for many centuries; Russian peasants on the borderlands that were united to Estonia after the Tartu Peace Treaty among the 91 thousand Russians in Estonia. This number included 18 thousand new immigrants who came to Estonia by

chance as the White Guard retreated. 21 thousand Russians lived in towns, the rest in the countryside.

The Provisional Russian Council founded in November 1918 was the first attempt to assemble the Russian community. At first the council refused to recognize Estonia's independence, but soon this opinion was changed and in January 1919 the Minister of Russians was delegated to the Estonian Provisional government.

Later the most influential organizations of the Russian Community were the Russian National Union and the Union of Russian Educational and Charity Societies. The first was a right wing organization and was more influential in Tallinn, the other, left-wing, was popular in the countryside.

Inda Rajasalu (1938), Candidate of History, is Docent at the Department of Contemporary History, Tartu University.

*Eastern Baltic-Finnic Peoples in 1917-20**

Heno Sarv

From the February revolution of 1917 in Russia to the stabilization of bolsheviks' power in about 1920 a rapid national-cultural liberation movement and organization was characteristic of the small Finno-Ugric peoples living in Mid- Russia. Researcher of the Estonian National Museum H. Sarv deals with this period by the Udmurts, Komis, Maris and Mordvinians. The article also touches upon their contacts with Turkotatar peoples of the Volga region. The bolsheviks made a rapid end to the national movements as the predominantly agrarian Finno-Ugric peoples had supported the Party of Socialists-Revolutionaries which was oriented to peasants.

Heno Sarv (1954), MA, is researcher at the Estonian National Museum.

Educational and Administrative Institutions of Baltic-Finnic Peoples in Russia

Ott Kurs

The author has been studying the Baltic-Finnic peoples in Russia for a long time. The present article deals with Karelians living in the Autonomous Republic of Karelia and dispersed in Mid- Russia; the Finno-Ugric population of Ingrianland (Votians, Izhorians, Finns and Estonians) and Vepsians.

At the end of the czarist period a predominantly agrarian way of life characterized all these peoples. There were no ethnic administrative units. Only the

Lutheran population of Ingrian Finns and Estonians could lead their school- and church-life in the native language (the tuition was in the native language at elementary schools only). The Finns also had their own newspapers. Some aid for developing educational life in Russian or East Karelia was given from Finland (West-Karelia), but in 1908 the czarist government closed Karelian schools and libraries.

At first Bolsheviks accepted the national-cultural rise that started with the February Revolution. According to the Tartu Peace Treaty concluded in 1920 between Finland and Russia, an autonomous Republic of Karelia (at first Labour Commune) was formed. In other areas of Finno-Ugric population national districts of first-level local administration were formed where the schools and administrative institutions worked in the native language. Where the density of population was higher, these districts were sometimes united into second-level administrative units - national regions. The Tveri Karelians also had a third-level administrative unit - a national province. At that time more Karelians lived there (155 thousand) than in the historical Russian Karelia (110 thousand) from where they had emigrated in the 16th-17th centuries. Books and periodicals were also published in the native language.

As the Soviet power stabilized, repressions and suppression of national cultures started. The year 1937 when the native schools of Baltic-Finnic peoples in Russia were closed, was the gloomiest. Special emphasis was laid on the extermination of Baltic-Finnic population near the Estonian and Finnish border and the extermination of national intelligence. All national administrative units were liquidated. The Autonomous Republic of Karelia wasn't liquidated, but areas of Russian population had been intentionally united to the republic, and therefore the Karelians were a minority.

In the present Russian Karelia democratization started too late. According to the 1989 census there lived 131.357 Karelians in the Soviet Union, 78.910 of whom lived in East-Karelia where they formed 10 percent of the total population. People under 50 years of age are, as a rule, Russianized. Still, ABC-books and reading books have been published in two of the three main East Karelian dialects. The Tver Karelians don't have their own administrative unit. An ABC-book in the Tver dialect has been put together. The few preserved Baltic Finns in Ingrianland (western part of the present territory of Leningrad) don't have their administrative unit either, but attempts are being made to restore elementary education in the native language. The Society of Vepsian Culture founded in 1989 leads the rebirth of national culture among Vepsians. In 1994 a

national community was formed in the South- Eastern end of Russian Karelia, where Vepsian language is taught in two of the three local schools. However, many Vepsians live outside this community.

Ott Kurs (1939), Candidate of Geography, is Docent at the Institute of Geography, University of Tartu.

Prison Camps in Estonia 1944-49

Erich Kaup

The article is mainly based on the materials kept in Estonian State Archives, a branch office of Estonian State Archives and the Preservation Centre of Collections of Historical Documents (former Special Archives of the Board of Archives) in Moscow.

The author presents a survey of the general organization of Soviet prison camps in Estonia, and gives a detailed treatment of camps no. 135 (in the country town of Ahme), no. 279 (country town of Kivili), no. 289 (the town of Kohtla-Järve), no. 206 (Jaanilinn/Ivan-gorod, were united to the Russian Federation in 1944), no. 393 (in Narva), no. 286 and 392 (in Tallinn), no. 287 (in Valga), no. 331 (in Tartu), no. 132 (in Pärnu), special filtration camp no. 0316, special hospital no. 1011 and the labour battalions of Construction Board of the Baltic Navy. According to E. Kaup 180-200.000 men were kept in the camps of occupied Estonia. The first camps were founded in the autumn of 1944 in the rear of the Red Army's invasion; the last prisoners who had survived were sent home at the end of 1949. Besides Estonians, Germans, Austrians, Poles, Czechs, Hungarians etc., as well as soldiers of the Red Army were kept in prison camps in Estonia. Archival materials indicate that there were 23 prison camp cemeteries, in fact, their number was at least 31.

Erich Kaup (1929), PhD, is researcher at the branch office of Estonian State Archives (former archives of the Estonian Communist Party).

Editorial Note

The present issue also includes a brief survey of the festive conference organized by the Estonian Foreign Ministry, Jaan Tnisson Institute and the Chair of Contemporary History of Tartu University in Tartu on February 2, 1995 dedicated to the 75th anniversary of the peace treaty between Estonia and Soviet Russia. 5 papers presented at the conference are published in the present issue; 2 papers are introduced in short summaries. The fact that another peace treaty - between Finland and Soviet Russia - was also concluded in Tartu in 1920, may be of interest to the foreign readers.

A memorial conference dedicated to the anniversary of the mass bombardment of Narva on March 6, 1944 was held in Narva on the initiative of the local Society of Cultural Heritage. A number of scientific papers were presented at the conference. The present issue introduces the papers by Toe Nymm, specialist of military history, on the great battles near Narva in 1944 and by Weiss-Wendt, student of history who gave a survey of his study on the genocide against Jews in the Narva district under the German occupation.

Three MA dissertations are also introduced: "Estonia and the League of Nations 1921-34" by Vahur Made; "Religious Instruction in Estonian Schools 1918-40" by Pille Valk; "The Historical Interpretation of the 1940 June Events in Estonia in 1940-89" by Andres Adamson and "South-Estonian Architecture in the 15th - 1st half of the 16th century" by Kaur Altoa. All the dissertants were attributed a Magister Artium (History) degree.

* Paper at the scientific conference dedicated to the 75th anniversary of Tartu Peace Treaty on February 2, 1995 in Tartu.